

Мелітопольський державний педагогічний університет
імені Богдана Хмельницького

**АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
НОВОЇ І НОВІТНЬОЇ ДОБИ**

Мелітополь
Видавництво МДПУ ім. Б. Хмельницького
2015

УДК
ББК

А 43

Рекомендовано до друку Вченою Радою Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького (протокол № 11 від 17 червня 2015 р.)

Рецензенти:

Завідувач кафедри новітньої історії України Запорізького національного університету доктор історичних наук, професор Ф.Г. Турченко

Професор кафедри філософії та соціології Таврійського державного агротехнологічного університету, доктор політичних наук М.В. Морарь

А 43 **Актуальні проблеми історії України нової і новітньої доби:**
монографія / Редагування та передмова Віктор Гудзь, Сергій Пачев, Яна Таравська. – Мелітополь, Вид-во МДПУ ім. Б.Хмельницького, 2015. – 338 с.

ISBN

Автори колективної монографії – викладачі університету – представляють у даному науковому виданні результати своїх науково-дослідницьких пошуків з історії нової і новітньої історії України. Видання здійснене у рамках наукової теми кафедри історії Мелітопольського державного педагогічного університету ім. Б. Хмельницького і за своїм змістом призначене для науковців, викладачів та студентів гуманітарних спеціальностей.

The authors of the collective monograph - university professors - are presentation in this scientific publication the conclusions of their research on the branch history of modern and contemporary Ukraine. Edition realized as a result of the executive of the scientific topic of the department of history of Melitopol B. Khmelnytsky State Pedagogical University and its content is intended for researchers, teachers and students humanities.

ISBN

УДК
ББК

© Автори матеріалів, 2015

ЗМІСТ

Передмова	5
Німецька колонізація території півдня сучасної України наприкінці XVIII – у середині XIX ст. (<i>О. В. Замуруйцев</i>).....	7
Проблемна історіографія історії переселення болгар до Приазов'я на рубежі 50-60-х років XIX ст. (<i>С. І. Пачев</i>).....	28
Історіографія та описово-статистичні джерела з історії землеволодіння Північного Приазов'я (<i>А. М. Крилова</i>)	57
Творчі зв'язки між сценічними діячами Наддніпрянської України і Галичини на початку XX ст. (<i>Н. А. Шкода</i>).....	80
Провідні напрямки громадсько-політичної та публіцистичної діяльності Андрія Жука (1900 – 1914 рр.) (<i>Я. В. Таравська</i>)	99
“Українське питання” під час роботи Паризької мирної конференції: невикористані шанси та втрачені можливості (січень 1919 – січень 1920 рр.). (<i>Я. В. Попенко</i>)	131
Релігійні настрої робітників радянської України у 1920-х – на початку 1930-х рр. (<i>О. М. Мовчан</i>).....	165
Історичний дискурс проблеми демографічних наслідків голоду 1932-1933 рр. в Україні (<i>В. В. Гудзь</i>).....	185
Виклики воєнного часу та соціальна політика радянської держави в 1941-1945 рр. (<i>Г. І. Александрова</i>).....	215
Проблема періодизації Другої світової війни в сучасній російській історіографії (<i>О. Ю. Жиряков</i>).....	238
Екологічний рух в контексті національно-демократичних процесів на півдні України у другій половині 1980-х – 1991 рр. (<i>В. В. Михайлов</i>).....	249

Становлення політичної еліти незалежної України (1990-2004 рр.). (Л. І. Полякова).....	271
Новаційні доктрини в інформаційному праві України (В. Д. Ганотій).....	302
Особливі види похорону, поминок та трауру в традиційній поховальній обрядовості болгар України (компаративні студії на матеріалах Бессарабії і Таврії) (Н. С. Красько).....	312
Відомості про авторів.....	337

ПЕРЕДМОВА

У зв'язку з прийняттям нового законодавства про освіту та імплементацією засад Болонського процесу, в Україні зростає автономія вишів і вимоги до їх наукового доробку. Це враховано і укладачами даного монографічного видання. Видання підготовлене за результатами виконання комплексної наукової теми кафедри історії «Проблеми нової та новітньої історії, історіографії та права України»

Актуальність тематики видання та діапазон історичної проблематики підтверджені науковою кваліфікацією авторів – кандидатів та докторів історичних наук – та широким колом наукової проблематики публікацій.

Тематика монографії досить розлога в історичному проміжку – від кінця XVIII століття до сьогодення і розташовано за хронологічним принципом. Творчі зацікавлення авторів видання також охоплюють широкий діапазон наукового простору: історія та історіографія поселення в Північному Приазов'ї німців, менонітів, етнографія болгар, аналіз наукової літератури та історичних джерел про особливості землеволодіння у нашому краї в XIX ст.. Досліджуються також дипломатична історія України періоду революції 1917-1920 рр., революційна та громадська діяльність А. Жука, історіографія Голодомору 1932-1933 рр., історія та історіографія Другої світової війни, діяльність громадських організацій та політичних лідерів на зламі XX-XXI століть, проблеми екологічного, етнологічного та культурологічного характеру тощо.

Автори публікацій висловлюють різні точки зору на інтерпретацію історичних явищ та науково-теоретичні проблеми історії, історіографії, джерелознавства, історіософії, політології, етнології, права, зачіпаючи таким чином проблематику суміжних гуманітарних наук, що підвищує рівень креативності і пізнавальне значення наукового пошуку.

Дослідження, виконані в контексті єдиної широкої теми, відзначаються науковою коректністю, представлені репрезентативною джерельною і аргументованою доказовою

базою. Комплексне та критичне використання історичних та історіографічних джерел, матеріалів етнографічних експедицій дало можливість науковцям кафедри зробити зважені, об'єктивні висновки. Уникаючи описовості та ілюстративності, автори намагалися продемонструвати професійне використання принципів науковості і об'єктивності, проблемно-хронологічного, компаративного, історичного, історіографічного та інших методів дослідження. Автори видання прагнули ввести у науковий обіг творчо переосмислені або нові історичні факти, здійснити компетентні судження та узагальнення.

Таким чином, на наш погляд, зміст і висновки абсолютної більшості розділів спільної теми мають елементи інноваційного характеру, що може посприяти подальшій розробці даної історичної та історіографічної проблематики.

Загалом дане видання, на думку авторів, є актуальним і має бути корисним для теоретиків сучасної української історичної науки, суспільно-політичної практики в умовах демократичної трансформації суспільства та освітнього простору. Основні положення монографії вже апробовані авторами в лекційних курсах і, сподіваємося, знадобляться для подальшого використання в навчальному процесі викладачами та студентами гуманітарних спеціальностей.

НІМЕЦЬКА КОЛОНІЗАЦІЯ ТЕРИТОРІЇ ПІВДНЯ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ XVIII - У СЕРЕДИНІ XIX СТ.

Німецька колонізація півдня сучасної України, яка розпочалась наприкінці XVIII ст., була одним зі складників загального курсу царського уряду на заохочення іноземної колонізації окремих регіонів Російської імперії, з метою прискорення їх економічного і культурного розвитку. Запровадження цього курсу зумовлювалось особливостями тогочасного соціально-економічного і політичного розвитку країни. Національна колонізація цих територій в умовах існування кріпосного ладу була доволі складною справою через брак достатньої кількості вільних людських ресурсів. До того ж держава намагалася надати цьому процесові керований характер, побоюючись перетворення колоній на нові осередки соціальних заколотів. Саме тому російський уряд приділяв велику увагу заселенню нових земель іноземними переселенцями з різних країн Європи. Вони мали стати надійною опорою центральної влади на місцях і сприяти швидкому освоєнню відсталих районів імперії та їх інтеграції в єдину економічну та політичну систему Російської держави.

Перші спроби іноземної колонізації півдня України припадають на початок 50-х рр. XVIII ст. З метою прискорення процесу заселення південного регіону України і захисту його від татар на кордонах із Запорозькою Січчю, розпочалося будівництво поселень-укріплень, мешканцями яких стали переселенці православного віросповідання з Австрійської імперії та Балкан. Ця територія отримала назву Нова Сербія. Основну частину новоприбульців становили південні слов'яни (серби, болгари, македонці та інші), проте були також молдавани, румуни й невелика кількість австрійських німців. За 12 років свого існування (1752-1763 рр.) на утримання Нової Сербії з державної скарбниці було витрачено

700.000 карбованців. Однак, незважаючи на ці значні витрати, надії уряду на швидке освоєння цих земель не виправдалися, насамперед через незначну загальну кількість іноземців, що переселялись сюди в той час [39, с. 297-299].

За часів правління російської імператриці Катерини II (1762-1796 рр.) іноземна колонізація в Росії поступово набуває широких масштабів. Цьому сприяло видання урядом деяких законодавчих документів, якими проголошувалося пріоритетне значення такої політики для держави й визначалися основні напрямки її розвитку. У своєму маніфесті від 4 грудня 1762 р. Катерина II, наголошуючи на тому, що її метою є всіяке піклування "...о тишине и благоденствиив вверенной от Бога пространной Империи и о умножении в оной обитателей", запрошувала іноземців переселятися до Росії, обіцяючи їм всебічну підтримку [40, с.126-127].

Іншим маніфестом, від 22 липня 1763 р., чітко визначалася система пільг і привілеїв, які надавалися іноземним переселенцям у Російській імперії. Згідно з цим документом, значна увага приділялась загальним умовам переселення іноземців до Росії і правам, яких вони набували. Серед них, зокрема, були такі:

- іноземні поселенці мали право вільно селитися як у містах Російської імперії, так і окремими колоніями у сільській місцевості;

- іноземці мали свободу віросповідання, але їм заборонялося пропагувати свої релігійні погляди серед інших верст населення Росії;

- іноземці назавжди звільнялися від військової та цивільної служби, крім земської, яку поселенці мали нести по пільгових роках;

- держава брала на себе витрати щодо переселення та облаштування переселенців;

- переселенці одержували безпроцентну позику на 10 років для купівлі худоби й господарського облаштування;

- переселенці звільнялися від будь-яких податків та інших повинностей на 30 років у колоніях, на 5 років у столицях і

містах деяких губерній (Прибалтійської, Інгермандланської, Карельської та Фінляндської) і на 10 років в інших містах Росії;

- іноземні колоністи мали одержати достатню кількість землі для ведення сільського господарства або будівництва фабрик чи заводів;

- переселенці мали право на безмитне ввезення свого майна і товару на 300 карбованців.

- іноземці в заснованих ними колоніях мали можливість організовувати безмитні торги та ярмарки;

- іноземним колоніям надавалося право внутрішньої юрисдикції, яка, однак, підлягала російському цивільному праву.

- переселенцям дозволялося будувати фабрики і заводи й купувати для цього кріпаків.

По пільгових роках переселенці мали сплачувати звичайні податки та відбувати земські повинності так само, як і інше населення Російської імперії [29, с.2-4].

Майже водночас із появою законодавчих актів створюються відповідні державні установи для проведення іноземної колонізації та управління колоніями. З 1763 до 1782 р. це завдання виконувала так звана “Канцелярія опікунства іноземними колоністами”. Вона мала займатися прийомом і розміщенням переселенців на нових місцях проживання, наглядом за ними, наданням допомоги при облаштуванні тощо. Пізніше, з утворенням губерній справи колоністів перейшли до відомства державних селян і управління колоніями фактично здійснювали місцеві губернські органи влади (1782-1797 рр.) [32, с. 16].

Вербувалися майбутні переселенці російськими резидентами при іноземних дворах або найнятими ними приватними вербувальниками, до послуг яких часто вдавався російський уряд. Чималу частину переселенців становили німці, що було не випадково. Цьому сприяли тогочасні тісні зв'язки між Росією і Німеччиною, а також значні пронимецькі настрої у вищих колах Росії. Не слід забувати, що сама російська імператриця Катерина II була за походженням німкенею. Велике

значення мала також загальна соціально-політична ситуація в тогочасних німецьких землях, що і спричинило значну міграцію частини населення до інших країн. Ці чинники і надалі зберегли свій вплив.

Іноземці, які приймали рішення про переселення до Росії, мали скласти присягу російському царю і бути "... верними, добрими, подданными ... и никуда без Высочайшего Его Императорского Величества дозволения и указа за границу не отъезжать и на чужеземную службу не поступать" [14, арк. 66].

Наприкінці XVII - на початку XIX ст. уряд провів реорганізацію системи управління іноземними колоніями в Росії. Її вищою установою стала створена в 1797 р. при Сенаті "Експедиція державного господарства і опікунства іноземних поселян". Згодом для більш зручного і швидкого діловодства й перебігу справ, що їх виносила Експедиція на розгляд Сенату, указом від 19 грудня 1801 р. було затверджено її постійний штат з 14 осіб із загальними витратами у сумі 24.275 крб. на рік. Склад штату був таким: головний очільник цієї Експедиції, його заступник, керівник канцелярії, 2 консультанти, 3 секретарі, реєстратор, 3 молодші чиновники, 1 цехмістер і архіваріус [14, арк. 35-36].

Експедиція зробила ревізію наявних на той час колоній, виявивши значні недоліки в колонізаційній політиці, яку вів уряд, системі нагляду й управління колоніями. Одним із заходів щодо усунення недоліків стало формування нових органів управління на місцях. 26 квітня 1800 р. у Катеринославі створюється "Контора опікунства новоросійськими іноземними поселенцями" (1800-1833 рр.), яка до 1818 р. була вищим органом управління колоніями Півдня, що мав забезпечити нагляд за ними і виконання ними законів [14, арк. 124-129].

З 1818 р. ці функції перебирає на себе так званий "Опікунський комітет іноземними колоністами Південного краю Росії" (1818-1871 рр.). До його складу входили місцеві губернські "Контори опікунства", а сам він підпорядковувався Міністерству Внутрішніх справ (1818-1837 рр.), а згодом – Міністерству Державного майна (1837-1871 рр.). Завдання

“Опікунського комітету” полягало у прийомі та розміщенні на нових землях колоністів; захисті й охороні їхніх прав, привілеїв і майна; розгляді скарг і прохань; нагляді за виконанням переселенцями своїх обов’язків тощо]. Сфера діяльності цієї установи охоплювала територію 3 губерній півдня України (Херсонської, Катеринославської, Таврійської), які утворилися восени 1802 року [46, с. 360-363].

Територіально-адміністративна реформа 1802 року визначила нові кордони трьох губерній півдня України, що проіснували без істотних змін до 1917 р. Згідно з Указом від 8 жовтня 1802 р. єдина Новоросійська губернія поділялася на три окремі адміністративні одиниці: Миколаївську, Катеринославську і Таврійську губернії. Миколаївська губернія, указом від 15 травня 1803 р. була перейменована на Херсонську. До її складу увійшло 5 окремих повітів: Херсонський, Олександрійський, Єлисаветградський, Ольвіопольський і Тираспольський, які вкладалися в межі територій сучасних Одеської, Миколаївської і частини Кіровоградської та Херсонської областей України [43, с. 272-291, 320, 603].

Катеринославська губернія згідно зі штатом від 5 липня 1806 р. складалась із 8 повітів: Катеринославського, Олександрівського, Бахмутського, Верхньодніпровського, Новомосковського, Павлоградського, Славяносербського і Таганрозького [44 с. 320]. Вони вкладалися в межі територій сучасних Дніпропетровської та частини Запорізької, Луганської і Донецької областей.

Таврійська губернія спочатку складалась з 7 повітів: Сімферопольського, Дніпровського, Євпаторійського, Мелітопольського, Перекопського, Тмутараканського і Феодосійського [44, с. 272-291]. У 1842 р. у зв’язку з поділом Мелітопольського повіту виник ще один повіт Таврійської губернії – Бердянський [38, с. 7]. Таврійська губернія вкладалася в межі території сучасного Криму, лівобережної частини Херсонської і значної частини Запорізької областей.

У зв’язку з цим адміністративним поділом основна частина німецьких поселень, яка виникла до початку ХІХ ст. увійшла до

складу Катеринославської губернії. Водночас вживалися заходи щодо організації внутрішнього життя колоній. Для кращого управління колоніями, їх об'єднували в окремі колоністські округи [1, арк. 28].

Колоністські громади набували право самоврядування із визначеною адміністративною структурою управління. Її нижній щабель – це сільські прикази окремих колоній з виборними посадовими особами – сільським старостою (Schulz) і 2-ма засідателями. Колонії об'єднувалися в округи, на чолі яких були окружні прикази. Їх очолювали виборні або приказні голови (Ober-Schulz) і 2 приказні засідателі-бейзіцери (Gebiets-beisitzer), яким підпорядковувалися сільські прикази. У свою чергу, цими органами відав державний наглядач колоній, роботу якого контролювала місцева Контора опікунства [46, с.13-19].

Новими правилами від 20 лютого 1804 р. було встановлено більш суворий відбір кандидатів на переселення до Росії. Згідно з ними, до країни допускалися лише ті, хто мав досвід ведення сільськогосподарського виробництва і зарекомендовав себе добрим господарем. Кількість переселенців обмежувалася всього 200 сім'ями на рік. Колоністи, що отримували дозвіл від російського уряду на переселення, звільнялися від податків і повинностей на 10 років, їм надавалася безпроцентна позика в розмірі 300 крб. Кожна сім'я переселенців одержувала земельну ділянку площею 60 десятин [44, с.137-140].

Структура управління іноземними колоніями в Росії, створена в першій половині XIX ст., проіснувала до 1871 року й була ліквідована в межах загальної реформи державних селян. Колоністи набули нового статусу поселенців-власників, а їх поселення увійшли до загальноросійської адміністративної системи управління, яка проіснувала без суттєвих змін до 1917 року [2, арк. 128-129].

Такі заходи відкрили широкий шлях іноземній колонізації в Росії, яка поступово охопила і південь сучасної України. Ці землі увійшли до складу Російської імперії лише в другій половині XVIII ст. внаслідок російсько-турецьких війн 1769-1774 рр. і 1789-1792 рр. За Кучук-Кайнарджийським мирним

договором до Російської імперії відходила територія між Доном і Південним Бугом, а також Крим, який остаточно увійшов до складу Росії у 1783 р. [41, с. 257-267].

Яський договір 1792 р. закріпив за Росією землі між Південним Бугом і Дністром [42, с.287-292].

Ця величезна, але майже не заселена територія мала дуже велике політичне, економічне та військове значення. Саме тому, наприкінці XVIII ст. розпочинається масштабна загальна колонізація Північного Причорномор'я. Тут виникають перші німецькі поселення, поява яких була детермінована необхідністю закріплення нових територій, розвитком сільського господарства в цьому регіоні та наявністю у ньому великої кількості вільних земель.

Першим таким поселенням була так звана Данцізька колонія у Єлисаветградському повіті Херсонської губернії, створена в 1787 р. німцями-лютеранами з однойменного міста (Данціг) у Східній Пруссії [24, арк.14].

У 1789 р. у Надпорожжі виникають ще три німецькі колонії (Ямбург, Іозефсталь і Рибальська), що були засновані прибалтійськими німцями [33, с. 16-19].

У 1789-1790 рр. також у Надпорожжі, на території тогочасної Катеринославської губернії, з'являються перші поселення німців-менонітів. Меноніти – протестантська течія, яка виникла в першій половині XVI ст. у Голландії. Свою назву вона отримала від імені одного зі своїх засновників – Мено Сіменса. У середині XVI ст. значна частина менонітів емігрувала у Північну Німеччину, Польщу та Прусію, де вони оселялись окремими колоніями поблизу міст Данціг, Ельбінг і у пониззі Вісли. Поступово меноніти асимілювалися з місцевим німецьким населенням, засвоївши їх мову, побут, культуру. Основу їхнього господарства, яке вважалось на той час зразковим, становило землеробство [34, с. 20-22].

У другій половині XVIII ст. становище менонітів значно погіршилося. Швидке зростання менонітського землеволодіння викликало невдоволення місцевої влади і населення, що поступово призвело до посилення тиску на переселенців.

Становище ускладнилося ще більше після поділу Польщі в 1772 р. У цей час влада міста Данціг і Прусія ухвалили низку законів, спрямованих на обмеження і навіть повного знищення економічної основи менонітських колоній – їхнього землеволодіння. Перед менонітами гостро постало питання про еміграцію на нові території. Тому, коли в 1786 р. до Данціга прибув уповноважений генерал-губернатора Новоросійського краю князя Потьомкіна колезький асесор Георг Траппе для вербування нових колоністів, його активна агітація була підтримана місцевими менонітами [34, с. 116-117].

Меноніти не захотіли переселитися до Росії на загальних підставах, а виторгували для себе окремі умови. Російський уряд пішов на це, цінуючи їх значний землеробський досвід. 7 вересня 1787 р. вийшов Указ Катерини II, за яким менонітам дозволялося переселитися до Росії і мати значні привілеї. Згідно з цим Указом, менонітам надавалася свобода віросповідання; для поселення їм відводилася земля на річці Конці поблизу міста Берислава Херсонської губернії, у розмірі 65 десятин на одну родину; вони звільнялися від податків на 10 років, мали право займатися торгівлею, будувати фабрики; по закінченню пільгових років меноніти мали сплачувати земельний податок у розмірі 15 коп. за десятину; переселившись до Росії, вони одержували позику по 500 крб. на родину для облаштування на новому місці з поверненням цієї суми через три роки по пільговому строку; прийнявши підданство Російської імперії, меноніти складали присягу за їхнім звичаєм і звільнялися від військової служби. На цих умовах вони почали переселитись до Росії [12, арк. 22].

До кінця XVIII ст. у південні райони України зі Східної Прусії та міста Данціг прибули дві великі групи менонітів, які заснували в районі Надпорожжя 10 нових колоній. Перша переселенська хвиля у складі 228 сімей припала на 1789 р. У зв'язку з подіями російсько-турецької війни 1789-1791 рр. місцем нового заселення меноніти обрали урочище Хортиця й однойменний острів на Дніпрі (територія сучасного м. Запоріжжя і Запорізького р-ну Запорізької області), де у 1789-

1790 рр. виникають перші 8 колоній, які отримали назви: Хортиця, острів Хортиця, Розенталь, Кронсвейде, Неєндорф, Шенбург і Енглаге [13, арк. 12-15].

Згідно з архівними даними, тільки з 1788 до 1793 р. загальні витрати на облаштування цих колоній обійшлися скарбниці у 114.000 карбованців. З них, 100.650 крб. 67 коп. були витрачені на облаштування господарств колоністів, 12.696 крб. 51 коп. на провіант для них, інші витрати становили 652 крб. 62 коп. [15, арк.1-4].

У 1793-1796 рр. у цей район переселяється нова група пруських менонітів у складі 118 сімей. Частина з них оселилась у вже існуючих колоніях (86 сімей), інші ж засновують ще 2 нових поселення – Шенвізе (1795 р.) і Кронсгартен (1797 р.) [15, арк. 14-15].

Ці події фактично завершили розпочату німецьку колонізацію Півдня України в другій половині XVIII ст. Її масштаби не були значними, вона провадилася відносно невеликими групами переселенців, і загальна кількість утворених ними колоній була дуже малою. До кінця століття ними засновано лише 14 поселень (4 німецькі та 10 менонітських), з яких 13 розташовувалися на території Катеринославської губернії (3 німецькі і 10 менонітських).

Заходи, вжиті урядом, уже на початку XIX ст. спричинили суттєві зміни в розвитку німецької колонізації південних районів України. Починаючи приблизно з 1803-1804 рр. тут спостерігається стрімке зростання загальної кількості німецьких і менонітських поселень. Тільки за перше десятиріччя XIX ст., у 1803-1811 рр., німецькомовними переселенцями було засновано 74 нові колонії, а їх загальна кількість на цей час з урахуванням вже існуючих поселень, сягнула 88 [33, с.186].

Майже всі вони виникли внаслідок так званої зовнішньої колонізації, завдяки переселенцям з-за кордону. Крім зростання загальної кількості колоній, розширилася географія їх розміщення, яка відтепер охопила територію всіх трьох південних губерній тогочасної Новоросії.

Згідно з архівними даними, тільки на території Херсонської губернії на 9 червня 1811 р. налічувалось 30 німецьких колоній, які розташовувались у трьох її повітах (Херсонський повіт – 7, Єлисаветградський повіт – 1, Тираспольський повіт – 22) [25, арк. 42-45].

За даними VI ревізії 1816 р. на цих землях налічувалося вже 34 колонії, у яких мешкало 2537 німецьких сімей, що загалом володіли 159.244 десятинами землі [26, арк. 610-622].

У Катеринославській губернії у той же час існувало 3 німецькі та 14 менонітських поселень. У них проживало 132 німецькі та 341 менонітська сім'я, які володіли 6.656 і 40.311 десятинами землі відповідно. На відміну від Херсонської губернії, тут на початку століття не спостерігалось значного зростання кількості німецьких і менонітських колоній, значна частина яких виникла ще наприкінці XVIII ст. За період 1803-1811 рр. на території Катеринославської губернії виникає лише 4 нові поселення, які належали менонітам. У 1803 р. меноніти засновують 2 нові колонії (Бурвальд і Нижня Хортиця) на землях, куплених за рахунок казни у таємного радника Міклашевського площею 11.755 десятин, на яких було поселено 65 менонітських сімей. Дещо пізніше, у 1809 р. тут виникають ще 2 менонітські колонії (Неостервік і Кроненталь) [16, арк. 71-72].

Отже, у 1811 році на території Катеринославської губернії нараховувалось вже 17 поселень (3 німецькі та 14 менонітських), які розташовувались у трьох її південних повітах. Менонітські колонії об'єднувалися у єдиний Хортицький менонітський округ, який мав загальну площу 38.032 десятичини землі. На відміну від них, німецькі колонії існували, як окремі поселення.

У цей же час велика група німецьких і менонітських колоній виникає на території Таврійської губернії. Згідно з даними Новоросійської Контори_Опікунства від 9 червня 1811 р., тут існувало вже 41 поселення німців і менонітів, основна частина яких розташовувалася в районі р. Молочної в Північно-Східному Приазов'ї, на території тогочасного Мелітопольського

повіту губернії (сучасна територія півдня Запорізької і сходу Херсонської обл.) [37, с.10].

Перші німецькі колоністи з'являються тут у 1804-1805 рр. У листі "Експедиції державного господарства" на ім'я міністра внутрішніх справ графа Ф.Кочубея від 9 грудня 1804 р. доповідалося про згоду Таврійського губернатора передати вільні землі на р. Молочній Мелітопольському повіту Новоросійської Контори Опікунства для заселення їх німецькими переселенцями, які прибули до Росії у тому ж році. Землі на схід від р. Молочної, відповідно до цієї згоди, мали заселити меноніти, а територію на захід від неї німецькі колоністи – лютерани і католики [11, арк. 6-7].

Результатом цього стала поява 2-х нових колоністських округів. Перший з них – Молочанський менонітський – займав територію 120.000 десятин землі й розташовувався на схід від р. Молочної (сучасна територія Токмацького району Запорізької області). Він заселявся виключно менонітами, які переселялись до округу з-за кордону, переважно зі Східної Пруссії та міста Данціга. На 1811 р. тут налічувалось 18 поселень, з яких 9 колоній було засновано у 1804 р. (Гальбштадт, Муктау, Шенау, Фішау, Лінденау, Ліхтенау, Блюмштейн, Мюнстерберг, Альтенау), 7 колоній – у 1805 р. (Шензе, Петерсгаген, Тігенгаген, Орлов, Тіге, Блюменорт, Розенорт), 1 колонія – у 1806 р. (Фюрстенау) і 1 колонія – у 1811 р. (Рюкенау) [10, арк.80-86].

Інший округ заселявся лютеранами і католиками й отримав назву Пришибський німецький. Він займав територію, площею близько 66.000 десятин землі (сучасна територія Мелітопольського та частини Михайлівського районів Запорізької області). У 1811 р. тут налічувалось 15 колоній, які виникли внаслідок двох великих хвиль переселенців із Німеччини. Першою з них, у складі 250 сімей із Пруссії, Польщі, Нассау, Вюртемберга, Бадена та Баварії в 1805 р. було засновано перших 6 поселень (Пришиб, Гофенталь, Альт-Нассау, Вейнау, Вассерау, Альт-Монталь), а другою, у 1809-1810 рр., чисельністю у 600 сімей – ще 9 колоній (Дурлах,

Рейхенсвельд, Грюнталь, Гейдельберг, Костгейм, Лейтергаузен, Гохштадт, Фрідрігсфельд і Вальфсдорф)[38, с. 7-8].

Майже водночас із молочанськими поселеннями перші німецькі колонії виникають у Криму. Вони не утворювали значних колоністських округів, а існували як окремі поселення. Всього за рахунок переселенців з-за кордону в 1805-1806 рр. німці заснували тут лише 7 колоній у двох повітах Кримського півострова. Це поселення Нейзац (Чокурча), Фріденталь (Кантакузін), Розенталь (Бурульча) Сімферопольського повіту, а також колонії Цюріхсталь (Джелав), Гельбрун (Джелав-Ялі), Герценберг і Судак Феодосійського повіту. Їх заснували німці з південних районів Німеччини і навіть Швейцарії (колонія Цюріхсталь). У 1811 р. виникає ще 1 колонія Кронталь (Булганак) на території Сімферопольського повіту [2, арк. 65-66].

Земля для облаштування кримських поселень часто купувалась у приватних осіб за рахунок казни. Так, у доповіді на ім'я міністра внутрішніх справ у квітні 1804 р. повідомлялось про купівлю 1.016 десятин землі в Сімферопольському повіті у місцевого поміщика Розенберга за 13.000 тис. карбованців, для чого було надано особистий дозвіл царя Олександра І. Водночас у цьому документі повідомлялось про можливість поселення німецьких колоністів у тому ж районі поблизу селищ Чоюнгі, Бородань і Бієлі. Згодом, у 1805 р. на цих землях виникла одна з перших німецьких колоній Криму – Нейзац (Чокурча) [3, арк. 6-9].

Після 1811 р. загальна динаміка зростання чисельності німецькомовних колоній на Півдні України значно зменшується. Так, у 1812-1819 рр. виникає лише 11 нових поселень. У 1816 р. у Катеринославській губернії хортицькими менонітами засновується 1 колонія – Шенеберг (Смоляна), а молочанськими менонітами 3 нових поселення (Маргенау, Ліхтфельд, Нейкірх). У свою чергу, німці Пришибського округу в 1814 - 1822 рр. утворили 7 поселень, з яких 5 (Карлсрує, Розенталь, Кронсвельд, Блюменталь, Тіфенбрун) за рахунок зовнішньої, а 2 інші (Ней-Нассау та Ней-Монталь) внаслідок внутрішньої колонізації.

Колонію Ней-Нассау заснували 20 сімей із поселення Альт-Нассау в 1814 р., а в 1815 р. група колоністів із поселення Альт-Монталь утворюють нову колонію – Ней-Монталь [38, с.10].

Царським указом від 5 серпня 1819 р. переселення іноземців до Росії припинялось. Це було пов'язано з вичерпанням фонду державних земель, якими наділялися колоністи, і невиправдано великими витратами на їх облаштування. Він поклав край німецькій колонізації в Росії, яка поступово згасаючи, тривала до початку 40-х рр. XIX ст. [45, с. 325].

Незважаючи на це, у 20-х рр. XIX ст. мало місце нове швидке зростання загальної кількості німецьких і менонітських поселень, хоча воно й не досягло рівня 1804-1811 рр. Більшість із них виникає на території Катеринославської і Таврійської губерній. Це так звані дочірні поселення, що засновувалися вихідцями з колоній, які вже існували (наслідки дії Указу 1819 р.). До них належали 3 останні колонії Хортицького округу, які були утворені в 1824 р. (Розенгарт, Блюменгарт, Нейгорст). Через вичерпання земельного фонду округу, нових поселень на цій території більше не виникало [11, арк. 34].

У 1823-1825 рр. значна група німецьких колоній з'являється у Маріупольському повіті Катеринославської губернії. Їх заснували німецькі переселенці з Пруссії, які у складі близько 500 сімей прибули до Росії. Вони утворили ще один так званий Маріупольський німецький округ із 17 поселень [21, арк. 36-38].

На території Таврійської губернії у 1821-1822 рр. також виникає новий Нейгофнунзький колоністський округ. Він розміщувався в районі р. Берди (територія сучасного Бердянського району Запорізької області) і складався всього з 4 німецьких колоній (Нейгофнунг, Розенфельд, Нейгофнунгсталь і Гейштутгарт) [37, с. 10].

Водночас продовжувалось швидке зростання колоній у межах вже існуючого Молочанського менонітського округу. У цей час тут виникає 18 нових поселень: у 1820 р. – 8 колоній (Олександрталь, Шардау, Порденау, Маріенталь, Руденвейде, Гросвейде, Францталь, Паства), у 1821 р. – 3 поселення (Фюрствердер, Олександрволь і Гнаденгейм), у 1822 р. –

1 колонія (Тігервейде), у 1823 р. – 2 колонії (Лібенау, Єлизабетталь), у 1824 р. – 3 колонії (Вернерсдорф, Фріденсдорф, Прангенсдорф) і в 1828 р. – 1 колонія (Шпарау). Приблизно у цей же час в Херсонській губернії німці засновують 6 нових колоній на території тогочасного Тираспольського повіту [22, арк. 53-55].

Наприкінці 30-х рр. ХІХст. пришибські колоністи заснують перші колонії Ейгенфельдського округу, який розташовувався на території сучасних Мелітопольського і Якимівського районів Запорізької області. Він налічував 5 німецьких колоній – Ейгенфельд (1848 р.), Марінфельд (1858 р.), Кайзерталь (1838 р.), Олександрфельд (1862 р.) і Дармштадт (1838 р.), а також 2 колонії чернігівських менонітів – Гутерталь (1843 р.) та Іганнесру (1852 р.) [8, арк. 5-8].

У 1835 р. внаслідок внутрішньої колонізації хортицьких менонітів на території Катеринославської губернії створюється Маріупольський менонітський округ. Він займав площу в 9.492 десятини землі і складався з 5 поселень, які виникли в 1836-1852 рр. Це колонії Бергталь (1836 р.), Шенфільд (1837 р.), Шенталь (1838 р.), Гейбоден (1841 р.) і Фрідріхсталь (1852 р.) [23, арк. 44-46].

У 30–40-х рр. ХІХ ст. кримські колоністи також заснували декілька поселень у Феодосійському повіті Таврійської губернії. До них належали колонії: Нейгофнунг (Колпле), Нейдорф (Шулай-Терек) і Фрейденталь (Окреч) [8, арк. 40-41].

На території Молочанського менонітського округу в цей час виникає 4 колонії: Контеніусфельд (1831 р.), Гнаденфельд (1835 р.), Вальдгейм (1836 р.) і Ландскроне (1839 р.). У Херсонській губернії у 30 – 40-х рр. ХІХ ст. німці заснують лише 2 нові колонії – Геленталь (1838 р.) і Нейданціг (1843 р.) [47, с. 72].

У середини ХІХ ст. переважна більшість нових колоній виникала лише на території Пришибського і Молочанського колоністських округів. Так, безземельні пришибські колоністи поселень Вальдорфа, Костгейма, Рейхенфельда, Гейдельберга, Блюменталю і Лейтергаузена заснували 2 нові колонії Гохгейм

(1847 р.) і Марієнгейм (1864 р.). На початку 60-х рр. виникають 3 останні поселення цього округу – Олександргейм (1860 р.), Ніколайсфельд (1864 р.) і Андербург (1864 р.) [10, арк. 26-30].

Молочанські меноніти у цей ж час утворили нові поселення – Гіршау (1848 р.), Ніколайдорф (1851 р.), Паульсгейм (1852 р.), Клейфельд (1857 р.), Олександркроне (1857 р.), Маріаволь (1857 р.), Фріденсру (1857 р.) і Штенфільд (1857 р.). У 1862 р. вони отримали дозвіл на заснування 3-х останніх колоній свого округу для 82 безземельних родин – Гамбург, Кліпенфельд, Гладенталь [7, арк. 3].

Отже, безпосереднім наслідком широкої німецької і менонітської колонізації південного регіону України стало утворення на його території на середину XIX ст. значної кількості німецьких і менонітських колоній.

У Херсонській губернії на цей час існувало не менше 42 німецьких поселення, більшість із яких розташовувалася у Тираспольському й Херсонському повітах губернії. Основна їх частина виникла у 1804-1811 рр., коли німецька колонізація тут досягла свого найбільшого розвитку, але в наступні роки її темпи швидко скорочувалися, й вона втратила провідне значення, яке мала для місцевого колонізаційного руху.

На території Катеринославської губернії німецькі і менонітські поселення розміщувалися в трьох південних повітах губернії: Олександрівському (5 менонітських і 26 німецьких колоній), Катеринославському (1 німецьке і 16 менонітських поселень) і Новомосковському (2 німецькі та 1 менонітська колонія).

За адміністративним поділом, більшість із них входила до складу трьох окремих колоністських округів – Хортицького менонітського (18 колоній), Маріупольського німецького (26 колоній) і Маріупольського менонітського (4 колонії). Крім того, деякі німецькі колонії, які були розташовані на території губернії (Ямбург, Рибальська, Юзефсталь) мали окреме підпорядкування. Загалом у цей час на території губернії налічувалось 29 німецьких і 22 менонітські поселення.

На відміну від херсонських колоній, динаміка зростання кількості німецьких поселень у Катеринославській губернії характеризувалася певними особливостями. Значна частина колоній виникає тут досить рано, ще наприкінці XVIII ст., але пізніше цей процес дещо пригальмувався і йшов досить повільно. На початку XIX ст., коли німецька колонізація півдня України досягала найбільших своїх масштабів, на території губернії виникло лише 5 нових поселень у межах Хортицького округу (для порівняння: у Херсонській і Таврійській губерніях німцями заснуються у цей період 32 і 49 колоній відповідно). Лише у 20-ті рр. XIX ст. спостерігається нова відносно значна хвиля зростання загальної чисельності катеринославських колоній, у зв'язку з заснуванням німецькими переселенцями з Пруссії 17 перших поселень Маріупольського німецького округу й утворенням ще 3-х колоній хортицькими менонітами. У наступні роки цей процес знову уповільнюється й розвивається, переважно, за рахунок внутрішньої колонізації. Так, у 30-х рр. виникає ще один округ – Маріупольський менонітський, який утворили безземельні хортицькі колоністи. Отже, процес німецької колонізації території Катеринославської губернії характеризується щонайменше двома періодами відносно бурхливого зростання кількості колоній. Перший з них – це 90-і рр. XVIII ст. (13 колоній), а другий – 20-і рр. XIX ст. (20 колоній). Саме тоді на цій території засновується більшість німецьких і менонітських поселень (33 з 52), які виникли тут до середини XIX століття.

У середині XIX ст. найбільша група колоній німців і менонітів півдня України розташовувалася на території Таврійської губернії. Основна їх частина розміщувалась у двох її північних повітах – Мелітопольському і Бердянському, у межах чотирьох колоністських округів – Молочанського (менонітського), Пришибського, Нейгофнунгстальського, Ейгенфельдського. У Пришибському та Ейгенфельдському округах Мелітопольського повіту на середину 50-х рр. XIX ст. налічувалось 23 і 6 колоній відповідно. На території

Молочанського і Нейгофнунзького округів Бердянського повіту в цей час існувало відповідно 49 і 4 поселення.

Крім мелітопольських і бердянських колоній, відносно невелика група німецьких поселень зосереджувалась у Криму. На відміну від північних районів губернії, їх загальна кількість у цей час тут була незначною (12 колоній). Загалом же, за архівними даними, у Таврійській губернії на середину XIX ст. налічувалось 43 німецькі і 51 менонітське поселення.

Динаміка зростання чисельності таврійських колоній у першій половині XIX ст. характеризується значним масштабом та інтенсивністю, ніж аналогічні процеси на території Херсонської і Катеринославської губерній. Тут не було значних спадів упродовж усього досліджуваного періоду, передовсім, через відносно стабільне зростання загальної кількості колоній у межах Пришибського і Молочанського округів. Чинник зовнішньої колонізації, який у інших регіонах досить швидко зійшов нанівець, тут залишався важливим (особливо у молочанських менонітів) протягом певного часу. У кримських німців ці процеси, навпаки, не набули значного розвитку. Більшість своїх колоній таврійські німці та меноніти заснували у 1804-1811 рр. (41 колонія), а також у 20-х рр. XIX ст. (близько 24 колоній). В останній період значну кількість поселень заснували меноніти (18 колоній). Згодом темпи зростання кількості колоній поступово знижуються, але загалом на цих територіях вони були вищими, ніж у інших губерніях Півдня.

Значне зростання загального числа німецьких колоній Таврійської губернії у першій половині XIX ст. відбувалося, переважно, за рахунок пришибських і молочанських колоністів. За наявності такої загальної тенденції, усе-таки мали місце певні особливості для кожної з цих груп. Так, німці Пришибського округу майже всі свої поселення заснували впродовж 1804–1822 років (22 колонії), завдяки кільком хвилям переселенців із-за кордону.

Згодом, у 20 - 30-х рр. XIX ст. освоєння цієї території значно уповільнюється і нових колоній тут не виникає. Основними чинниками, які призвели до цього, на нашу думку, слід вважати

поступове вичерпування вільного земельного фонду округу і фактичне припинення урядом процесу зовнішньої колонізації. Лише з кінця 30-х рр. XIX ст. пришибські німці, за рахунок внутрішньої колонізації, починають колонізувати нові землі й засновують перші поселення Ейгенфельдського округу.

На відміну від них, молочанські меноніти в цей час засновували свої колонії виключно в межах свого округу. Цьому, передовсім, сприяли його значні розміри і наявність великого фонду вільних земель. Відповідно більшою була кількість заснованих поселень. У 1858 році їх налічувалось 54. Найвищі показники зростання чисельності молочанських колоній за роками розподіляються так: 1804-1811 рр. – 18 колоній; 1819-1828 рр. – 21 колонія і 1851-1857 рр. – 7 колоній. Найнижчі показники має період з 1811 до 1819 р., коли не виникло жодного нового поселення, а також 40-і рр. XIX ст., коли утворилася лише 1 колонія.

Отже, на 1861 рік на території трьох губерній півдня України існувало щонайменше 193 німецькі й менонітські колонії (Херсонська губернія – 42 колонії; Катеринославська губернія – 52 колонії; Таврійська губернія – 99 колоній). Незначна їх частина (14 колоній) виникає тут наприкінці XVIII ст., а основна група – приблизно в першій третині XIX ст. (148 колоній). Майже всі вони (138 із 148 колоній) були засновані за рахунок, так званої, зовнішньої колонізації, тобто завдяки переселенцям із-за кордону. Більшість колоній входила до складу окремих колоністських округів. Тільки на території Катеринославської і Таврійської губерній їх налічувалось 7. Серед них 4 німецькі: Маріупольський німецький (Катеринославська губернія), Пришибський, Ейгенфельдський і Нейгофнунзький (Таврійська губернія) та 3 менонітські – Хортицький, Маріупольський менонітський (Катеринославська губернія) і Молочанський (Таврійська губернія). На середину XIX століття, їх загальна кількість становила, що найменш 136 колоній зі 151, які існували на той час на території повітів обох губерніях.

Список використаних джерел та літератури

1. Центральний державний історичний архів України, міста Києва (далі - ЦДІАК України), ф. 385, оп. 1, спр. 630, арк.139.
2. ЦДІАК України, м. Києва, ф. 442, оп. 18, спр. 425, арк.178.
3. Державний архів автономної республіки Крим (далі - ДААРК), ф. 26, оп 1, спр. 24512, арк.73.
4. ДААРК, ф. 26, оп 1, спр. 24575, 24 арк.
5. ДААРК, ф. 26, оп. 1, спр. 25129, 44 арк.
6. ДААРК, ф. 27, оп 1, спр. 7008, 8 арк.
7. ДААРК, ф. 27, оп 1, спр. 7077, 3 арк.
8. ДААРК, ф. 81, оп 1, спр. 719, 989 арк.
9. ДААРК, ф. 81, оп 1, спр. 760, 5 арк.
10. ДААРК, ф. 81, оп 1, спр. 1245, 138 арк.
11. ДААРК, ф. 81, оп 1, спр. 2818, 68 арк.
12. Державний архів Дніпропетровської області (далі - ДАДО), ф. 134, оп 1, спр. 6, 24 арк.
13. ДАДО, ф.134, оп 1, спр. 15, 16 арк.
14. ДАДО, ф. 134, оп 1, спр. 40, 215 арк.
15. ДАДО, ф. 134, оп 1, спр. 72,154 арк.
16. ДАДО, ф. 134, оп 1, спр. 98, 149 арк.
17. ДАДО, ф. 134, оп 1, спр. 103, 15 арк.
18. ДАДО, ф. 134, оп 1, спр. 306, 4 арк.
19. Державний архів Донецької області (далі - ДАДонО), ф. 131, оп 1, спр. 79, 320 арк.
20. ДАДонО, ф. 131, оп 1, спр. 92, 359 арк.
21. ДАДонО, ф. 131, оп 1, спр. 100, 46 арк.
22. ДАДонО, ф. 131, оп 1, спр. 112, 66 арк.
23. ДАДонО, ф. 131, оп 1, спр. 115, 47 арк.
24. Державний архів Херсонської області (далі - ДАХО), ф. 14, оп 1, спр. 782, 56 арк.
25. ДАХО, ф. 22, оп 1, спр. 79, 46 арк.
26. ДАХО, ф. 22, оп 1, спр. 97, 626 арк.
27. ДАХО, ф. 252, оп 1, спр. 151, 154 арк.
28. ДАХО, ф. 308, оп 1, спр. 1, 226 арк.
29. Бондарь Ю.М. Менониты / Ю.М. Бондарь. – Пг., 1915. – 252 с.
30. Военно-статистическое обозрение Российской империи, издаваемой по Высочайшему повелению при 1-м Отделении Департамента генерального штаба. – Т.ХІ, Ч. 4. Екатеринославская губерния. – СПб., 1850. – 348 с.

31. Волости и важнейшие селения Европейской России. Вып. VIII – губернии Новороссийской губернии. – Екатеринославская, Таврическая, Херсонская и Бессарабия. - СПб.: Издательство Центрального Статистического комитета Министерства внутренних дел, 1886. - 119 с.
32. Исмаилов М.А. Правовые аспекты немецкой колонизации Новороссии - Юга Украины в период царствования Екатерины II и Павла I / М.А. Исмаилов // Вопросы германской истории. - Днепропетровск: ДДУ, 1995.- С. 16-19.
33. Кабузан В. М. Заселение Новороссии в XVIII –первой половине XIX ст. / В.М. Кабузан. - М.: 1969. – 307 с.
34. Клаус А. Наши колонии / А. Клаус. - СПб.: Тип. В.В. Нусвольта, 1869. - 455 с.
35. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Екатеринославская губерния. Составитель Генерального штаба капитан В.Павлович. – СПб., 1862. - 421 с.
36. Памятная книга и адрес-календарь на 1900 год. – Екатеринослав: Типография губернского правления, 1899. - 244+74 с.
37. Памятная книга Таврической губернии. Составитель К.А. Вернер.- Симферополь: Издательство Губернского Земства, 1889.
38. Памятная книжка Таврической губернии изданная Таврическим губернским статистическим комитетом (под ред. секретаря статистического комитета К. В. Ханацкого); Вып. 1; - Симферополь, 1867 . - 519 с.
39. Полное собрание законов Российской Империи с 1649 г., Собр. 1, т. XIII, (1749-1753 гг.). - СПб., 1830 . – 957 с.
40. Полное собрание законов Российской Империи с 1649 г., Собр. 1, т. XVI, (1762-1763 гг.). - СПб., 1830. – 1018 с.+ 105 с.
41. Полное собрание законов Российской Империи с 1649 г., Собр. 1, т. XXI, (1781-1783 гг.). - СПб., 1830. – 1083 с.
42. Полное собрание законов Российской Империи с 1649 г., Собр. 1, т. XXIII, (1789-1796 гг.). - СПб., 1830. – 983 с.
43. Полное собрание законов Российской Империи с 1649 г., Собр. 1, т. XXVII, (1802-1803 гг.). - СПб., 1830 . – 1122 с.
44. Полное собрание законов Российской Империи с 1649 г., Собр. 1, т. XXVIII, (1804-1805 гг.). - СПб., 1830. – 1328 с.

45. Полное собрание законов Российской Империи с 1649 г., Собр. 1, т. XXXVI, (1819 г.). - СПб., 1830. – 734 с.
46. Свод законов Российской империи повелением государя императора Николая Первого составленный - СПб., 1857. т. XII, Часть II., - 656 с.
47. Шелухин С. Немецкая колонизация на Юге России / С. Шелухин. – Одесса, 1915. – 83 с .

ПРОБЛЕМНА ІСТОРІОГРАФІЯ ІСТОРІЇ ПЕРЕСЕЛЕННЯ БОЛГАР ДО ПРИАЗОВ'Я НА РУБЕЖІ 50-60-Х РОКІВ ХІХ СТ.

У формуванні сучасного етнічного обличчя Північного Приазов'я важливу роль відіграв масовий переселенський рух рубежу 50–60-х років ХІХ ст. У цьому багатонаціональному та багатовекторному потоці мігрантів помітно виділялися болгари, які протягом 1861–1863 рр. заснували у регіоні 36 компактних сільських поселень, або, як їх офіційно називали, колоній (більшість болгар на півдні України належали до стану “іноземних колоністів” з особливими правами та пільгами).

Частину болгарських переселенців склали вихідці з північно-західної Болгарії (т. зв. “відінці” – жителі Відінського краю), але переважну більшість представляли болгари з південної Бессарабії, яка за наслідками Кримської війни 1853–1856 рр. була відторгнута від Росії та передана до Молдавського князівства.

У результаті утворився новий великий ареал компактного розселення болгар у межах сучасної України, нова локальна (територіальна) група болгарського етносу. На даний момент у межах Запорізької області болгари посідають третє місце серед етносів регіону, поступаючись лише українцям та росіянам.

За півтора століття, які відділяють нас від переселення 1861–1863 рр., вітчизняні та зарубіжні дослідники неодноразово й під різними кутами зору зверталися до цієї події, формуючи її образ в історіографії та суспільній свідомості.

Необхідність створення нової цілісної картини переселення болгар до Приазов'я з позицій сучасної історичної науки вимагає попередньої систематизації, узагальнення та історіографічного аналізу всього наукового доробку, який існує на сьогодні з даної теми.

Перші публікації про переселення болгар до Таврійської губернії з'явилися вже на початку 60-х років ХІХ ст. Це були, передусім, газетні й журнальні статті та замітки, що вийшли, як

кажуть, по “гарячих слідах”. Ці публікації, перш за все, слід розглядати як важливе історичне джерело, оскільки їхніми авторами були очевидці та учасники подій. Проте одночасно цими публікаціями було започатковано й відповідну проблемну історіографію, оскільки у багатьох з них не лише міститься інформація про переселення 1861–1863 рр. та ситуації навколо нього, а й зроблені перші спроби осмислення та оцінки описуваних подій.

На події, з яких розпочалося переселення болгар, одним з перших відгукнувся видатний болгарський публіцист та революціонер Г. С. Раковський. Уже в листопаді 1860 р. у газеті “Дунавски лебед” (№ 12), яку він редагував та видавав у Белграді болгарською мовою, з’явилася перша невелика замітка зі звісткою про розправу урядових військ Об’єднаного князівства Молдавії та Валахії над беззбройними болгарами у Белграді 8 листопада 1860 р. [1].

На початку 1861 р. (№ 16) тема була продовжена у докладній статті, присвяченій конфлікту болгар-колоністів із представниками нової влади у Бессарабії від його початку до болгарських подій листопада 1860 р. [2].

Слід відзначити, що редактор газети “Дунавски лебед” не обмежувався описом подій. У березні 1861 р. (№ 27) вийшла велика стаття із аналізом становища болгарського населення краю і зловживань уряду [3].

У травні (№ 32) був опублікований лист (“Отзив”) колоністів до урядової комісії, направленої князем А. І. Кузою для заспокоєння болгар. У цьому документі викладена позиція колоністів із поясненням обставини, що змусили болгар зважитися на переселення до Російської імперії [4].

У наступних номерах газети Г. С. Раковський продовжував відслідковувати ескалацію конфлікту у бессарабських болгарських колоніях [5].

Одночасно, по мірі наростання протягом 1861 р. переселенського руху “відінців”, редактор газети “Дунавски лебед” не оминув увагою і цієї події [6]. У своїх полемічних статтях він фактично поклав початок історіографічній традиції

критичної оцінки політики російського уряду щодо переселення болгар до Росії. Г. С. Раковський вважав цю політику “вбивчою” для болгар з двох поглядів: на його думку, з одного боку, такі дії зменшували чисельно болгарський елемент на батьківщині, знекровлюючи національно-визвольний рух, а з іншого боку – несли страждання, зубожіння й навіть загибель багатьом із тих, хто зважився на переселення [7]. Г. С. Раковський опублікував також низку матеріалів про скрутне становище “відінців” під час переселення [8; 9; 10; 11].

У російській періодиці на початку 60-х рр. XIX ст., навпаки, утвердилася апологетика переселенської політики Росії. Позиція офіційних кіл була репрезентована, передусім, докладними публікаціями у “Журналі Міністерства державного майна”. Вони вийшли у кількох номерах за 1862–1863 рр. під заголовками “Переселение славян из Турции и Молдавии в Таврическую губернию в 1861 г.” [12] та “Заселение Новороссийского края в 1862 г.” [13].

Не зважаючи на те, що названі вище статті були анонімними, вказана у редакційних примітках інформація дозволяє пов’язати їх із іменами П. М. Стремоухова та О. Ф. Гюне – чиновників, які по черзі у 1861 р. та у 1862 р. керували переселенням слов’ян до Новоросійського краю. Хоча редактор зазначив, що ці публікації підготовлені на підставі офіційних звітів, поданих міністру державного майна, у даному випадку маємо, по суті, опубліковані звіти. Принаймні, співставлення однієї зі статей з оригіналом звіту О. Ф. Гюне, що зберігається в Російському державному історичному архіві, показує майже повну ідентичність тексту [14].

У звітах автори наводять багато цікавого й різноманітного фактичного матеріалу, пов’язаного із хронологією та статистикою переселення, що робить їх, передусім, важливим історичним джерелом, актуальним і для сучасних дослідників. Водночас, у звітах містяться перші спроби осмислення подій, що описуються, зокрема, намагання визначити причини переселення болгар з Бессарабії та з Відінського пашалику, з’ясувати фактори, що спричинили повернення більшості

“відінців” на батьківщину в 1862 р., проаналізувати окремі історико-правові питання тощо. Наведені авторами звітів оцінки та висновки значною мірою вплинули на позицію наступних дослідників – представників відповідного напрямку в історіографії.

Цілком логічно, що звіти, написані безпосередніми організаторами переселення, не могли бути абсолютно позбавлені суб'єктивності. Так, наприклад, О. Ф. Гюне намагається довести, що повернення більшості «відінців» на батьківщину в 1862 р. було викликано розчаруванням болгар запропонованими земельними ділянками. При цьому він замовчує недоліки в організації переселення [13, с. 227].

Близькою до офіційної точки зору була позиція русофільськи налаштованої болгарської громадськості, представником якої був І. С. Іванов. Він належав до кола освічених болгар, які перебували на російській державній службі, був дійсним членом Бессарабського статистичного комітету. Під час переселенської епопеї 1861–1863 рр. І. С. Іванов проживав у Комраті й очолював Попечительство бессарабськими болгарськими колоніями, що після Кримської війни залишилися у складі Росії. І. С. Іванов був близьким приятелем керівника Одеського болгарського настоятельства Н. Палаузова – також російського чиновника болгарського походження.

У 1862 р в Одесі вийшла друком окремою брошурою стаття І. С. Іванова “Заметки о переселении болгар из Молдавии в Новороссийский край” [15] (через тридцять років стаття частково увійшла до збірки праць автора “Сборник статей о некоторых выдающихся событиях из современной жизни болгар” [16]). І. С. Іванов різко негативно оцінює дії влади Об'єднаного князівства по відношенню до болгарських колоністів. Натомість заходи російської влади він оцінює однозначно позитивно.

Як чиновник, керівник бесарабських болгарських колоній, І. С. Іванов брав безпосередню участь в організації переселення і був добре обізнаний із його обставинами. Проте у аналізованій

статті він, здебільшого, описує не хід переселення та його результати, а історію конфлікту колоністів із владою Об'єднаного князівства, подробиці розправи урядових військ над безбройними болгарами у Болграді – тобто події, які відбувалися “по ту сторону” кордону, які могли бути йому відомі лише з переказів очевидців.

Тему переселення болгар із Бессарабії до північного Приазов'я І. С. Іванов пізніше порушив й у наступній своїй праці – короткому нарисі історії і статистики болгарських колоній в Бессарабії. Цей нарис був вперше надрукований у 1864 р. у Записках Бессарабського статистичного комітету, а пізніше вміщений до названого вище авторського збірника статей [17]. У нарисі, як і у попередній статті, І. С. Іванов докладно зупинився на обставинах конфлікту болгар із владою Об'єднаного князівства Молдавії і Валахії. Окрім того, автор відзначив заслуги жителів ввірених йому болгарських колоній російської частини Бессарабії у тимчасовому обаштуванні переселенців, що прибували із-за кордону і готувалися до далекої подорожі у Таврійську губернію.

У цьому нарисі в делікатній формі прозвучала й полеміка із Г. С. Раковським: *“Совершившееся переселение этой значительной части болгар из Молдавии в Новороссийский край возбудило сильное неудовольствие у болгарских патриотов, видевших в нём разъединение сил народных. По поводу этого движения болгарская журналистика не воздержалась даже от печатания всевозможных нелепостей. Она не столько винила молдавские власти, бывшие единственными виновниками этого переселения, сколько Россию и чиновников её, коим был поручен приём и дальнейшее направление переселенцев. Мы с своей стороны скажем только то, что существовавший недостаток в хлебопахатной земле в отошедших к Молдавии колониях, подобно тому как и в оставшихся в России, рано или поздно должен был вызвать переселение или в Россию, или в Добруджу. Но разыгравшиеся в Болграде происшествия ускорили его. Ясно, следовательно, что болгарские патриоты своими протестами*

обнаружили ни более, ни менее, как только непонимание дела” [17, с. 24].

Наступний період у розвитку проблемної історіографії переселення болгар до Приазов'я можна виділити з другої половини 60-х років XIX ст. до початку першої світової війни. У Російській імперії ця тема неодноразово актуалізувалася вченими, але не як окреме дослідження, а у рамках вивчення інших тем – розвитку іноземної колонізації у Російській імперії у XVIII–XIX ст., історико-краєзнавчих та економіко-статистичних досліджень північних повітів Таврійської губернії, аналізу стану селянського господарства півдня України, а також етнографічних та славістичних досліджень тощо. Тому авторів, як правило, цікавили не стільки причини переселення та його перебіг, скільки кінцевий результат цієї події, що мав значення для досліджуваних ними процесів (іноземної колонізації, заселення краю, розвитку селянського господарства тощо).

В узагальнюючій праці з історії іноземної колонізації в Російській імперії тему переселення болгар до Приазов'я порушив А. Клаус (1869 р.) [18, с. 366–368]. Автор зробив важливий внесок у дослідження історії перших років існування болгарських колоній у Північному Приазов'ї. Проте у висвітленні обставин переселення він додав мало нового порівняно із звітами П. М. Стремоухова та О. Ф. Гюне, опублікованими у “Журналі Міністерства державного майна”. Оцінки, висловлені А. Клаусом, також співпадають із офіційною точкою зору. Переселення з Бессарабії А. Клаус оцінив як позитивне явище і для колоністів, і для держави, а переселення “відінців”, навпаки, піддав критиці, виступаючи проти подальшого прийому переселенців із-за кордону [18, с. 366–368].

Серед недоліків праці А. Клауса слід назвати хибний підхід автора до питання про кількість болгарських колоній, заснованих у Бердянському та Мелітопольському повітах під час переселення 1861–1863 рр. Спираючись на дані офіційної статистики, яка не враховувала строкатості національного складу переселенців з Бессарабії, А. Клаус називає цифри, що не відповідають реальності. Проте сприйняті некритично, вони

неодноразово транслиювалися наступними поколіннями дослідників, вносячи плутанину у це, досить просте на перший погляд, питання.

А. Клаус нарахував 47 так званих “болгаро-слов’янських” колоній: у Бердянському повіті – 41 колонію, а у Мелітопольському повіті – 6 колоній. Зовсім не ясно, чи включив автор до цього числа лише болгарські колонії, чи додатково врахував якісь неболгарські слов’янські колонії [18, с. 366-367].

Тема переселення болгар до Приазов’я була порушена таврійською регіоналістикою – в нарисах про історію заселення краю, про розвиток селянського господарства, про окремі населені пункти та ін. При цьому, як правило, вказувався лише факт переселення без опису подробиць. Внеском регіоналістики у вивчення теми можна вважати уточнення окремих деталей, пов’язаних з переселенням і його результатами – етнічної приналежності переселенців із Бессарабії, назв сіл, звідки вони прибули.

Це стосується, наприклад, робіт дослідників Таврійської єпархії кафедрального протоієрея Михаїла (Родіонова) і єпископа Гермогена. У поле зору о. Михаїла (“Статистико-хронологико-историческое описание Таврической епархии: общий и частный обзор” [19]), окрім даних про храми та причти, потрапили й уривчасті матеріали про міграцію болгар. На жаль, не обійшлося й без прикрих неточностей, зокрема у даті заснування болгарського села Богданівки.

Сімферопольський і Таврійський єпископ Гермоген (у миру – Костянтин Петрович Добронравін) продовжив справу, яку розпочав о. Михаїл. За короткий час перебування на посаді (з 1882 р. по 1885 р.) він спромігся систематизувати багатий фактичний матеріал. Уже в 1886 р. у Сімферополі була опублікована його праця “Справочная книжка о приходах и храмах Таврической епархии” [20]. Через рік вона була перевидана у Пскові [21], куди Гермогена перевели на нову посаду.

Автор використав широку джерельну базу, зокрема клірові відомості 1883 р., статистичні та архівні документи, подорожні записки, матеріали періодики, особисті спостереження, свідчення обізнаних старожилів. Заслугою Гермогена можна вважати спробу уточнити справжню національну належність переселенців 1861–1862 рр. з Бессарабії: автор розрізняє болгар, українців, росіян, албанців, гагаузів (нагадаємо, що у офіційних джерелах усі вони позначені як болгари) [18, с. 29-30]. Гермоген, зокрема, вказав, що в колоніях Георгіївці, Гаммовці і Девненській живуть албанці, серед жителів Софіївки, Варварівки, Оленівки присутні гагаузи, в Лозанівці, Мар'янівці, Дмитріївці, Володимирівці, Новокостянтинівці – українці. У той же час слід відзначити, що наведена автором хронологія заснування деяких болгарських колоній не заслуговує довіри.

Наприкінці ХІХ ст. вагомий внесок у краєзнавчі дослідження Північної Таврії зробили земські статистики К. А. Вернер та С. А. Харізоменов, які підготували та видали дослідження селянського господарства Мелітопольського повіту [22], статистичні таблиці про господарський стан сіл Мелітопольського та Бердянського повітів [23; 24], пам'ятну книжку (довідник) Таврійської губернії [25]. Праці “Крестьянское хозяйство в Мелитопольском уезде” та “Памятная книжка Таврической губернии” містять стислі нариси з історії заселення краю, у яких, зокрема, згадується й про переселення болгар. У матеріалах про господарське становище сіл Бердянського та Мелітопольського повітів автори вказали назви деяких бесарабських колоній, звідки прибули переселенці [24; 25].

Про переселення болгар згадав дослідник селянського господарства Південної України В. Постніков. У праці “Южнорусское крестьянское хозяйство” він навів більш достовірні дані про кількість болгарських сіл регіону, ніж ті, що вміщені у книзі А. Клауса [26, с. 13]. Автор також звернув увагу на складність міжнаціональних відносин під час переселення, хоча його висновок про недружнє ставлення до болгар українських і російських селян виглядає дещо категоричним.

На початку ХХ століття тема переселення болгар потрапила у поле зору університетської славістики. Професор Новоросійського університету М. Г. Попруженко, розбираючи архів Одеського болгарського настоятельства, натрапив на декілька цікавих документів, що проливають світло на окремі аспекти переселення болгар із Бессарабії до Північного Приазов'я, а саме: відозви болгарських колоністів до Європейської комісії для устрою князівств Молдавії та Валахії (без дати) і до російського імператора Олександра II від 14 січня 1857. Прийшовши до висновку, що для написання історії слов'янських колоній у Росії “ще не настав час”, учений обмежився археографічною публікацією цих документів [27, с. 28-34].

Іншому видатному вітчизняному славістові М. С. Державіну, уродженцю приазовського болгарського села Преслав, вдалося створити першу з часів А. А. Скальковського узагальнюючу працю про болгарські колонії Російської імперії (півдня України та Молдови) [28]. Позиціонуючи своє дослідження як етнографічне та лінгвістичне, автор не приділив багато уваги історії переселення, обмежившись лише докладною цитатою з роботи А. Клауса.

Важливим внеском М. С. Державіна у вивчення історії переселення стало складання ним списку болгарських сіл, одного з найбільш достовірних. Під час етнографічних експедицій у Приазов'ї він мав нагоду уточнити на місці національність жителів сіл – переселенців з Бессарабії – та виокремити болгарські села від неболгарських (населених росіянами, українцями, молдованами, албанцями, гагаузами та іншими народами). У підсумку М. С. Державін значно прояснив уявлення про загальну кількість болгарських сіл Приазов'я [28, с. 11-12].

Окрім того, наводячи, поряд з офіційними, народні топоніми, які переважно відповідають назвам бесарабських колоній, автор непрямым чином вказав на місця, з яких переселилися їхні жителі. У той же час, дати заснування деяких болгарських сіл, зазначені М. С. Державіном, потребують

уточнення з урахуванням архівних даних та сучасних досліджень.

Наприкінці XIX ст. тема переселення болгар до Приазов'я зацікавила й молоду болгарську історіографію, представники якої велику увагу приділяли саме обставинам переселення, а також подіям, які до нього призвели.

Д. Маринов у книзі про політичну історію Західної Болгарії один з розділів присвятив переселенню “відінців” як помітній сторінці в історії краю [29]. У книзі багато місця приділено вивченню подій, пов'язаних із підготовкою відінських селян до переселення, але його хід і, особливо, перебування “відінців” у Таврії, описаний автором гранично коротко. Названі автором причини переселення (розчарування після поразки повстань і надія на Росію, прибуття в регіон татар-переселенців з Криму), з невеликими доповненнями, актуальні й сьогодні. Заслугою Д. Маринова є також досвід складання списку сіл переселенців, хоча і неповного. Натомість, потребують уточнення наведені Д. Мариновим дані про кількість відінських переселенців, які суперечать звіту О. Ф. Гюне. Пізніше тема переселення “відінців” була продовжена автором у праці “История на град Лом” (за відомостями С. А. Дамянова, рукопис зберігається у Ломському музеї) [30, с. 27].

Переселення бессарабських колоністів до Північного Приазов'я було порушено у роботі І. Титорова (1903) “Българите в Бессарабия”, присвяченій історії болгарських колоній у Бессарабії. Вигідно відрізняє цю роботу уведення автором до наукового обігу румунських джерел і бібліографії [31, с.155-165], невикористання яких досі є слабкою стороною багатьох праць, присвячених дослідженню переселення 1861–1863 рр. І. Титоров докладно розкрив становище болгарських колоністів у Молдавському князівстві в 1856–1860 рр. та історію їхнього конфлікту з владою. Водночас, описання автором ходу і результатів переселення позбавлене подібної повноти.

Найбільшим внеском у вивчення теми на початку XX ст. (на жаль, вчасно не поміченим та не оціненим у науковому світі)

можна по праву вважати історичний нарис М. Грекова “Переселение болгар из отошедшего к Молдавии участка Бессарабии в Приазовский край в начале второй половины XIX века”. Вихідець із середовища болгар Приазов’я і учасник національно-визвольного руху в Болгарії 70-х рр. XIX ст., М. Греков написав серію спогадів.

Роботу над нарисом про переселення болгарських колоністів із Бессарабії до Приазов’я М. Греков почав, за його словами, ще в 1872 р., маючи намір закінчити її до 25-річного ювілею цієї події. Бурхливе життя на Балканах середини 70-х рр., очевидно, завадило реалізації авторського плану.

М. Греков повернувся до цієї теми у 1900 р., сподіваючись видати нарис до 50-річчя переселення. Але у 1912 р. йому вдалося лише опублікувати частину матеріалу у вигляді короткої статті у софійській газеті “Ден”. Повністю праця побачила світ лише у 1990 р. у перекладі болгарською мовою [32], а до того була надбанням відносно невеликого кола фахівців у вигляді рукопису, що зберігається в архівному фонді М. Грекова у ЦДА [33].

Не претендуючи на роль ученого-історика, М. Греков, тим не менш, створив працю, яка виходить за рамки звичайних мемуарів. Автор не обмежився особистими спогадами (14-річним підлітком він був очевидцем та учасником подій) та увів до наукового обігу не використані раніше письмові та усні джерела. Серед них – документи з архіву бессарабського с. Дермендере, матеріали з т.зв. “Переселенського архіву” (комплекс докумантів, що нині зберігаються у фонді Тодора Велкова у Болгарському історичному архіві Національної бібліотеки ім. Кирила і Мефодія в Софії [34]). Автор використав також матеріал, опублікований І. С. Івановим та А. Клаусом.

Про дослідницький характер роботи М. Грекова свідчать зроблені ним аналіз і узагальнення фактів, спроба виявлення причинно-наслідкових зв’язків, оцінка особистостям і подіям. Нарис починається з екскурсу в історію виникнення болгарських колоній у Бессарабії. Далі розглянуто становище колоністів після відділення південної частини Бессарабії від

Російської імперії, зародження конфлікту з новим урядом та його ескалація, підготовка та хід переселення. Закінчується робота М. Грекова першим десятиліттям життя переселенців на приазовській землі і скасуванням колоністських пільг на початку 70-х років XIX століття.

Не дивлячись на відносну вузькість джерельної бази (автор не мав доступу до широкого масиву архівних документів) і суб'єктивний характер оцінок та узагальнень, праця М. Грекова довгі роки залишалася найбільш докладним дослідженням історії переселення болгар з Бессарабії до Приазов'я, хоча і недоступним широкій публіці.

Наступний період історіографії проблеми (20-ті – середина 40-х років XX ст.) був менш результативним, ніж попередній. У СРСР це було викликано спочатку загальним занепадом славістики, різким зниженням інтенсивності комунікації радянських істориків із закордонними колегами (у даному випадку – болгарськими). У 30-ті роки становище ускладнили розгром краєзнавчого руху у контексті сталінських репресій і падіння суспільного інтересу до історії національних меншин у зв'язку зі згортанням процесу “коренізації”.

У Болгарії у зазначений період (20-ті – середина 40-х років XX ст.) вивченню теми, попри високий інтерес громадськості до становища болгарської діаспори у світі, перешкождала недоступність для дослідників архівних документів та інших історичних джерел, що зберігалися на території СРСР.

Серед робіт, що вийшли в СРСР у 30-ті рр. XX ст., можна назвати хіба що статтю Д. Димитрова “Из Бесарабия в Таврия” [35]. Грунтуючись на матеріалах періодики (“Одесский вестник”, “Журнал Министерства государственного имущества”), праці І. Титорова, інших джерелах, автор коротко висвітлив події, що передували переселенню, а також його хід і результати. На відміну від представників дореволюційної російської історіографії, Д. Димитров відмовився від однозначно позитивної оцінки переселенської політики Росії відносно болгар [24, с. 77-83]. Така позиція автора цілком укладається у загальну канву радянської історичної науки того

часу, для якої була характерна негативна оцінка діяльності царського уряду.

У Болгарії в 20-ті – на початку 40-х років ХХ ст. з'явилися публікації, що знайомили читачів з історією та сучасним становищем болгар за межами країни. Деякі аспекти переселення болгар до Приазов'я містить праця В. Дяковича “Българите в Бесарабия. Кратък исторически очерк с пет приложения” [36], опублікована наприкінці 20-х років.

Пізніше вийшло кілька робіт популярного характеру, спеціально присвячених болгарам Приазов'я. У більшості з них, між іншим, була порушена й переселенська тематика. Це стаття Д. Біберова “Бердянските българи” [37], декілька статей П. Атанасова, зокрема “Приазовските българи” [38], “Българи в Приазовието” [39], “Българи в Украйна” [40], стаття А. Бурмова “Българите в Приазовието” [41], брошура М. Хаджийського “Българите в Таврия” [42].

Названі роботи відзначаються вузькістю джерельної бази, яка охоплює переважно доступні тоді в Болгарії опубліковані праці І. С. Іванова, М. С. Державіна, І. Титорова, В. Дяковича, А. Каріми та ін. Місцями автори некритично ретранслюють недостовірну інформацію. Так, у одній зі статей з'явилось, наприклад, твердження про те, що на момент переселення болгар Бердянськ був “бідним татарським селищем”, а першим міським головою Бердянська “був Тодор Велков” [39, с. 405].

Але, попри вказані недоліки, вищеназвані роботи мали важливе суспільне значення, задовольняючи існуючий попит болгарської громадськості на інформацію про життя своїх співвітчизників за межами батьківщини й, одночасно, стимулюючи цей інтерес.

Вивчення болгарською історіографією переселення “відінців” у 20-ті рр. ХХ ст. було продовжено у рамках історичної регіоналістики: відповідний матеріал містила книга Д. Н. Попова “Град Лом и околията му: економическо развитие с кратки географски и исторични бележки” [43, с. 117-118].

Наступний період у розвитку вітчизняної та зарубіжної історіографії історії переселення болгар до Північного

Приазов'я припадає на другу половину 40-х – кінець 80-х років ХХ ст.

Основний внесок у ці роки був зроблений болгарськими авторами. Сприятливими факторами для цього стали активна комунікація і кооперація їх із радянськими істориками, розширення джерельної бази досліджень завдяки залученню документів з радянських архівів, які стали значно доступнішими для болгарських істориків.

У СРСР вивчення переселення 1861–1863 рр. у післявоєнні десятиліття відбувалося фрагментарно, передусім, у рамках розвитку запорізької регіоналістики та у процесі вивчення українсько-болгарських історичних зв'язків. У той же час, у вивченні міграції болгар першої половини ХІХ століття багато було зроблено молдавськими істориками [44; 45].

На рубежі 40-х – 50-х років ХХ ст. співробітниками Інституту слов'янознавства АН СРСР під керівництвом С. Б. Бернштейна в процесі роботи по складанню атласу болгарських говірок в СРСР була зроблена спроба внести корективи в загальну картину болгарських міграцій за рахунок даних порівняльної діалектології. Обстеження говірок 25 болгарських сіл Запорізької області було здійснено в ході широкомасштабної експедиції влітку 1950 р. Окрім того, мали місце малі експедиції: у січні 1949 р. (І. К. Буніна) та у лютому 1952 р. (В. К. Журавльов) [46]. Результати експедицій були опубліковані у статтях С. Б. Бернштейна [47], І. К. Буніної [48], В. К. Журавльова [49].

В Україні була продовжена історико-регіоналістська традиція вивчення міграції болгар до Північного Приазов'я як складової процесу заселення краю. На відміну від дореволюційного періоду, центр таких досліджень перемістився з м. Сімферополя до м. Запоріжжя та безпосередньо до районів компактного розташування болгарських сіл. Діяльність краєзнавців особливо активізувалася у 60–70-ті роки під час підготовки амбітного багатотомного проекту “Історія міст и сіл УРСР” [50] та його російськомовного варіанта [51]. Внесок краєзнавців у вивчення переселення болгар, в основному,

обмежувався популяризацією накопичених раніше знань. Це було важливо, враховуючи, що здобутки таврійської регіоналістики на той момент стали бібліографічною рідкістю.

Серед запорізьких краєзнавців слід окремо виділити В. Г. Фоменка, який написав статтю “Материалы к истории переселения бесарабских колонистов в Приазовье в 1861–1863 гг.”, спеціально приурочену до 100-річчя переселення болгар. Вона була опублікована в значно урізаному газетному варіанті [52], повний рукопис нині зберігається у Запорізькій обласній універсальній науковій бібліотеці імені О. М. Горького [53].

В. Г. Фоменко навів інформацію про переселення бесарабських та “відінських” болгар, склав історичні довідки про осіб, причетних до організації переселення, про обставини утворення окремих сіл і про походження топонімів. Щоправда, викликають заперечення наведена автором кількість болгарських сіл (50) та запропонована ним версія про насильницьке переселення “відінців” турецькою владою. В цілому ж, праця В. Г. Фоменка відіграла важливу роль в актуалізації болгарської тематики у запорізькій регіоналістиці.

Слід також відзначити спроби окремих сільських краєзнавців уточнити коріння болгар-переселенців Запорізької області на території Болгарії. Наприклад, один із кореспондентів проекту “Історія міст и сіл УРСР”, учитель Ботієвської середньої школи Приазовського району В. Г. Пачев у 1978 р. встановив зв'язки з колегами з с. Гавраїлово (стара назва – Дермендере) Сливенської округи Народної Республіки Болгарії. Його кореспонденція до цього часу зберігається в архіві кметства Гавраїлово. На жаль, в силу заідеологізованості та заорганізованості руху “радянсько-болгарської дружби”, ці контакти тоді не переросли у побратимські стосунки між спорідненими селами.

У 60–80-ті роки радянські та болгарські історики були залучені до розробки спільного наукового проекту з вивчення російсько-болгарських історичних і культурних зв'язків. В Україні ця робота знайшла додаткове переломлення у вигляді

вивчення українсько-болгарських зв'язків. У рамках цих досліджень знайшла своє місце й тема історії міграцій болгарського населення на територію сучасної України у XVIII–XIX ст.

У цьому контексті переселення болгар з Бессарабії до Приазов'я розглянув П. С. Сохань у монографії “Очерки истории украинно-болгарских связей” [54]. Автор увів до наукового обігу раніше неопубліковані документи з болгарських та радянських архівів. Зокрема, були використані матеріали з фонду М. Грекова, що зберігається в ЦДІА НРБ.

На фоні скромних результатів радянських дослідників здобутки болгарських учених у повоєнні десятиліття у вивченні проблем переселення болгар до Приазов'я виглядають вагомішими. Переселення “відінців” дослідив С. А. Дамянов у роботі з історії Ломського краю (у Північно-Західній Болгарії) [30]. Він поглибив розуміння причин переселення, проаналізував відповідні процеси [30, с.192]. У роботі наведено список сіл Ломського краю, жителі яких були переселенцями [30, с.193]. Автор навів оригінальну версію хронології переселення “відінців”, яка, проте, не була сприйнята більшістю дослідників: С. А. Дамянов пропонував вважати датою початку переселення “відінців” літо 1860 р.

Про переселення “відінців” неодноразово згадують біографи Г. С. Раковського, оскільки позиція з даного питання стала важливим моментом його політичної біографії. Серед цих робіт вважаємо за необхідне виділити статтю Й. Мітева, спеціально присвячену ставленню Г. С. Раковського до переселення болгар [58].

Важливе місце у болгарській історіографії переселення 1861–1863 рр. належить роботам Е. Хаджиніколової, зокрема двом статтям, дисертації та монографії. У статті “Някои въпроси по преселването на българи в Русия през 1861 г.” [59], присвяченій “відінцям”, авторка вказала на недоцільність розуміння причин переселення лише як результату політики російського уряду. На архівному матеріалі вона довела, що до

початку масової міграції “відінців” до Росії у Північно-Західній Болгарії спостерігалось стихійне переселення до Сербії.

В іншій статті “Переселение болгарского населения из Молдавского княжества в Россию в 1860–1861 гг.” [60] Е. Хаджиніколова основну увагу приділила причинам переселення бессарабських болгар. Авторка проявила толерантність у поясненні зміни політики молдавського уряду до колоністів, звернувши увагу на об’єктивно складне політичне становище новоствореної держави. Підтримка переселення бессарабських болгар російським урядом, на думку Е. Хаджиніколової, була спричинена інтересами імперії у цьому регіоні.

Е. Хаджиніколова продовжила тему переселення болгар до Приазов’я у дисертації (1983) та монографії (1987) [61], присвячених історії болгарського населення півдня Російської імперії у період з 1856 р. по 1877 р. Дослідниця опрацювала бібліографію та опубліковані джерела, виявила низку документів в архівах України, Молдови і Росії. Тому в описанні переселення 1861–1863 рр. вона не обмежується подіями на території Болгарії і Бессарабії (що було основною вадою попередніх праць болгарських істориків), а “переступила” по цей бік кордону. На жаль, наявних у розпорядженні Е. Хаджиніколової джерел було недостатньо, щоб до кінця заповнити усі виявлені “білі плями”, але визначені нею орієнтири вплинули на подальші дослідження.

Переселення “відінців” знайшло відображення у статті І. Тодева “О балканской политике России в начале 60-х годов XIX столетия” [62]. Автор розглядає його як задуману й здійснену російським урядом політичну акцію з метою зберегти вплив на болгарських землях, загальмувати церковний рух, протидіяти уніатству, попередити небажане на той момент народне повстання і отримати додаткові аргументи для тиску на Туреччину [62, с. 54]. Результати переселення І. Тодев оцінив з точки зору реалізації зовнішньополітичних інтересів Росії (як однозначний успіх) і інтересів болгарського національно-

визвольного руху (як такі, що мають позитиву і негативну сторони) [49, с. 56].

Зміна загальної парадигми історичної науки в СРСР і Болгарії в умовах зміни політичних режимів на рубежі 80–90-х років ХХ ст. фактично поклала початок сучасному періоду проблемної історіографії теми.

Як у Болгарії, так і в Україні та Молдові підвищився інтерес науковців і громадськості до вивчення історії болгарських переселенців. Помітно збільшилося коло дослідників, значно розширилася джерельна база завдяки уведенню до обігу великих масивів архівних документів.

Важливою подією для дослідників історії виникнення болгарських колоній у Приазов'ї стала публікація у 1990 р. названої вище праці М. Грекова з історії переселення бессарабських колоністів, здійснена за редакцією С. Йонкової та Х. Йонкова [32].

Важливим рубежем у дослідженні історії переселення «відінців» стала опублікована у 1992 р. стаття С. Дойнова “Последното масово преселение в Южна Русия (1861–1862)” [63]. Якщо не зважати на фрагментарність у висвітленні деяких сюжетів, можна без перебільшення сказати, що С. Дойнову вперше вдалося відтворити цілісну картину цієї історичної події. Зроблені автором узагальнення та висновки зберігають свою актуальність і понині.

Вагомий доробок у вивченні переселення болгар з відінського краю та з Бессарабії до Приазов'я містить дисертація С. Дойнова (1996), а також його монографія “Българите в Украина и Молдова през възраждането (1751–1878)” [64], опублікована у 2005 р.

Короткий нарис про переселення містить монографія В. В. Калоянова, присвячена болгарському просвітництву в Україні 1920–30-х рр. (2005) [65, с.23], створена на основі дисертації автора (1997).

У незалежній Молдові наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. були продовжені традиції вивчення історії болгарської діаспори. У статті І. Ф. Грека “Преселването на българи от бесарабската

част на Молдовското княжество в Приазовіето (края на 50-те – началото на 60-те години на ХІХ в.)” (1993) відтворено об’єктивну картину цього переселення [66]. Автор розкрив становище болгар і гагаузів у Бессарабії після відділення цього краю від Російської імперії, описав поступове наростання конфлікту з властями Об’єданого князівства. І. Ф. Грек підмітив, що переселення болгар спричинило рух з Бессарабії представників інших національностей, визначив відповідність за походженням більшості приазовських колоній з бессарабськими, етимологію топонімів, запропонував оригінальну періодизацію переселення.

І. Ф. Грек спільно з Н. Н. Червенковим є авторами поки що єдиної узагальнюючої монографії з історії болгарської діаспори України та Молдови за період від її виникнення до початку 1990-х рр. (1993) [67]. Один з розділів цієї книги присвячений огляду процесу міграції болгар, у тому числі й переселення 1861–1863 рр. до Приазов’я.

Накопичений у вивченні болгарської діаспори досвід молдавські історики оформили в спеціалізованому бібліографічному покажчику [68]. Монографія і покажчик стали своєрідним проміжним підсумком у вивченні теми, що відкрив перспективи подальших досліджень у цьому напрямку.

У 90-ті рр. ХХ ст. – на початку ХХІ ст. активізувалося дослідження теми й в Україні. Цьому сприяли, з одного боку, пожвавлення у вітчизняній науці етнонаціональних досліджень, а з іншого боку – актуалізація соціального замовлення через розгортання болгарського національно-культурного руху. Говорячи про стан досліджень болгарської діаспори в Україні, можна відзначити їх поступову інституціоналізацію у якості окремого напрямку української болгаристики – з колом учених, що склався і постійно поповнюється, зі становленням спеціалізованих дослідницьких центрів та комунікативної системи. Характерним фактом стало переміщення з Болгарії до України на початку ХХІ ст. традиційної конференції “Българите в Северното Приазовіе” та видання однойменного збірника.

Враховуючи суспільний інтерес, звичайним явищем у Запоріжжі та районах компактного розташування болгарських сіл стали газетні публікації місцевих краєзнавців і науковців, приурочені до чергового ювілею переселення.

У 1993 р. у Запоріжжі було видано науковий збірник “Болгарське дослідження Півдня України: дослідження і документи”. Переселенню болгар було присвячено статті С. І. Пачева “Возникновение болгарских колоний в Приазовье” [69] та В. І. Лопатанова “К вопросу о переселении болгар в Приазовье” [70].

Питання переселення болгар до Приазов'я порушила відома українська болгаристка, учениця П. С. Соханя В. В. Павленко в оглядовій статті “Болгари в Україні”, надрукованій у часописі “Віче” у 1995 р.[71].

Наступним кроком у вивченні переселення 1861–1863 рр. стало кардинальне розширення джерельної бази досліджень: на зміну фрагментарному використанню окремих документів прийшла комплексна обробка документальних масивів центральних і місцевих архівосховищ, передусім Російського державного історичного архіву (С.-Петербург), Архіву зовнішньої політики Росії, Держархівів Одеської та Запорізької областей, Центрального державного архіву Криму.

Результатом цієї кропіткої евристичної роботи стали, зокрема дисертації Ф. І. Степанова (1996), С. І. Пачева (1996), В. В. Туркова (1997), Є. В. Белової (2004).

Ф. І. Степанов розглянув переселення “відінців” 1861 р. у загальному контексті болгарських міграцій 50-60-х рр. ХІХ ст. до Російської імперії [72; 73].

С. І. Пачев продовжив регіоналістську традицію у вивченні теми, розкривши процес переселення 1861–1863 рр. у комплексному дослідженні соціально-економічного, адміністративного і культурного розвитку болгарських колоній Північного Приазов'я у дореволюційний період [74]. Проаналізувавши причини, обставини і результати переселення бесарабських болгар і “відінців”, автор показав значення цієї події як такої, що поклала початок новій (приазовській)

локальній групі болгарського етносу. Історії переселення 1861–1863 рр. автор також присвятив окрему монографію та низку статей [75; 76].

В. В. Турков дослідив переселення болгар до Приазов'я під кутом зору політики російського уряду [77; 78; 79; 80; 81]. Він вперше докладно проаналізував мотиви і дії російських властей по переселенню болгар з Бессарабії, а також визначив активну роль Росії у врегулюванні “болгарського конфлікту” в Об'єднаному князівстві Молдавії та Валахії.

У контексті дослідження міграційної політики Росії на півдні імперії до теми переселення болгар 1861–1863 рр. звернулася російська дослідниця Є. В. Белова [82]. Вона визначає це переселення як складову четвертого етапу міграції болгар (50–60-х рр. XIX ст.) [82, с. 223]. Є. В. Белова заперечує невідповідність російського уряду до переселенської акції, розкривши величезну роботу чиновників різних відомств. Є. В. Белова переконана, що російські дипломати доклали чимало зусиль до обмеження переселення болгар з Туреччини через прагнення зберегти болгарський етнос на болгарських землях і дефіцит бюджетного фінансування проекту [82, с. 219].

Діяльність російського консульства у Відні по переселенню болгар дослідила М. М. Фролова [83]. Вона дискутує із І. Тодевим, заперечує визначення причин переселення болгар виключно в площині боротьби проти уніатства і пропонує шукати їх у особливостях соціально-економічного і політичного становища північно-західної Болгарії на рубежі 50–60-х рр. XIX ст.

Слід відзначити, що тема переселення 1861–1863 рр. зберігає не лише академічний, але і суспільний інтерес, особливо у місцях компактного проживання болгар у Приазов'ї. Одним із проявів цього інтересу є популяризаторська діяльність краєзнавців. Час від часу в пресі з'являються статті, які популяризують інформацію про історію виникнення болгарських сіл регіону – у всеукраїнських болгарських газетах “Роден край” и “Украина: българско обозрение”, обласній газеті “Запорізька правда”, районних газетах “Приморський степ”,

“Приазовская новь”, “Новий день”, “Мелитопольские ведомости”.

Важливе місце у популяризації наукових досягнень у дослідженні історії переселення болгар до Приазов'я належить працям В. В. Міткова “Болгары на Запорожской земле: страницы истории и культуры” [84], “Болгары в Таврии: 150 лет истории” [85], приуроченим, відповідно, до святкування 145-річного та 150-річного ювілею цієї події.

Таким чином, науковий доробок болгарських, молдавських, українських та російських істориків другої половини ХХ – початку ХХІ ст. визначив сучасний стан у вивченні теми. На відміну від праць другої половини ХІХ – першої половини ХХ ст. кардинально розширена джерельна база досліджень завдяки залученню масивів документів з архівосховищ України, Молдови, Росії та Болгарії. Комплексний підхід у вивченні переселення болгар до Північного Приазов'я дозволяє розглядати його не як локальну подію, а у контексті вітчизняної історії та міжнародних відносин на рубежі 50–60-х рр. ХІХ ст.

Список використаних джерел та літератури

1. [Без назви] // Дунавски лебед. — Брой 12. — 29 ноември 1860 г. — С. 2.
2. Отстъпеная часть Бессарабии молдавскому правителству (1856) или българский тамо от времени Русий приселения // Дунавски лебед. — Брой 16. — 7 януари 1861 г. — С. 4.
3. Болград // Дунавски лебед. — Брой 27. — 31 марта 1861 г. — С. 2—3.
4. Болград. 3 април 1861 г. // Дунавски лебед. — Брой 32. — 2 май 1861 г. — С. 3—4.
5. Българските приселения в Бесарабию. Болград 7-го Юлия 1861 г. // Дунавски лебед. — Брой 42. — 18 юли 1861 г. — С. 175.
6. България // Дунавски лебед. — Брой 38. — 21 юни 1861 г. — С. 1.
7. Лудостта за приселението в Русия // Дунавски лебед. — Брой 53. — 3 октомври 1861 г. — С. 213.
8. Допис. Браил 7 авг. 1861. // Дунавски лебед. — Брой 46. — 15 август 1861 г. — С. 191.
9. Допис. Галац 26 авг. 1861. // Дунавски лебед. — Брой 49. — 6 септември 1861 г. — С. 3.

10. Жалостны известия за преселяющытыся клетници Българи в пуста Русия // Дунавски лебед. — Брой 54. — 10 октомври 1861 г. — С. 215.
11. Жалостны известия из новоруската страна за приселенците. Одесса, 19 октомври 1861 // Дунавски лебед. — Брой 60. — 21 ноември 1861 г. — С. 241.
12. Переселение славян из Турции и Молдавии в Таврическую губернию в 1861 г. // Журнал министерства государственных имуществ. — Ч. 79. — Отд. II. — С. 230—254, 314—322.
13. Заселение Новороссийского края в 1862 г. // Журнал министерства государственных имуществ. — 1863. — Ч. 82. — Отд. II. — С. 459—483; Ч. 84. — Отд. II. — С. 210—231.
14. Російський державний історичний архів. — ф. 383. — оп. 25. — спр. 38831, арк. 189—213.
15. Иванов И. С. Заметки о переселении болгар из Молдавии в Новороссийский край / И. С. Иванов. — Одесса, 1862. — 21 с.
16. Иванов И. С. Заметки о переселении болгар из Молдавии в Новороссийский край / И. С. Иванов // Сборник статей о некоторых выдающихся событиях из современной жизни болгар / И. С. Иванов. — Кишинев: Типо-лит. Ф.П. Кашевского, 1896. — С. 9—15.
17. Иванов И. С. Краткий очерк болгарских колоний в Бессарабии / И. С. Иванов // Сборник статей о некоторых выдающихся событиях из современной жизни болгар / И. С. Иванов. — Кишинев: Типо-лит. Ф.П. Кашевского, 1896. — С. 16—41.
18. Клаус А. Наши колонии. Опыт и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России / А. Клаус. — Вып. 1. — СПб., 1869. — XII, 455, 102 с.
19. Родионов М. Статистико-хронологико-историческое описание Таврической епархии: общий и частный обзор / М. Родионов. — Симферополь, 1872. — 269 с.
20. Гермоген. Справочная книжка о приходах и храмах Таврической епархии / Гермоген. — Симферополь, 1886. — 271 с.
21. Гермоген. Таврическая епархия / Гермоген. — Псков, 1887. — IV, 502 с.
22. Крестьянское хозяйство в Мелитопольском уезде / Сост. К. Вернер и С. Харизоменов. — М., 1887. — 355 с.
23. Статистические таблицы о хозяйственном положении селений Мелитопольского уезда // Сборник статистических сведений по

- Таврической губернии. — Т.1. — Вып.1. — Симферополь,1885. — 305 с.
24. Статистические таблицы о хозяйственном положении селений Бердянского уезда // Сборник статистических сведений по Таврической губернии. — Т.5. — Симферополь,1887. — 352 с., разд. Паг.
 25. Памятная книжка Таврической губернии / под ред. К. А. Вернера // Сборник статистических сведений по Таврической губернии. — Т. 9. — Симферополь, 1889. — 675 с.
 26. Постников В. Е. Южнорусское крестьянское хозяйство / В. Е. Постников. — М., 1891. — 391 с.
 27. Попруженко М. Г. Из материалов по истории славянских колоний в России / М. Г. Попруженко. — Одесса, 1909. — 34 с.
 28. Державин Н. С. Болгарские колонии в России / Н. С. Державин // Сборник за народни умотворения и народопись. — Кн.ХХІХ. — София, 1914. — 260 с.
 29. Маринов Д. Политически движения и въстания в Западна България (Видинско, Ломско, Белоградиско и Берковско. Приносят за българската история) / Д. Маринов // Сборник за народни умотворения, наука и книжнина. — София, 1890. — Кн. 2. — С. 61—114.
 30. Дамянов С. А. Ломският край през възраждането (икономически живот и политически борби) / С. А. Дамянов. — София: Печ. на Отечественния фронт, 1967. — 396 с.
 31. Титоров Й. Българите в Бесарабия / Й. Титоров. — София, 1903. — 335 с.
 32. Греков М. Приселването на българи от преминалия към Молдавия участък на Бесарабия в Приазовския край в началото на втората половина на ХІХ век / М. Греков // Греков М. Как ние освобождавахме България. — Т.І. — София: Изд. на Отечественния фронт, 1990. — С. 201—284.
 33. Централен държавен архив на Р. България. — Ф. 250 к. — Оп. 1. — Арк. 126.
 34. Национална библиотека «Кирил и Методи» – Български исторически архив, ф. 57. Велков Тодор Тодоров.
 35. Димитров Д. Д. Из Бесарабия в Таврия // Язык и литература. — 1930. — Т. VI. — С. 69—94.
 36. Дякович В. Българите в Бесарабия. Кратък исторически очерк с пет приложения / В. Дякович. — София, 1930. — 118 с.

37. Биберов Д. Бердянските българи / Д. Биберов // Отец Паисий. — 1930. — Бр. 11. — С. 159—160.
38. Ат. П. Приазовските Българи // Отец Паисий. — 1935. — Кн. 3. — С. 174—176.
39. Атанасов П. Българи в Приазовието / П. Атанасов // Просвета. — 1941. — Год. VII. — Кн. IV. — С. 389—408.
40. Атанасов П. Българи в Украйна / П. Атанасов // Просвета. — 1941. — Год. VI. — Кн. 5. — С. 519—532.
41. Бурмов Ал. Българите в Приазовието // Отец Паисий. — 1936. — Кн. 3. — С. 97—104.
42. Хаджийский М. Българите в Таврия / М. Хаджийски. — София: “Българско дело”, 1943. — 64 с.
43. Попов Д. Н. Град Лом и околията му: економическо развитие с кратки географски и исторични бележки / Д. Н. Попов. — Лом: Печатница «Зора», 1927. — 261 с.
44. Мещерюк И. И. Первое массовое переселение болгар и гагаузов в Бессарабии в начале XIX века / И. И. Мещерюк // Изв. МФ АН СССР. — 1953. — № 3—4. — С. 65—97.
45. Мещерюк И. И. Переселение болгар в Южную Бессарабию. 1828—1834 (из истории развития русско-болгарских дружеских связей) / И. И. Мещерюк. — Кишинев: “Карта Молдовеняскэ”, 1965. — 208 с.
46. Пачева В. М. Дослідження болгарських говірок Північного Приазов'я на рубежі 40–50-х рр. XX ст. / В. М. Пачева // Матеріали XI Міжнародної наукової конференції “Болгари Північного Причорномор'я”. — Мелітополь–Велико Тирново, 2010. — С. 130—136.
47. Бернштейн С. Б. Отчет о диалектологической экспедиции в болгарские сёла Запорожской области УССР в августе 1950 года / С. Б. Бернштейн, Е. В. Чешко // Статьи и материалы по болгарской диалектологии СССР. — Выпуск 2. — М.: Изд-во АН СССР, 1952. — С. 99—106.
48. Бунина И. К. Из истории вайсальских говоров / И. К. Бунина // Учёные записки института славяноведения АН СССР. — Т. II. — М.–Л., 1950. — С. 242—259.
49. Журавлёв В. К. Ташбунарский говор / В. К. Журавлёв // Статьи и материалы по болгарской диалектологии СССР. — Выпуск 4. — М.: Изд-во АН СССР, 1952. — С. 232—241.

50. Історія міст і сіл Української РСР: Запорізька обл. — К., 1970. — 765 с.
51. История городов и сел Украинской ССР: Запорожская обл. — К., 1981. — 726 с.
52. Фоменко В. Г. Болгари в Приазов'ї / В. Г. Фоменко // Запорізька правда. — № 227. — 17 листопада 1964.
53. Запорізька обласна універсальна наукова бібліотека імені О.М. Горького. Відділ краєзнавства. — № Ф28272. Фоменко В. Г. Материали к истории переселения бессарабских колонистов в Приазовье в 1861–1863 гг.
54. Сохань П.С. Очерки истории украино-болгарских связей / П.С. Сохань. — К.: Наук. думка, 1976. — 291 с.
55. Степанов Ф. І. З історії болгарської імміграції в Росію у 50-60-х роках ХІХ ст. / Ф. І. Степанов // Питання нової та новітньої історії. — 1974. — № 18. — С. 47—54.
56. Бернштейн С. Б. Основные этапы переселения болгар в Россию в XVIII-XIX вв. / С. Б. Бернштейн // Советское славяноведение. — 1980. — № 1. — С. 42—52.
57. Станчев М. Г. Из история на българските преселници в Русия / М. Г. Станчев. — София, 1989. — 39 с.
58. Митев Й. Георги Раковски и емигрирането на българи в Русия през 1861 г. / Й. Митев // Военно-исторически сборник. — 1970. — Кн. 3. — С. 3—23.
59. Хаджиниколова Е. Някои въпроси по преселването на българи в Русия през 1861 г. / Е. Хаджиниколова // Исторически преглед. — 1976. — № 6. — С. 45—61.
60. Хаджиниколова Е. Переселение болгарского населения из Молдавского княжества в Россию в 1860–1861 гг. / Е. Хаджиниколова // Bulgarian Historical Review. — 1986. — № 3. — С. 43—55.
61. Хаджиниколова Е. Българските преселници в южните области на Русия (1856-1877) / Е. Хаджиниколова. — София, 1987. — 176 с.
62. Тодев И. О балканской политике России в начале 60-х годов XIX столетия / И. Тодев // Bulgarian Historical Review. — 1988. — № 3. — С. 42—57.
63. Дойнов С. Последното масово преселение в Южна Русия (1861–1862) / С. Дойнов // Исторически преглед. — 1992. — № 11–12. — С. 18—39.

64. Дойнов Ст. Българите в Украйна и Молдова през възраждането (1751–1878) / С. Дойнов. — София: Академично издателство “Марин Дринов”, 2005. — 362 с.
65. Калоянов В. В. Българската просвета през 20-те и 30-те година на ХХ век / В. В. Калоянов. — София, 2005. — 159 с.
66. Грек И. Ф. Преселването на българи от бесарабската част на Молдовското княжество в Приазовието (края на 50-те – началото на 60-те години на ХІХ в.) / И.Ф. Грек // Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали. — Велико Търново: Издателска къща «Аста», 1993. — С. 129—142.
67. Грек И., Червенков Н. Българите от Украйна и Молдова: минало и настояще / И. Грек, Н. Червенков. — София: Христо Ботев, 1993. — 296 с.
68. Грек И. Болгары Молдовы и Украины: вторая половина ХVІІІ в. – 1995 г.: (Библиогр. указатель лит.) / И. Ф. Грек; Науч. ред. Н. Н. Червенков; Библ. ред. Л. М. Коробко; Академия наук Республики Молдова. Ин-т межэтнических исслед., Науч. об-во Болгаристов РМ. — Кишинев: “SŞB”, 2003. — 664 с.
69. Пачев С. И. Возникновение болгарских колоний в Приазовье / С. И. Пачев // Болгарське населення Півдня України: Дослідження і документи / під ред. Н. Д. Некоза, В. С. Орлянського та О. С. Тедєєва. Вип. 1. — Запоріжжя, 1993. — С. 10—22.
70. Лопатанов В. И. К вопросу о переселении болгар в Приазовье / В. И. Лопатанов // Болгарське населення Півдня України: Дослідження і документи / під ред. Н. Д. Некоза, В. С. Орлянського та О. С. Тедєєва. Вип. 1. — Запоріжжя, 1993. — С. 23—26.
71. Павленко В. В. Болгари в Україні / В. В. Павленко // Віче. — 1995. — липень. — С. 115—126.
72. Степанов Ф. І. З історії переселення болгар у Південну Україну в 50-60-х роках ХІХ ст. / Ф. І. Степанов // Український історичний журнал. — 1996. — № 1. — С. 76—81.
73. Степанов Ф. И. Иммиграция болгар в Российской империи в 50-60-х годах ХІХ века: дисс. ... канд. ист. наук : 07.00.02 – Всемирная история / Степанов Федор Иванович; Донецкий гос. ун-т. — Донецк, 1996. — 216 л.
74. Пачев С. І. Болгарські колонії Північного Приазов'я (1861–1917 рр.): комплексне дослідження: Дис... канд. іст. наук:

- 07.00.01 / Пачев Сергій Іванович; Запорізький держ. ун-т. — Запоріжжя, 1996. — 195 с.
75. Пачев С. І. Переселення болгар до Приазов'я у 1861–1863 рр. / С. І. Пачев // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ: Південна Україна XVIII–XIX століття. — Вип. 2. — Запоріжжя: РА “Тандем-У”, 1996. — С. 130—139.
76. Пачев С. И. Возникновение болгарских сёл в Северном Приазовье (1861-1863) / С. И. Пачев. — Мелитополь: МГПУ, 2007. — 88 с.
77. Турков В. В. Политика России по переселению и обустройству бессарабских болгар на Южноукраинских землях: Дис... канд. ист. наук: 07.00.02 / Турков Владимир Викторович; Харьковский гос. ун-т. — Харьков, 1996. — 169 с.
78. Турков В. В. Политика России по переселению и обустройству бессарабских болгар на Южноукраинских землях: Автореферат дис... канд. ист. наук: 07.00.02 / Турков Владимир Викторович; Харьковский гос. ун-т. — Харьков, 1996. — 21 с.
79. Турков В. В. До питання про внутрішньоевропейську міграцію: Переселення болгар на південь України / В. В. Турков // Актуальні проблеми дослідження та викладання нової історії країн Західної Європи та Америки. — Одеса, 1992. — С. 57—61.
80. Турков В. В. Причини переселення бессарабських болгар на південноукраїнські землі (1857–1860) / В. В. Турков // Адміністративно-територіальний устрій України крізь призму інтересів регіонів та держави. Духовна культура і етнос, традиції населення історико-географічних регіонів України та засоби їхнього виявлення в сучасних умовах. — Харків, 1994. — С. 136—137.
81. Турков В. В. Діяльність російської дипломатії по переселенню бессарабських болгар на південноукраїнські землі (кінець 50-х – початок 60-х рр. XIX ст.) / В. В. Турков // Болгарський щорічник. — Т. 2. — Харків—Софія, 1996. — С. 92—101.
82. Белова Е. В. Миграционная политика на юге Российской империи и переселение болгар в Новороссийский край и Бессарабию (1751–1871 гг.) / Е. В. Белова. — Москва: РГОТУПС, 2004. — 230 с.
83. Фролова М. М. Русское консульство в Видине и переселение болгар в Россию (1861 г.) / М. М. Фролова // Славянский мир в третьем тысячелетии. Славянские народы: векторы

- взаимодействия в Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европе. — М., 2010. — С. 170—187.
84. Митков В. В. Болгары на Запорожской земле: страницы истории и культуры / В. В. Митков. — Запоріжжя: РА “Тандем-У”, 2007. — 176 с.
85. Митков В. В. Болгары в Таврии: 150 лет истории / В. В. Митков. — Запорожье: Интер-М, 2012. — 100 с.

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ОПИСОВО-СТАТИСТИЧНІ ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ ПІВНІЧНОГО ПРИАЗОВ'Я

Науковий доробок з історії землеволодіння та землекористування Північного Приазов'я розглядається як складова частина загального процесу дослідження джерел та становлення історіографії історії Південної України. На дослідження з цієї проблематики вплинули характер розуміння дослідниками значення та особливостей аграрних відносин, спроби влади їх регулювання та трансформації, сприйняття поняття “землеволодіння” населенням та місцевими урядовцями. В комплексі все це неодмінно надавало традиційності у сприйнятті джерел історії землеволодіння та землекористування та виборі методів їхнього дослідження.

Дослідження комплексу джерел історії землеволодіння та землекористування реалізовувалося у двох напрямках – через вивчення аграрних відносин на території Південної України та дослідження в контексті джерелознавчих студії. Представництво цих складових нерівномірне, але має досить тісний зв'язок.

Перші праці з історії аграрних відносин на території Південної України, що дають динамічну картину розвитку землеволодіння та землекористування, з'являються в другій половині ХІХ ст. Це було обумовлено збільшенням зацікавлення суспільства економічним розвитком Російської імперії і необхідністю поліпшення аграрної ситуації в країні. Дослідження цього періоду більше були пов'язані із вирішенням економічних питань країни, ніж намаганнями зрозуміти історичну дійсність. Разом з тим, спроби перевірки історичних фактів та джерел широко присутні в роботах авторів. Науковці добре розуміли важливість статистичних даних, зібраних установами та дослідниками різних рівнів, для прогнозування подальшого соціально-економічного розвитку країни. Тому прискіпливе відношення до джерел стосовно окремих аспектів

аграрних відносин, у тому числі і землеволодіння, було досить характерним для авторів цього періоду.

Серед таких робіт слід відзначити монографію В. Постникова “Южнорусское крестьянское хозяйство”, яка ґрунтувалася на земській статистиці та особистих спостереженнях автора. В ній зроблено найвдалішу спробу послідовно прослідкувати етапи розвитку господарства на території Південної України [21]. Сам автор зауважував, що більшість робіт з історії аграрних відносин на той час стосувалася розвитку техніки та сільського господарства і дуже мало досліджень було присвячено питанням землеволодіння.

Селянське господарство аналізується В. Постниковим на основі даних земських статистичних обстежень 1880-х років [21, с. 301]. Частково він використав дані власних спостережень, отриманих під час поїздок в 1887–1888 роках, коли в Таврійській губернії проводилося облаштування казенних земель. У літні місяці 1889–1890 рр. він здійснював екскурсії до північних повітів Таврійської та Херсонської губерній з метою дослідження селянського господарства. У цей час він відвідав більше 50 селищ трьох материкових повітів Таврійської губернії та 11 селищ повітів Херсонської губернії.

Важливим розділом в його монографії є аналіз земських статистичних робіт в Таврійській, Херсонській та Катеринославській губерніях, де надається детальна, розгорнута характеристика діяльності Таврійського та Катеринославського статистичних закладів у 1880-ті роки. Автором приділено особливу увагу окремим статистикам, їхньому впливу на програми та якість зібраного матеріалу. Він порівнює основні статистичні видання Катеринославського та Таврійського земств, наголошуючи на їхньому змістовному навантаженні. Розглядаючи питання про достовірність подвірних переписів та намагаючись зробити побічну перевірку методом власних математичних розрахунків, автор також аналізує відповідність статистичних даних окремим економічним явищам.

Характер земських статистичних робіт у Таврійській губернії автор характеризує як “обилие цифр, не связанных

ясной системой, и отсутствием личных наблюдений из крестьянского быта”, стверджуючи що “за лесом не видно деревьев” [21, с. 12]. У виданих Таврійським земством статистичних таблицях він знаходить багато матеріалу для характеристики економічного стану селян, який залишився практично необробленим. На основі цього В. Постников робить висновок, що статистики багато часу присвятили складанню комбінаційних таблиць, але не дали ніяких змістовних висновків. Звинувачуючи К. Вернера у компіляції різних видань, автор навіть наводить свідчення цього із Пам’ятної книги 1889 р.

До даних, зібраних катеринославськими статистиками, В. Постников ставиться більш прихильно. Автор звертає увагу на детальну характеристику окремих аспектів селянського господарства, форми володіння та користування землею. При цьому проявляється прихильність самого автора до общинної форми землеволодіння. Як людина, що вважала приватне землеволодіння реальним злом, він схвалює позитивне відношення катеринославських статистиків до селянської общини як до ідеального ладу селянського життя. Крім земських та власно зібраних даних, у процесі створення монографії автор звертався до статистичної інформації ЦСК (опублікованих даних переписів та статистичних временників), законодавчих та періодичних матеріалів [21, с. 3]. Однак, ці джерела автором використовуються виключно для порівняння та перевірки. Для надання більш детальної інформації він використав волосну статистику, яку сам знаходив у справах волосних правлінь [21, с. 12, 42, 297]. Наводячи дані про безземелля селян він спирався на інформацію, отриману з селянських присутствій [21, с. 65].

Картографічний матеріал також не залишився поза увагою автора. Дуже цінним є використання В. Постниковим карти селянського землеволодіння в північних повітах Таврійської губернії, складеної межовими чинами управління Державним майном під час надання селянам власницьких записів в 1870-х рр., а також більш детальної карти, складеної Бердянською земською управою [21, с. 85].

На початку ХХ ст. продовжується використання описово-статистичних матеріалів земських обстежень для аналізу землеволодіння в регіональному аспекті. “Очерк поземельных отношений в Таврической губернии” и “Государственный земельный фонд Таврической губернии” – дві роботи М.В. Неручева [17; 18] дають цінні відомості про забезпечення селян надільною землею на початку ХХ ст., форми селянської оренди. З 22 березня 1902 р. до грудня 1905 р. М.В. Неручев завідував статистичним бюро Таврійського губернського земства та сам безпосередньо брав участь у статистичних обстеженнях, зокрема Бердянського повіту в 1905 р.

Крім експедиційних матеріалів джерелами його праць були статистичні дані, отримані з волосних правлінь та земських управ. Ставлячи питання про їхню достовірність, сам автор стверджував, що зібраний матеріал не може претендувати на безумовну точність. Проте він вважав його достатнім для характеристики співвідношення таких величин, як чисельність населення з одного боку і землі – з іншої. М.В. Неручев не просто констатує земські дані, а порівнює їх за окремі роки, намагаючись провести узагальнення для всієї губернії, аналізує такі вузькі аспекти як малоземелля та безземелля селян у різних повітах.

Із праць, які стосуються в цілому території Новоросії, виділяється «Полное географическое описание нашего отечества», видане під редакцією П.П. та В.П. Семенових-Тян-Шанських. Це багатотомне видання, в якому нас цікавить 14-й том, присвячений Новоросії та Криму [25]. В ньому привертає увагу шоста глава, написана В.В. Морачевським – “Промыслы и занятия населения”, де характеризується земельна власність та її розподіл між категоріями власників, селянське надільне землеволодіння, форми землеволодіння, розподіл землі за угіддями серед різних груп населення на території Новоросійських губерній. Обґрунтовуючи свої висновки на матеріалах переписів ЦСК [25, с. 231], В.В. Морачевський наголошує на відсутності статистичних даних по значній площі Новоросії. Він зауважує, що частина матеріалу має значні

недоліки [25, с. 228-229]. Використання саме цих джерел він пояснив тим, що не дивлячись на застарілість даних та неможливість їх порівняти, вони єдині давали одночасну характеристику землеволодіння на більшій частині території Новоросії [25, с. 245]. На основі даних переписів 1877 та 1887 рр. він традиційно робить висновок про швидку втрату дворянами земельної власності.

На фоні узагальнюючих праць з аграрної історії соціально-економічних або адміністративних регіонів, виділяється комплекс робіт стосовно особливостей землеволодіння соціальних або етнічних груп, а також джерел до їхнього дослідження. Одна із перших робіт цієї групи – монографія О. Клауса «Наши колонии» досить відома серед дослідників. Ця праця достатньо освітлена в історіографії. Хоча інформація, представлена в монографії, стосується кінця XVIII – першої половини XIX ст., досить актуальною для нашого дослідження є п'ята глава “Звичай наслідування”, в якій розглядається основа наслідування землі для різних колоній. Використовуючи багато офіційних статистичних матеріалів, О. Клаус був одним з перших, хто дослідив проблему безземелля колоністів та обґрунтував її причини через призму земельних відносин серед самих колоністів [11].

Важливі відомості про особливості болгарського землеволодіння в Таврійській губернії представлені в монографії М.С. Державіна “Болгарские колонии в России (Таврическая, Херсонская и Бессарабская губернии)”, але слід відзначити відсутність в роботі істотної інформації про приватне землеволодіння болгар і про їх відношення до Столипінської реформи [7]. Автор сам відвідав практично всі болгарські колонії, збираючи етнографічний матеріал. Протягом експедицій влітку 1897, 1900, 1904, 1910 та 1911 рр. (останні три за допомогою Імператорського Московського Археологічного Товариства, Імператорської Академії Наук та Міністерства Народної Освіти), йому вдалося зібрати досить значний матеріал для характеристики культурно-етнографічного стану болгарських колоній [986, с. 10]. Знайдені на місцях дані він

заносив у свій щоденник, який був основним джерелом для складання монографії [7, с. 11]. М.С. Державін традиційно посилається на праці О. Клауса, Г. Писаревського, А. Скальковського, зводи законів Російської імперії [1985, с. 31, 63], окремі статті або збірники статей, наприклад “Очерки по крестьянскому вопросу” під ред. А.А. Мануїлова, статтю А.А. Чупрова “Общинное землевладение” у збірнику “Нужды деревни” тощо [7, с. 61]. Цікавою та важливою є бібліографія болгарської етнографічної літератури, над складанням якої М.С. Державін працював в бібліотеках Софії [7, с. 11].

Багатогранність різних аспектів землеволодіння німецьких і менонітських поселенців-власників, особливості ліквідаційних законів 1915 – 1916 рр. та їхні наслідки на основі законодавчих джерел розкрито в праці К. Ліндемана “Прекращение землевладения и землепользования поселенцев собственников” [12]. Крім законодавчої бази (в основному закони 1910-х років стосовно землеволодіння іноземних вихідців), автор широко використав матеріали періодики, у тому числі Губернських відомостей, “Південних відомостей”, “Руських відомостей” тощо. Досліджуючи урядові законодавчі документи, К. Ліндеман робить суттєві зауваження стосовно плутанини в законодавчих актах, наголошує на необхідності порівняння окремих законопроектів, стверджуючи, що самі упорядники іноді плуталися в їх незграбній масі [12, с. 38]. Цінність праці К. Ліндемана у наведенні значної кількості витягів із ліквідаційних законів. Але в той же час, роботу досить складно назвати компіляцією через наявність власних міркувань та висновків автора. Поєднуючи законодавчу базу із даними періодики, К. Ліндеман ґрунтовно проаналізував розвиток відносин між владою, “ненімецьким” та німецьким населенням з 1880 до 1917 рр. При цьому позиція автора чітко визначена. Негативне ставлення до поведінки “ненімецького” населення та ліквідаційних законів досить суттєво позначилася на загальних висновках його роботи та відборі джерел.

В літературі початку ХХ ст. виділяються декілька робіт присвячених історії та економічному положенню єврейських колоній Катеринославської губернії. Одна із таких праць – “Еврейские земледельческие колонии в Александровском уезде” агронома А. Логінова. Автор обмежився компіляцією, описовим боком питання, роблячи виокремлення із першоджерел, щоб “не обтяжувати читачів масою цифрового матеріалу” [13, с. 4].

Описуючи історію виникнення єврейських колоній та особливості землеволодіння і землекористування, автор використав чотири основні джерела. Першим був нарис К.К. Случевського “Еврейские колонии”. Другим джерелом для автора стали результати дослідження в 17-ти єврейських колоніях Катеринославської губернії, проведеного Л. Улейниковим в 1890 р. [13, с. 2]. Третім джерелом були матеріали подвірного обстеження єврейських колоній, проведеного під керівництвом голови дворянства І.В. Канкріна. Четвертим – дані обстеження, проведеного статистичною комісією Катеринославського губернського земства на території Олександрівського повіту в 1899 р. [13]. Основним та найбільш достовірним джерелом автор вважає матеріали перепису 1899 р., при цьому не зупиняючись на їхній характеристиці і не намагаючись зробити критичну перевірку. Більш детально він розкриває особливості даних, зібраних Л. Улейниковим та П.В. Канкріним, наголошуючи на загальних недоліках.

Наявністю детального джерелознавчого аналізу та значно меншим рівнем компіляції характеризується робота М.Є. Земцова “Еврейские крестьяне. Краткий очерк экономического положения евреев-землевладельцев Екатеринославской губернии”, в якій більш детально розглядаються згадані вище джерела. На відміну від А. Логінова, М.Є. Земцов ретельніше підійшов до завдання попереднього джерелознавчого аналізу. В розділах “Официальные отзывы о колониях” та “Источники для ознакомления с экономическим бытом еврейских колоний земледельческих колоний Екатеринославской губернии”, автор робить огляд офіційних та наративних джерел з історії

єврейських колоній Катеринославської губернії [9, с. 5-10]. Матеріали Л. Улейнікова та І.В. Канкріна він вважає нечіткими та необ'єктивними, а на перше місце ставить дані земських переписів 1886 та 1899 років. Свою роботу він будує саме на земських даних, роблячи попередню перевірку їх достовірності шляхом порівняння із матеріалами Л. Улейнікова та І.В. Канкріна, які він використовує не як основні, а лише для критики матеріалу [9, с. 1]. Вказуючи значну різницю між даними цих двох авторів, М.Є. Земцов одночасно наголошував, що різниця у цифрових даних між Л. Улейнікових та І.В. Канкріним значно менша, ніж така у загальних висновках. Основними недоліками цих джерел він називав наступне: 1) незрозумілість критеріїв відбору господарств, що досліджувалися 2) відсутність пояснення, чи змінювалися ці критерії, 3) єврейські колонії Олександрівського та Маріупольського повітів одночасно не досліджувалися.

Загалом, провівши детальне порівняння джерел зібраних Л. Улейніковим, І.В. Канкріним та земськими статистиками, М.Є. Земцов наголосив, що різниця в цифрах незначна, і зумовлена різними програмами та методами дослідження. Крім того, він звернув увагу, що цифрові показники мали розбіжності із висновками авторів. Найголовнішим висновком автора було те, що у випадку значного розходження даних всіх трьох джерел, земські матеріали займають “серединну” позицію, що на думку М.Є. Земцова свідчило про значну цінність та точність даних земської статистики.

Серед робіт з історії землеволодіння на повітовому рівні виділяється загальний огляд Маріупольського повіту, зроблений секретарем земської управи І.Е. Олександровичем – “Краткий обзор Мариупольского уезда”, який дає загальну картину соціально-економічного стану повіту на середину 1880-х років. Перелік використаних джерел у огляді відсутній. Увага автором звертається тільки на недоліки окладних книг як джерел для характеристики землеволодіння. Окремий розділ огляду присвячений землеволодінню та оренді, де наводиться детальна картина основних форм землеволодіння та розподілу земельних

площ між різними соціальними та етнічними групами. [1, с. 20]. Дані земського обстеження Олександрівського повіту 1899 р. було взято за основу під час написання “Краткого очерка землевладения и землепользования в Александровском уезде” згаданим вище агрономом А. Логіновим. Підкреслюючи важливість земського статистичного матеріалу, автор в той же час стверджував, що ці дані дають можливість зробити висновки, але не дають змоги простежити зміни у землеволодінні і землекористуванні. Автор намагався не робити категоричних висновків до того часу коли у нього не буде більш чітких даних [14], що свідчить про дещо скептичне відношення до земських джерел. Праця містить досить цікаві дані про форми землеволодіння (соціальних та етнічних груп) і землекористування, купівлю землі селянами і діяльність Селянського банку тощо.

На початку ХХ ст. з’являються перші спроби критичного аналізу описово-статистичних джерел. Дослідження особливостей збирання та оброблення статистичних даних, зібраних у процесі земельних переписів ЦСК, було здійснено В.В. Святловським. В роботах “К вопросу о судьбах землевладения в России (статистика мобилизации земельной собственности)” [27] та “Мобилизация земельной собственности в России (1861 – 1908 г.)” автор характеризує облік земельного фонду Російської імперії, проведений в різні періоди державними установами, а також оцінює умови проведення і результати трьох земельних переписів, здійснених ЦСК, в 1877, 1887 і 1905 рр. [28, с. 94]. В.В. Святловський оцінив характер проведення та результати переписів роблячи наголос на недоліках їх як джерел для дослідження мобілізації земельної власності [27; 28, с. 94]. Кращим та самим достовірним він називає перший перепис 1877 р., найгіршим – перепис 1887 р. Загальним недоліком всіх переписів він вважає невпорядкованість земельного обліку на місцях, значну різницю у програмах проведення та розходження з іншими джерелами, наприклад із матеріалами генерала Стрельбицького або земськими даними. В.В. Святловський зауважує, що всі три

переписи дають свій матеріал розвитку землеволодіння післяреформеного періоду, але їх неоднаковість та неможливість порівняння не дають змоги прослідкувати динаміку землеволодіння.

Джерелознавчий характер мало розроблення методики аналізу земських подвірних переписів, здійснене З.М. Свавицькою та М.А. Свавицьким [26]. Крім висвітлення загальних аспектів роботи земських статистиків, одним із завдань, поставлених авторами, була критична перевірка зібраної статистиками інформації та оформлення вивіренних даних окремим зводом. При цьому була використана цікава методика, яка представляла собою схему вибірки даних та перевірки їх через інструкції, передмови або текстові частини збірників, а також шляхом порівняння різних показників. Однак, слід зауважити, що головна увага авторів була привернута до опублікованих даних. Автори ретельно збирали та вивчали програми земських обстежень та інструкції до них. Важливою є проведена З.М. Свавицькою та М.А. Свавицьким характеристика робіт, метою яких було узагальнення даних подвірних переписів, огляд літератури з історії подвірних земських обстежень.

З середини ХХ століття дослідження з аграрної історії і зокрема землеволодіння та землекористування розглядалися переважно у контексті розкладу феодално-кріпосницької системи та розшарування селянства. Описова статистика стає додатковим ілюстративним матеріалом для аналізу результатів реформ 1860-70-х рр. Разом з цим саме в цей період починається дослідження описово-статистичних джерел істориками-професіоналами.

Із робіт цього періоду виділяються матеріали міжреспубліканських симпозіумів з аграрної історії Східної Європи. Серед різноманіття статей, розміщених в цих виданнях, вимагають уваги статті М.М. Максименко, М.С. Симонової, О.С. Коциєвського, С.Я. Борового, І.А. Антипова тощо.

Так, М.М. Максименко в статті “Уставные грамоты Таврической губернии” [15, с. 455-463] послідовно розкриває

результати реформи 1861 р. У висновках вона спирається на матеріали ЦСК, наголошуючи на тому, що деякі показники в них занижені [15, с. 459], та документи фондів Державного архіву в Автономній Республіці Крим. Автором також використовувалися такі відомі праці з історії селянської реформи як “Проведение в жизнь крестьянской реформы 1861 года” П.А. Зайончковського та “Крестьянское движение на Украине в связи с проведением реформы 1861 г.” Н.Н. Лещенко.

Певне значення для вивчення загальної аграрної політики держави має стаття М.С. Симонової “Крестьянский поземельный банк в системе общей аграрной политики самодержавия” [30, с. 471-484]. Окрім історії розвитку Селянського банку, автор приділяє увагу передумовам реформи Столипіна і висвітлює тенденції землеволодіння на початку ХХ ст. При цьому широким є коло джерел, використаних автором. Значну увагу М.С. Симонова приділила матеріалам Російського державного історичного архіву – фондам Департаменту економіки (Ф. 1152) та Селянського банку (Ф. 592). Не залишилися поза увагою автора законодавчі матеріали, а також циркуляри Банку і огляди його діяльності.

У спільній статті С.Я. Борового та О.С. Коциєвського “К вопросу о капиталистической эволюции южноукраинского села в пореформенный период” [4, с. 270-279] зроблено спробу визначити значення селян-дарствеників як нової категорії землевласників серед інших “звільнених” селян Таврійської губернії. Стверджуючи, що общинна форма землеволодіння в Південній Україні була дуже поширена, вони висловлювали думку, що фактично вона була лише формальністю. Автори дуже ретельно підійшли до підбору джерел, використовуючи статистичні матеріали ЦСК та земства.

Дисертація С.А. Секіринського “Сельское хозяйство и крестьянство Крыма и Северной Таврии в конце XVIII – XX в. (1783 – 1917 гг.)” представляє загальні дані про положення селянського населення на півдні України. Виділяючи материкові повіти Таврійської губернії як окремий економіко-географічний район, автор розглядає основні форми землеволодіння, відмічає

значення поміщицького землеволодіння, а також аналізує дані про селянську оренду [29, с. 21-22].

Дослідження історії земської статистики проводив А.І. Гозулов. В праці “Очерки истории отечественной статистики” [6] крім загальноісторичних аспектів розвитку статистики він звертає увагу на поєднання методів збирання інформації під час земських обстежень, а також вплив Столипінської реформи на програми та особливості документів. Цікавим є висновок про вплив соціально-економічних праць першої половини ХІХ ст. на організаційні форми та методологічні принципи земської статистики.

На фоні загальноісторичних досліджень з питань аграрної історії та роботи статистичних установ, серед робіт цього періоду чітко виділяються джерелознавчі студії вчених Московського університету на чолі з І.Д. Ковальченко, які були спрямовані на дослідження еволюції методів та методики аналізу і використання статистичних джерел. Серед комплексу масових статистичних джерел стосовно селянського та поміщицького землеволодіння і землекористування, які аналізувалися дослідниками, окрема увага приділялася описово-статистичним. Для нашого дослідження актуальними є три основні роботи. Найбільш загальна праця має назву “Массовые источники по социально-экономической истории России периода капитализма”. В цьому виданні виділяється шостий розділ “Статистика землевладения и землепользования”, де дається характеристика матеріалів земської статистики та ЦСК. Автор розділу Н.А. Проскуракова, провела детальний огляд та характеристику джерел, приділила значну увагу проблемам оброблення та аналізу масових даних про землеволодіння, особливостям використання кількісних математичних методів дослідження [16, с. 237-141]. Взявши за основу роботи В. Святловського і Д.А. Тарасюка, та суттєво їх доповнивши, автор аналізує опубліковані дані земельних переписів, традиційно нарікаючи на “неупорядоченность земельного учета на местах” та “ненадежность контроля данных” [16, с. 221].

Земські описово-статистичні джерела Н.А.Проскуракова називає “добротным массовым статистическим источником и с точки зрения масштаба наблюдения, и по характеру собранных сведений”. При цьому вона звертає увагу на складність їхнього порівняння, але широкі можливості для висвітлення динаміки землеволодіння. Автор вважає матеріали земських переписів найважливішими для вирішення центральної проблеми землекористування – оренди землі [16, с. 238], яку вона називає основним способом перерозподілу землі між поміщиками і селянами в період до початку Столипінської реформи.

Звертаючи увагу на широке використання дослідниками матеріалів переписів ЦСК в ілюстративному плані, вона пояснює це не обмеженістю самих джерел і не слабкістю їх інформаційного потенціалу, а недостатнім розробленням методики їхнього вивчення. Вдосконалення методики та аналізу подібних джерел вона вважає досить актуальним завданням. При цьому доречним вона називає не тільки кількісні математичні методи, а й вдосконалення традиційних джерелознавчих методів.

Дві інші роботи – “Социально-экономический строй помещичьего хозяйства Европейской России в эпоху капитализма. Источники и методы изучения” і “Социально-экономический строй крестьянского хозяйства в эпоху капитализма” присвячені соціально-економічному ладу поміщицького та селянського господарства, джерелам та методам їхнього дослідження. Авторами проводиться загальна оцінка інформаційної матеріалів, характеризуються методи вибірки, кількісні методи та аналіз первинних даних [31, с. 50-55], можливості їх порівняння з іншими документами. Проблема визначення достовірності та повноти цих джерел подається як найважливіша для їхнього ефективного використання в різних історичних дослідженнях [32, с. 45].

Крім робіт загального плану, які стосувалися основного комплексу масових джерел, у 1970-80 рр. з'являється низка

дисертаційних досліджень, присвячених описово-статистичним джерелам.

Н.В. Єлісеєва, представник школи І.Д. Ковальченко, дослідила статистичні публікації Дворянського банку (“Имения приняты в залог...”) як джерело з вивчення поміщицького господарства Росії кінця XIX – початку XX ст. [8]. Вона подає ці документи як основне джерело для висвітлення стану господарства поміщиків, звертає увагу на те, що вони дають можливість проводити вивчення аграрного ладу не тільки великих територій, а й у регіональному плані. Автором було проаналізовано документи, які давали уяву про створення цих публікацій, особливості отримання даних. В першу чергу це діловодні матеріали банку (звіти, доповідні записки, циркуляри тощо), матеріали окремих відділів Міністерства фінансів. На основі цих документів автором розкривається механізм проведення спеціальної та нормальної оцінок, особливості інформації, яку збирали оцінювачі банку, а також аналізується повнота та достовірність даних в публікаціях.

Н.А. Проскуракова в дисертації “Дворянское землевладение Европейской России по материалам земельных переписей 1877 и 1905 гг.” [23] провела джерелознавчий аналіз опублікованих матеріалів переписів 1877 та 1905 рр. як основи дослідження дворянського землеволодіння кінця XIX – початку XX ст. На жаль, на перший план ставилися не джерелознавчі, а загальноісторичні питання. Однак, на той період це був значний крок у дослідженні земельних переписів.

Більш детально дослідженням земельних переписів у джерелознавчому аспекті займався Д.А. Тарасюк. Йому належить значний джерелознавчий аналіз перепису 1877 р., в якому висвітлено хід його проведення, а також оцінено значення статистичних даних для дослідження аграрних відносин в Росії [34]. Автор вводить до наукового обігу документи, які відображають діяльність П.П. Семенова як керівника російської статистики, а також цінні неопубліковані документи, які безпосередньо стосувалися проведення перепису – циркуляри, інструкції, оригінальні заповнені формуляри [34, с. 9]. Він

повністю проаналізував організацію та проведення перепису, окреслив методи подальшого оброблення а також його інформаційний потенціал як джерела з історії аграрних відносин. Окрему увагу Д.А. Тарасюк звернув на фактори, які вплинули на повноту, точність та достовірність цього джерела. По суті це було перше джерелознавче дослідження земельних переписів ЦСК. Для порівняння автором було використано низку інших джерел, за рахунок чого він зміг простежити закономірності руху землеволодіння у другій половині XIX ст., а також для вивчення статистичної справи та земельного обліку в Росії [34, с. 9].

Одним із основних джерелознавчих досліджень земських статистичних матеріалів є дисертація А.М. Зубко “Материалы земской статистики как исторический источник по изучению истории Украины периода капитализма”. Автор відмічав, що земські матеріали не були достатньо проаналізовані джерелознавцями і саме недостатнє вивчення цих джерел з джерелознавчої точки зору призвело до незначного їх використання в історичних дослідженнях [10].

Земські матеріали А.М. Зубко поділяє на дві групи – первинні матеріали (програми та інструкції до переписів, заповнені формуляри, журнали засідань земських комісій тощо) та матеріали земських публікацій. Автор окреслює загальні риси проведення земських статистичних обстежень, які вплинули на інформативне навантаження джерел, простежує формування матеріалів земської статистики на Україні. Намічаючи шляхи використання цих джерел, він обґрунтовує та застосовує методику їхнього оброблення з метою отримання даних про соціально-економічний розвиток в Україні.

На сучасному етапі описово-статистичні джерела досліджуються як важлива складова історії аграрних відносин Південної України в усіх її аспектах, а також для висвітлення особливостей діяльності статистичних установ різних рівнів та спрямувань.

Аналізуючи сучасні праці, окремі аспекти яких стосуються історії аграрних відносин на території Південної України,

звернемо увагу на ґрунтовну монографію Н.А. Проскуракової з історії банківської системи в Росії “Земельные банки Российской империи” [24]. Джерельною базою для її роботи стали масові матеріали з історії довготермінової позики, звіти банків та додатки до них, а також статистичні джерела, які характеризували систему землеволодіння, процес мобілізації землі, поміщицьке господарство. Серед останніх треба виділити “Материалы по статистике движения землевладения в России”, “Динамику движения землевладения в России”, матеріали перепису ЦСК 1905 р., дані сільськогосподарського перепису 1917 р.

Серед сучасних робіт не було знайдено регіональних праць з історії межової справи в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Винятком є робота В.Г. Бухерта [5], який ґрунтовно дослідив особливості функціонування Межової канцелярії. Основною проблемою для автора було виявлення необхідних документів, розсіяних по різних архівосховищах та фондах.

На основі матеріалів Російського державного архіву давніх актів (Ф. 1294 – “Межова канцелярія”, Ф. 1295 “Канцелярія головного директора Межового корпусу та Управління Межовою частиною Міністерства юстиції”, Ф. 1472 “Канцелярія Центрального межового архіву”), Російського державного історичного архіву (Ф. 1350 “Межовий департамент Сенату”) автор проаналізував основну документацію до історії архіву та поділив її на п’ять розділів: 1) звітні документи, 2) розпорядчі документи, 3) справи стосовно приватного складу, 4) первинні документи з історії Межового архіву, 5) документи з історії межування в Росії ХVІІІ ст. [5].

Проаналізувавши різні комплекси документів, автор робить досить цікаві зауваження про тематичну єдність змісту документів Межового архіву, основою якої була історія межової справи в Росії [5, с. 3], а також на основі нових джерел робить висновки про досить високий рівень архівної справи в дереволуційній Росії [5].

На відміну від питань межування, земській статистичній справі приділяється досить значна увага серед дослідників. Так,

діяльність земських статистичних закладів Південної України у другій половині XIX – на початку XX ст. досліджується в дисертації О.О. Петрова. Okремо автор робить загальну характеристику типових видань земсько-статистичних закладів [19]. Робота ґрунтується в основному на опублікованих земських матеріалах та традиційних роботах таких відомих дослідників земства як Б. Веселовський, А. Гозулов, С. Велецький тощо. При цьому автором випущено з уваги первинний матеріал земських обстежень, який зберігається у фондах Державного архіву Запорізької області.

Значно більшим обсягом архівних матеріалів вигідно відрізняється монографія В.В. Бобкова “Статистики Таврической губернии”, в якій проаналізовано розвиток статистичних досліджень в Таврійській губернії. В роботі автор використав досить широке коло джерел, серед яких ним активно застосовувалися матеріали статистичних переписів, збірників, первинні дані для складання пам’ятних книжок, постанови та звіти земських зібрань [2]. Слід відзначити використання автором праць сучасних дослідників-бібліографів, які займаються історією пам’ятних книг губерній та областей Російської імперії – А.І. Раздорського та Н.М. Балацької. Із архівних джерел, опрацьованих автором, крім матеріалів ДААРК, привертає увагу широке застосування матеріалів фонду ЦСК Російського державного історичного архіву (Ф. 1290). Не залишились без уваги автора “Полное собрание законов Российской империи”, звіти губернаторів Таврійської губернії та матеріали періодики.

Серед сучасних праць треба окремо виділити дослідження з історії землеволодіння окремих соціальних або етнічних груп.

Історії поміщицького господарства присвячена монографія Н.Р. Темірової “Поміщики України в 1861 – 1917 рр.: соціально-економічна еволюція” [35]. Робота побудована на законодавчих актах, документах урядової та земської статистики, матеріалах діяльності Дворянських депутатських зборів, Вільного економічного товариства, періодичних виданнях (“Екатеринославские губернские ведомости”, “Южное

хозяйство”). Значну увагу автора звернено на фонди Російського державного історичного архіву, Держархіву АР Крим, Держархіву Запорізької області та інших архівосховищ. Оригінальним в роботі Н.Р. Темірової є використання вотчинного діловодства, виникнення якого було пов’язане із господарською діяльністю маєтків – листування управителів із власниками, звіти, відомості про стан маєтків тощо.

Використовуючи статистичні матеріали автор наголошує на відсутності в них системності та необхідність використання для їхнього аналізу математичних методів.

Володіння іноземними колоністами в XIX ст. великими ділянками землі і подальша їхня імміграція до Європи і Америки зумовили появу робіт іноземних авторів, присвячених в основному економічному розвитку німецьких та менонітських колоній на Півдні України. Серед робіт подібного тип, слід виділити книгу американського вченого Дж. Стейплза “Cross-Cultural Encounters on Ukrainian Steppe: Settling Molochna Basin, 1783 – 1861” [36]. На нашу думку, цінність його монографії полягає не тільки в тому, що, спираючись на широке коло архівних джерел із фондів Державного архіву в Автономній Республіці Крим та Державного архіву Одеської області, він розкриває земельні відносини німців і менонітів в регіоні з нової точки зору, а й в тому, що розглядає земельні та соціальні процеси як взаємозв’язок між усіма основними категоріями населення: селянами, сектантами, колоністами та ін.

В монографії Дж. Стейплз використовує законодавчу базу Повного зібрання законів Російської імперії, звіти губернаторів, пам’ятні книги, приватне листування, газетні статті. Традиційним є використання робіт В. Постникова та А. Скальковського. Незважаючи, на невідповідність хронологічних меж монографії із межами нашого дослідження, слід зазначити, що ретельний аналіз джерельної бази та прискіпливе ставлення автора до джерел дає можливість окреслити джерельну базу та передумови розвитку землеволодіння колоністів в другій половині XIX ст.

На сучасному етапі серед різноманіття історіографічних доробок та досліджень з історії земельних відносин, нами не знайдено робіт, в яких детально і всесторонньо проаналізовано джерела з історії землеволодіння та землекористування у зазначений період. Разом з тим окремі описово-статистичні джерела досліджувалися.

Особливе значення мають джерелознавчі праці професора А.В. Бойко з історії Південної України другої половини XVIII – початку XIX ст. [3]. Розроблена ним методика дослідження комплексу джерел до соціально-економічної історії Південної України, частиною якого є джерела до історії землеволодіння та землекористування, стала основою для розробки подібних джерелознавчих питань у подальшому – в другій половині XIX – на початку XX ст.

Також до праць, які висвітлюють особливості роботи з описово-статистичними джерелами, слід віднести праці В.О. Пірко, Н.В. Суревої, Т.В. Привалко та ін. [20; 22; 33].

Узагальнюючи досвід досліджень з питань аграрної історії Південної України та джерелознавчих студій, присвячених *описово-статистичним* джерелам землеволодіння та землекористування, можна зробити такі висновки.

В дослідженнях аграрних відносин на території Південної України існувало декілька напрямків використання *описово-статистичних* джерел. В основному, використання та аналіз цих джерел дослідниками здійснювалося для висвітлення: 1) економічних питань (аналіз статистики для представлення економічного стану населення), 2) землеволодіння окремих етнічних груп (німці, євреї тощо), 3) соціально-економічного стану окремих регіонів на рівні повіту, губернії або всієї Південної України.

На початку XX ст. визначилося традиційне коло джерел, які використовували дослідники-аграрники, а також науковці, що в своїх дослідженнях торкалися питань землеволодіння або землекористування. Більшість авторів у висновках спиралася на статистичну інформацію земств та ЦСК, доповнюючи її даними власних експедицій. При цьому значна увага приділялася

питанню достовірності цих джерел, робилися спроби порівняння та перевірки даних. У той же час слід зазначити, що іноді відсутність статистичних даних для порівняння, призводила до того, що ці джерела сприймалися як такі що не потребують перевірки та критичного ставлення. Привертає увагу відсутність серед традиційних джерел банківських матеріалів та даних межування (наприклад, полюбовних сказок або геодезичних описів), що скоріш за все пов'язано із неможливістю їхнього узагальнення при аналізові великих територій.

Вивчення закономірностей розвитку джерелознавчих та історичних студій XIX – XX ст. дозволило створити міцне підґрунтя для проведення класифікації та систематизації *описово-статистичних* джерел з історії землеволодіння та землекористування, проаналізувати закономірності руху фондоутворення джерел, дослідити еволюцію і визначити специфічні особливості публікації джерел та проаналізувати їхні інформаційні можливості, виділивши пріоритетні напрямки реконструкції особливостей землеволодіння та землекористування.

Список використаних джерел та літератури

1. Александрович И.Э. Краткий обзор Мариупольского уезда / Иван Эдуардович Александрович. – Мариуполь, 1897. – 124 с.
2. Бобков В.В. Статистики Таврической губернии (XIX - начало XX века): Библиографический указатель / Владимир Витальевич Бобков. – Симферополь, 2004. – 304 с.
3. Бойко А.В. Південна Україна останньої чверті XVIII століття: аналіз джерел / Анатолій Васильович Бойко. – К., 2000. – 308 с.
4. Боровой С.Я. К вопросу о капиталистической эволюции южноукраинского села в пореформенный период / С.Я. Боровой, А.С. Коциевский // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1971. – Вильнюс: “Минтис”, 1974. – С. 270-279.
5. Бухерт В.Г. Архив Межевой канцелярии (1768-1918): [Учеб. пособие] / Владимир Генрихович Бухерт. – М.: РГГУ, 1997. – 109 с.
6. Гозулов А.И. Очерки истории отечественной статистик / Авдей Ильич Гозулов – М., 1972. – 312 с.

7. Державин Н.С. Болгарские колонии в России (Таврическая, Херсонская и Бессарабская губернии) / Николай Севастьянович Державин. – София, 1914. – 259 с.
8. Елисеева Н.В. Статистические публикации Дворянского Банка как источник для изучения помещичьего хозяйства России конца XIX - начала XX века: автореф. дис. на соискание учен. степ. кандидата ист. наук: спец. 07.00.09 “Историография и источниковедение” / Н.В. Елисеева. – М., 1984. – 16 с.
9. Земцов М.Е. Еврейские крестьяне. Краткий очерк экономического положения евреев-землевладельцев Екатеринославской губернии / Михаил Евстафьевич Земцов. – СПб., 1908. – 113 с.
10. Зубко А.Н. Материалы земской статистики как исторический источник по изучению истории Украины периода капитализма: автореф. дис. на соискание учен. степ. кандидата ист. наук: спец. 07.00.09 “Историография и источниковедение” / А.Н. Зубко. – К., 1988. – 25 с.
11. Клаус А. Наши колонии / Александр Клаус. – СПб., 1869. – 456 с.
12. Линдеман К.Е. Прекращение землевладения и землепользования поселян собственников / Карл Эдуардович Линдеман. – М., 1917. – 384 с.
13. Логинов А. Еврейские земледельческие колонии в Александровском уезде / Анатолий Логинов. – Екатеринослав, 1905. – 38 с.
14. Логинов А. Краткий очерк землевладения и землепользования в Александровском уезде / Анатолий Логинов. – Александровск, 1905. – 107 с.
15. Максименко М.М. Уставные грамоты Таврической губернии / М.М. Максименко // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1962 г. – Минск: Наука и техника, 1964. – С. 455-463.
16. Массовые источники по социально-экономической истории России периода капитализма / [В.И. Бовыкин, С.В. Воронкова, А.Г. Голиков и др.]; под ред. И.Д. Ковальченко. – М.: Наука, 1979. – 415 с.
17. Неручев М.В. Государственный земельный фонд Таврической губернии / Михаил Васильевич Неручев. – Симферополь, 1907. – 87 с.
18. Неручев М.В. Очерк поземельных отношений в Таврической губернии / Михаил Васильевич Неручев. – Симферополь, 1907. – XVI, 412 с.

19. Петров О.О. Діяльність земських статистичних закладів південноукраїнських губерній у другій половині ХІХ - на початку ХХ ст.: дис... кандидата іст. наук: 07.00.01 / Олексій Олександрович Петров – Дніпропетровськ, 2003. – 265 с.
20. Пірко В.О. Освоєння Півдня України в ХVІ-ХVІІІ ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук: спец. 07.00.06 “Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни” / В.О. Пірко. – Київ, 1996. – 35 с.
21. Постников В.Е. Южнорусское крестьянское хозяйство / Владимир Ефимович Постников – М., 1891. – ХХХІІ, 392 с.
22. Привалко Т.В. Обліково-статистичні джерела з історії дворянства Лівобережної України кінця 19 – початку 20 ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.06 “Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни” / Т.В. Привалко. – Київ, 2007. – 18 с.
23. Проскурякова Н.А. Дворянское землевладение Европейской России по материалам земельных переписей 1877 и 1905 гг.: автореф. дис. на соискание учен. степ. кандидата ист. наук: спец. 07.00.09 “Историография и источниковедение” / Н.А. Проскурякова – М., 1973. – 28 с.
24. Проскурякова Н.А. Земельные банки Российской империи / Наталья Ардалионовна Проскурякова. – М.: РОССПЭН, 2002. – 520 с. – (Серия экономическая история: док-ты, исследования, переводы).
25. Россия. Полное географическое описание нашего отечества. Настольная и дорожная книга для русских людей: в 22 т. / под ред. В.П. Семенова-Тян-Шанского и под общ. руковод. П.П. Семенова и В.И. Ламанского. – Спб., 1899. – Т. 14: Новороссия и Крым. – 1910. – 983 с.
26. Свавицкая З.М. Земские подворные переписи: Поуездные итоги (1880 – 1913) / З.М. Свавицкая, Н.А. Свавицкий – М.: ЦСУ СССР, 1926. – VІІІ, 399 с.
27. Святловский В.В. К вопросу о судьбах землевладения в России (статистика мобилизации земельной собственности) / Владимир Владимирович Святловский. – СПб., 1907. – 103 с.
28. Святловский В.В. Мобилизация земельной собственности в России (1861-1908 г.) / Владимир Владимирович Святловский. – [2-е изд.] – СПб., 1911. – 152 с.

29. Секиринский С.А. Сельское хозяйство и крестьянство Крыма и Северной Таврии в конце XVIII-XX в. (1783-1917 гг.): автореф. дис. на соискание учен. степени доктора ист. наук: спец. 07.00.02. "История России" / С.А. Секиринский. – Симферополь, 1974. – 34 с.
30. Симонова М.С. Крестьянский поземельный банк в системе общей аграрной политики самодержавия (1895 - 3 XI 1905 г.) / М.С. Симонова // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1966 год. – Таллин: Изд-во АН ЭССР, 1971. – С. 471-484.
31. Социально-экономический строй крестьянского хозяйства европейской России в эпоху капитализма (источники и методы исслед.) / И.Д. Ковальченко, Т.Л. Моисеенко, Н.Б. Селунская. – М.: Изд-во МГУ, 1988. – 222 с.
32. Социально-экономический строй помещичьего хозяйства Европейской России в эпоху капитализма (источники и методы изучения) / И.Д. Ковальченко, Н.Б. Селунская, Б.М. Литваков. – М.: Наука, 1982. – 264 с.
33. Сурева Н.В. Джерела з історії дворянства Південної України останньої чверті XVIII – першої чверті XIX століття: дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.06 / Наталія Вікторівна Сурева. – Запоріжжя, 2004. – 186 с.
34. Тарасюк Д.А. Поземельная собственность пореформенной России. Источниковедческое исследование по переписи 1877-1878 гг. / Давид Аронович Тарасюк – М., 1981. – 128 с.
35. Темірова Н.Р. Поміщики України в 1861-1917 рр.: соціально-економічна еволюція / Наталія Романівна Темірова. – Донецьк: ДонНУ, 2003. – 319 с.
36. Staples J. R. Cross-Cultural Encounters on the Ukrainian Steppe: Settling the Molochna Basin, 1783-1861 / John Roy Staples. – University of Toronto Press Incorporated, 2003. – 253 P.

ТВОРЧІ ЗВ'ЯЗКИ МІЖ СЦЕНІЧНИМИ ДІЯЧАМИ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ І ГАЛИЧИНИ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Вивчення театральних зв'язків між Наддніпрянською Україною і Галичиною на початку ХХ ст. має очевидну актуальність. По-перше, у сучасній історичній науці відсутні спеціальні праці, присвячені дослідженню взаємин між Наддніпрянщиною і Галичиною в театральній галузі. По-друге, об'єктивне вивчення театральних зв'язків між українськими землями, розділеними державним кордоном, сприятиме правильній науковій оцінці їх місця та ролі в процесі формування української нації.

Мета дослідження – вивчення театральних зв'язків між Наддніпрянською Україною та Галичиною на початку ХХ ст.

Географічні межі дослідження визначаються кордонами Наддніпрянської України та Галичини. Українські землі на початку ХХ ст. входили до складу двох імперій: західноукраїнські території, в тому числі Галичина, були частиною Австро-Угорської держави, а Наддніпрянщина – колоніальною окраїною царської Росії.

Хронологічні межі дослідження охоплюють початок ХХ ст. Цей період характеризується подальшим зростанням і поширенням національно-визвольного руху, в якому важливу роль відіграло театральне мистецтво.

У досліджуваній період українські землі входили до складу Російської та Австро-Угорської імперії, де в ставленні до українців проводилась шовіністична, асиміляторська політика. На українських територіях обох держав відбувалося національно-культурне відродження. Важливим чинником цього процесу було сценічне мистецтво, яке найбільшого розвитку досягло в Наддніпрянщині та Галичині. Театральні контакти між цими українськими територіями були найбільш активні й регулярні.

Представники української інтелігенції, перш за все театральні діячі усвідомлювали етноконсолідуючі можливості сценічного мистецтва і вдало їх використовували для зміцнення зв'язків між українцями, розділеними державним кордоном. Театральний референт львівського товариства "Руська бесіда", доктор Є.Олесницький у статті, присвяченій п'ятдесятилітньому ювілею галицької сцени писав: "Ми хочемо на кожному кроці і в кожній області жити спільним життям духовним із закордонною Україною, хочемо черпати з скарбниці її Духа – і сій цілі має служити також наш театр" [10, с.91]. В умовах національних утисків українців у складі Російської та Австро-Угорської імперій театральні контакти набували національного забарвлення. Таким чином, сценічні діячі обох держав об'єктивно ставали учасниками національного руху, творцями єдиної української нації.

Величезну роль у зміцненні театральних зв'язків між Наддніпрянською Україною й Галичиною відіграла творча, перш за все сценічна, інтелігенція. Зацікавлення розвитком драматичного мистецтва етнічних братів виявляли представники сценічних кіл і Наддніпрянщини, і Галичини.

Політичне становище Галичини в складі Австро-Угорщини на початку ХХ ст. було значно кращим, ніж статус Наддніпрянської України, яка була колоніальною окраїною Російської імперії. Українська культура в Галичині розвивалася в умовах конституційного устрою, а в Російській державі конституційні свободи були відсутні, тут панував царизм. У Галичині, на відміну від Наддніпрянської України, не було такої тотальної заборони українського слова і культури. Відомий громадський діяч Наддніпрянщини Є.Чикаленко у спогадах писав: "Галичина була для нас зразком боротьби за своє національне відродження. Галичина для України була справжнім П'ємонт, бо до 1906 р. тільки там могла розвиватися українська преса, наука і взагалі національне життя, яке в російській Україні було суворо заборонено й придушено" [21, с.336]. Виняток складало театральне життя цієї доби, в якому виявилась парадоксальна ситуація: рівень його

розвитку в Наддніпрянщині був значно вищим, ніж у Галичині. У Наддніпрянщині в цей час існувала оригінальна національна драматургія, сформувалася режисерська школа, була вихована плеяда талановитих виконавців. У Галичині, незважаючи на більш сприятливі політичні умови розвитку української культури, національний театр переживав скрутніше становище [14, с.31].

Театральні досягнення Наддніпрянщини досліджуваного періоду були своєрідним мистецьким зразком, еталоном для галицьких митців. Причин кризового стану галицького театру було декілька: відсутність доброго національного репертуару, режисури, придатних для вистав приміщень, сценічних костюмів, вороже ставлення польської громадськості [14, с.34].

1899 р. відомий галицький актор і режисер Й.Стадник створив при театрі "Руської бесіди" Драматичну студію-школу, в якій протягом багатьох років читав лекції з історії та теорії світового сценічного мистецтва, знайомив молодих акторів із досвідом наддніпрянських корифеїв театру – М.Садовського, М.Кропивницького, М.Заньковецької [16, с.99].

Скрутний стан галицького сценічного мистецтва на початку ХХ ст. справив тяжке враження на відомого наддніпрянського актора й режисера Миколу Садовського, який зауважував: "Думалось, що коли ми, при тім тюремнім російським режимі, змогли щось вибороти в сфері театральній, то там, де все ж таки було вільніше, театр повинен розгорнутися широко. Але ж я був здивований, коли, приїхавши, побачив те, чого ніяк не сподівався" [15, с.136]. Аналогічне враження справив галицький театр початку ХХ ст. на іншого театрального діяча Наддніпрянщини – М.Вороного: "Умови й сама атмосфера галицького театру були настільки важкі, що лишатися там я не мав сили і тому листувався з корифеями нашого театру на Україні, прохаючи їхньої поради, кого би можна запросити на посаду режисера в Галичині" [11, с.365]. Відомий наддніпрянський артист Гнат Юра, який перебував недовгий час у складі галицької трупи на початку ХХ ст., у мемуарах, як і попередні діячі, підкреслює відсутність постійного приміщення

для вистав, брак гарної режисури, оригінального репертуару [22, с.38].

Одним із засобів підтримки творчих зв'язків галицького театру з наддніпрянським було використання галицькими театральними діячами творів наддніпрянських драматургів. Основу репертуару львівського театру на початку ХХ ст. за часів режисера М.Губчака становили п'єси наддніпрянських драматургів. У січні 1902 р. він їздив до Києва на одномісячні студії театру М.Кропивницького і привіз нові твори тогочасних українських драматургів: "Хазяїн" і "Сава Чалий" І.Карпенка-Карого, "Остання ніч" М.Старицького та ін. [17, с.416].

Зміцнила творчі контакти між трупкою "Руської бесіди" і театром М.Садовського подорож керівника галицького колективу Й.Стадника до Києва у грудні 1908 р. Він привіз нові п'єси та домовився про приїзд до львівського театру кількох артистів, що закінчили драматичну школу М.Лисенка. Пізніше трупа поповнилася артистами з Наддніпрянщини – Т.Івлєвим, О.Польовим [17, с.427].

Влітку 1913 р. театр "Руської бесіди" очолив Р.Сірецький. При ньому в репертуарі з'являються наступні п'єси наддніпрянських авторів: "Дві сім'ї" М.Кропивницького, "Чорна Пантера і Білий Ведмідь" В.Винниченка тощо. До трупи театру в цей час ввійшла група акторів із Наддніпрянщини: М.Вільшанський, І.Іскра, О.Левицький, Г.Кушнар'ова, С.Дорошенко [17, с.430].

Не тільки галицькі режисери ставили п'єси наддніпрянських авторів, але й наддніпрянські режисери цікавились галицькою драматургією. Наприклад, у 1904 р. трупа М.Садовського та П.Саксаганського вперше на Наддніпрянщині здійснила постановку п'єси І.Франка "Украдене щастя" [17, с.261]. Громадськість Києва надіслала тоді І.Франку вітальну телеграму з побажанням щастя й сили до нової праці. У 1911–1912 рр. М.Садовський поставив цю п'єсу в своєму стаціонарному театрі в Києві [17, с.370].

Деякі керівники галицького театру, усвідомлюючи перевагу сценічних здобутків наддніпрянських діячів, звертались до них

із проханням хоч на деякий час приїхати до Львова для виконання режисерських обов'язків і демонстрації високого рівня акторської майстерності. Наприклад, М.Губчак у листі від 17 травня 1903 р. до М.Старицької, доньки М.Старицького, скаржитья на відсутність у їх театрі гарного режисера й пропонує їй деякий час виконувати його обов'язки [1, арк.1]. Керівництво "Руської бесіди" запросило в 1904 р. М.Садовського очолити галицький театр.

Величезну роль для зростання ідейно-художнього рівня львівського театру й зміцнення його зв'язків із наддніпрянським театром відіграв видатний український артист і режисер Микола Садовський. У середині травня 1905 р. М.Садовський разом з актором своєї трупи, уродженцем Галичини С.Паньківським, прибув до Львова, де підписав контракт з правлінням "Руської бесіди" на керівництво театром протягом року [15,с.36]. Він залишив уповноваженим С.Паньківського, а сам поїхав до Києва за театральним реквізитом. Уперше львівську трупу режисер побачив у Тернополі у виставі за п'єсою М.Горького "На дні". Ось як описував він свої враження від цього першого видовища: "На сцені дитяча вистава. Не те що аматорська, яких у нас скільки хочеш, а цілком дитяча. Немов учні зібралися грати й пружаться показати, що вони вже дорослі. Цілковите нерозуміння типів Горького, ніякого поняття про вбрання, про грим, а щодо мови, то це просто було щось жахливе" [15, с.137]. Ця негативна оцінка була дещо перебільшеною. На той час колектив, хоч і був у безправному становищі, все ж спромігся досягти більш високого мистецького рівня. У складі трупи грали талановиті виконавці, в репертуарі були п'єси М.Горького та ряд п'єс світової класики. Щодо репертуару М.Садовський справедливо зауважував: "Найбільше цікавило мене те, що грають п'єсу Горького в перекладі на українську мову, чого ми на Великій Україні грати не могли, бо там усі переклади були заборонені" [15, с.137]. Що стосується зауважень режисера до мови Західної України, то вона, як відомо, просто має свої особливості в порівнянні з мовою Наддніпрянської України. Після повернення з Києва він застав трупу в Чорткові, звідки й

розпочалось його безпосереднє співробітництво з цим товариством.

М.Садовський величезну увагу приділяв проникненню в людську психіку, відтворенню внутрішнього світу персонажів, етнографічного колориту. Він намагався навчити цьому галицьких виконавців. Режисер хотів підняти художній рівень місцевого театру до рівня кращих наддніпрянських колективів. Ці творчі плани об'єктивно сприяли зміцненню культурних зв'язків між Галичиною і Наддніпрянщиною.

Трупа успішно виступила у Коломиї. Художній рівень колективу поступово зростав. М.Садовський згадував: "Трупа з кожним днем все вирівнювалась і почала вже цікавити публіку не тільки з патріотичного боку, але й з артистичного. Коломийське громадянство дуже радо ходило до театру" [15, с.141]. На початку листопада 1905 р. в Станіславові до колективу приєдналася М.Заньковецька. За її участю вистави зробились ще цікавіші [15,с.141]. Вона вперше з великим успіхом виступила на галицькій сцені в Станіславові в п'єсі І.Карпенка-Карого "Наймичка". Артист І.Рубчак згадував пізніше: "Могутня душа великої артистки заволоділа нашими серцями, як зачаровані, не зводили ми з неї очей" [9,с.71]. Тут вона зіграла роль Наталки у п'єсі І.Карпенка-Карого "Суєта". М.Заньковецька була у захваті від природності, музикальності гуцулів. Пізніше артистка про них висловлювалася так: "Дивний народ ці гуцули. Скільки завзяття в їхньому вихровому танку. Якась дивна мова, і душа, і звичаї, і взагалі все. Одначе, серце чує, що все те рідне і дороге" [9, с.133].

Трупа виступила також у Стрії і Перемишлі. Матеріальний успіх театру в усіх містах був чудовий, зал завжди був переповнений. Учасник тих подій, галицький артист Й.Стадник згадував: "Багато бажаючих побачити велике мистецтво Садовського і Заньковецької із жалем поверталосся додому – не було квитків. Приїздили деякі здалеку до Перемишля і Львова" [16, с.96]. Звертаючи увагу на значення для галицького театру творчої діяльності М.Садовського і М.Заньковецької, Й.Стадник додає: "Чимало користі акторам дали драматургічно глибокі

п'еси І.Карпенка-Карого в постановці М.Садовського, праця режисера над мовою акторів, підбором костюмів й гриму для творення яскравих типів, над удосконаленням ансамблю" [16, с.96].

11 лютого 1906 р. трупа під керівництвом М.Садовського приїхала до Львова [16, с.97]. Громадськість міста, шанувальники сцени щиро зустріли М.Заньковецьку, М.Садовського та інших артистів. Трупа викликала цікавість не тільки в українських глядачів. М.Садовський вирішив "спробувати щастя дістати хоч на кілька вистав Львівський міський театр, де грала польська опера" [15,с.143]. Львівська міська театральна комісія задовольнила прохання режисера про дозвіл показати кілька вистав трупи "Руської бесіди" в цьому приміщенні. Були показані "Бурлака", "Батькова казка" і "Чорноморці". Ці постановки стали однією із перемог галицьких українців у боротьбі за своє національно-культурне визволення на власній етнічній території. М.Садовський згадував: "Це була, розуміється, для львівських українців величезна несподіванка й радість" [15, с.143]. Вже після першої вистави шовіністичні кола зняли такий галас, що адміністрація змушена була відмовити М.Садовському в подальших виступах. 23 квітня театр виїхав до Тернополя. Звідси М.Садовський із М.Заньковецькою повернулися до Наддніпрянщини.

Через 2 роки, коли відзначалося 25-річчя творчої діяльності М.Заньковецької, із багатьох міст Галичини на її адресу надійшли привітання з подяками за її мистецтво. Відомий галицький театрознавець С.Чарнецький високо оцінив значення перебування режисера в складі галицької трупи: "Тут у нас, у Галичині, за однорічний свій побут, прогнав зі сцени старий висовганий шаблон, традицію наслідування давніх своїх і чужих виконавців та вказав нашому акторові шлях і способи наблизити театр до життєвої правди, природності та краси. М.Садовський виявив великий хист у тому, що вмів відкривати "іскру божу" в акторах. Люди після приїзду Садовського заяснили повним блиском природного таланту: Василь Юрчак, Петро Дяків, Євген Захарчук, Костів (Верховинець)" [20, с.129-130].

Повертаючись на Наддніпрянщину, режисер забрав туди з собою й декого з творчої молоді театру "Руської бесіди": Є.Захарчука, П.Дяківа, В.Костіва (Верховинця) [20, с.130].

Перебування М.Садовського у Галичині було нетривалим. Про причини повернення на Наддніпрянщину режисер згадував: "Розгорнутися ширше тут не можна через брак помешкання, а вертатись знов і поневірятися по тих містечкових клунях чи стайнях, де я вже побував, не було охоти. У мене виникла думка поставити український театр на широку ногу, але цю думку я гадав здійснити в себе на Великій Україні, за якою я, до речі сказати, страшенно занудився" [15, с.143]. За його рекомендацією в червні 1906 р. театр "Руської бесіди" очолив Й.Стадник. Він орієнтувався на художній рівень театру М.Садовського в Києві, ставив майже всі п'єси, які йшли у першому українському стаціонарному театрі Києва.

З 1906 по 1912 рр. у Галичині перебував політичний емігрант із Наддніпрянщини Г.Хоткевич, надзвичайно обдарована людина, яка поєднувала в собі багато талантів. Він був прозаїком і драматургом, істориком і мистецтвознавцем, режисером і актором, композитором і бандуристом, інженером і громадським діячем. У 1902 р. Г.Хоткевич організував у Харкові серед робітників-українців заводу сільськогосподарських машин Гельферік-Саде і Мельгозе драматичний аматорський театр, діяльність якого стала яскравою подією в історії аматорського сценічного руху Наддніпрянщини тієї доби. Опинившись у Галичині, він помітив особливий артистизм, природність гуцулів і задумав створити народний театр. Пізніше режисер згадував: "Гуцули зазнали якнайменше з-поміж наших племен різних впливів цивілізації, а їхня природа витворила в них тонкий естетичний смак, вони вміють думати образами, як поети. Гуцула не треба переодягати для сцени, бо його святковий одяг – яскравий, оригінальний, зовсім театральний, вони точно знають, як треба реагувати на кожну ситуацію" [18, с.43-44]. Наприкінці 1909 р. в с. Красноїлові він організував аматорський гурток, основу якого склала найбільш свідома й здібна місцева молодь. Дружина

режисера П.Хоткевич у біографії чоловіка оцінює цей творчий задум як "кардинальну роботу в галузі театральній" [3, арк.2].

Не маючи власних коштів, Г.Хоткевич звернувся за підтримкою і фінансовою допомогою до галицьких діячів культури, громадських організацій. Все було безрезультатним. Пізніше він згадував: "Ми не тільки не стріли уваги до своєї роботи та якої допомоги, а навіть, як то кажуть, "совсем наоборот". Інтелігенція галицька зустріла мою затію коли не вороже, то посмішкуючися. І от так, без усякої допомоги, єдино силами самих селян ми таки розучили й поставили "Антося Ревізорчука" [19,с.550]. Учасниками аматорського колективу були неписьменні селяни-гуцули. Ролі вони вивчали з начитування інших. У Музеї театрального, музичного і кіномистецтва України в Києві зберігаються спогади деяких учасників цього гуртка. Наприклад, селянин І.Ілійчук згадував: "Мати моя була неграмотна, то ролі вчила зі слуху, коли я їй їх начитував. Я грав спочатку ролі дівчат, хлопців" [4, арк.1].

Одразу ж виникла проблема репертуару. Г.Хоткевич усвідомлював, що його актори в загальній масі люди напівграмотні, а то й зовсім неписьменні. Отож потрібні були п'єси, близькі за своїм змістом до життя, настроїв і почуттів акторів. Режисер був переконаний, що "грати треба не "Короля Ліра", а щось таке, де гуцул буде найбільше природний, не буде нікого наслідувати, копіювати, робити з себе карикатуру. Словом, він мусив зіграти самого себе, в природній обстановці, у привичній одежі" [19, с.546]. Свою діяльність колектив розпочав у серпні 1910 р. в залі "Січового дому" в с. Красноїлові виставою "Антон Ревізорчук". Цю п'єсу Г.Хоткевич написав, переробивши та переклавши драму польського драматурга Юзефа Коженювського "Верховинці". П'єса була особливо близькою аматорам: про останнього гуцульського опришка Антона Ревізорчука побутувало багато легенд і переказів на Галичині.

Окрилений успіхом вистави, Г.Хоткевич вирішив показати "Гуцульський театр" у різних місцевостях Галичини. Восени 1910 р. та взимку 1911 р. тривала напружена підготовка трупи

до майбутньої подорожі. У цей час до колективу за пропозицією Г.Хоткевича приєднався письменник О.Ремез, політичний емігрант із Наддніпрянщини, який деякий час працював актором у театрі "Руської бесіди". Він став надійним помічником режисера, взявши на себе обов'язки директора й адміністратора трупи під час усіх гастрольних мандрівок [10, с.77]. Із щирою вдячністю згадував про О.Ремеза учасник колективу, селянин М.Синитович: "Ремеза любили дуже, це був милий, щирий та справедливий чоловік" [4, арк.1]. Учасник цих подій І.Лійчук так визначив роль і обов'язки О.Ремеза у колективі: "Був з нами Ремез, давав настанови, виховував, пристосовував до міського оточення, бо більшість гуцулів ніколи у Львові не бували" [4, арк. 1].

На початку березня 1911 р. самодіяльний гурток вирушив у подорож. Артисти з успіхом виступили в Косові, Калуші, Надвornій, Долині, Стрії, Старому Самборі та інших містах. Кожна вистава аматорів супроводжувалася здивуванням і захопленням глядачів. Кореспондент газети "Діло" писав: "Гра гуцулів така свіжа й оригінальна, природність всього, що робиться на сцені, так підкупляє, що часом здається, ніби глядач сидить десь у Жаб'ю" [10,с.77].

Справжню славу трупі принесли гастролі у Кракові та Львові. Сповнені розуміння своєї місії, гуцули з особливим натхненням виступали у польському місті. Відгуки та статті свідчили про безсумнівне визнання мистецтва "Гуцульського театру" вибагливою краківською критикою [10,с.78]. Сам Г.Хоткевич так згадував про цю першу подорож: "Справді, то була тріумфальна подорож.. Гуцулів зустрічали всюди, як милих, дорогих гостей. Зустрічали не тільки українці, а й поляки. Гостили їх і гуртом, і поодиноці; показували їм по більших містах і музеї, і фабрики, і театр" [19,с.551].

Гнат Хоткевич виношував мрію показати "Гуцульський театр" не лише в Галичині, а й у Наддніпрянській Україні. Це вимагало значної реорганізації праці: розширення репертуару, залучення більшої кількості виконавців, поповнення декорацій. Режисер розумів, що потрібно скласти репертуар, який би

відбив різні сторони буття гуцулів. Г.Хоткевич створив його, написавши спеціально для театру п'єси: етнографічну – "Гуцульський рік", фантастичну – "Непросте", історичну – "Довбуш" і оперну (на основі народних казок) – "Практикований жовнір" [19, с.552-553]. П'єси призначалися для самодіяльного театру і для народного глядача, тому режисер і вирішив показати на сцені близькі та зрозумілі й акторам, і глядачам картини їх життя і побуту. Влітку 1911 р. було організовано трупу із 40 осіб.

На початку 1912 р. Г.Хоткевич виїхав до Наддніпрянської України, щоб підготувати там гастролі "Гуцульського театру". Перед від'їздом, у зв'язку з тимчасовою відсутністю О.Ремеза, він доручив справи трупи молодому галицькому актору Лесю Курбасу, майбутньому видатному режисеру-новатору. Ця творча співпраця двох оригінальних, і талановитих сценічних діячів була короткочасною, але досить сильно вплинула на формування творчої особистості обох митців і стала яскравим прикладом єднання театральних культур Галичини і Наддніпрянської України.

У березні 1912 р. "Гуцульський театр" під керівництвом О.Ремеза і Л.Курбаса здійснив нову подорож по Галичині. З цього часу розпочалося досить жваве листування Л.Курбаса з Г.Хоткевичем, яке дає конкретне уявлення про статус молодого артиста у трупі. Багато цих листів зберігається в фондах Музею театального, музичного і кіномистецтва України. Вони свідчать про активне втручання молодого артиста у сам творчий процес – доопрацювання масових сцен, виправлення слабких, на його погляд, місць у виставах. У кінці березня 1912 р. з величезним успіхом пройшли виступи театру у Львові. У цьому була величезна заслуга наполегливої праці Л.Курбаса. Критик С.Чарнецький писав про ці вистави наступне: "Режисерія була дуже і дуже старанна, а місцями задивляюче помислова. Гуртові яви живі, мальовничі, ефекти акустичні давали досконалу оману" [10, с.86].

Лесь Курбас регулярно інформував Гната Хоткевича про підготовку трупи до гастролей у Наддніпрянщині, висловлював

згоду взяти участь у подорожі та свої міркування щодо її перебігу. У квітні 1912р. він писав режисеру: "З трупом я, як писав вже Вам, поїду дуже радо. Не знаю, чи писав Вам Ремез, що Лазар Шевченко хотів би обняти провід нашим театром під час російського турне? Пишу про це з морального обов'язку, бо Шевченко все ж російський уродженець і старий актор" [5,арк.1]. Г.Хоткевича з невідомих причин не задовольняла кандидатура Л.Шевченка. Під час відповідальних майбутніх гастролей на чолі колективу та її режисером він хотів бачити саме Леся Курбаса, відчував, що може покластися на нього і в організаційних питаннях, і у вирішенні творчих проблем.

Для майбутніх гастролей "Гуцульського театру" необхідні були значні кошти. Г.Хоткевич звернувся за допомогою до багатьох представників творчої інтелігенції Наддніпрянщини. Із них одна тільки М.Заньковецька відгукнулася і допомогла матеріально. Пізніше режисер з великою вдячністю згадував артистку: "Я не знаю слів, якими описують такі рухи людської душі, й знов кажу – низько хилу чоло й коліна перед Марією Костянтинівною Заньковецькою. У цієї великої артистки була й велика душа, що йшла назустріч рідній справі, якою б малою та справа не була і яким би безнадійним не був поворот вложений туди коштів" [19, с.570].

Для пошуку коштів Г.Хоткевич придумав оригінальний план. Спочатку він заснував у Харкові майстерню гуцульських виробів, потім створив концертну гуцульську групу з 7-8 чоловік, яка, виступаючи з концертами, одночасно влаштовувала виставки гуцульських виробів і продавала їх [19, с.570-571]. Г.Хоткевич організував гуцульські вечори, спочатку у Харкові, а потім в Одесі, Москві та інших містах, під час яких виконувались старовинні гуцульські колядки, опришківські пісні, коломийки, ставили гуцульські танці, читали казки. При касах продавали різні гуцульські вироби, можна було придбати зразки народного одягу, а в приміщеннях, де відбувалися концерти, працювали буфети, в яких відвідувачі куштували страви народної гуцульської кухні.

Під час цих подорожей учасники концертної групи знайомились із багатьма наддніпрянськими культурними і громадськими діячами. Наприклад, у Харкові відбулася зустріч із видатною українською громадською діячкою і педагогом Х.Алчевською та її родиною. Х.Алчевська цікавилася театральним мистецтвом і з величезною прихильністю та інтересом поставилась до виступів цієї концертної групи. Один із учасників тих подій, аматор Д.Минайлук, пізніше згадував: "Христина Данилівна бувала на концертах ансамблю, дуже захоплювалась нашими співами, танцями, колядами та казками. Я часто бував у її родині так собі запросто, а коли був у скрутному матеріальному стані, то мені всіляко допомагали" [4, арк.І]. У спогадах він підкреслював значення цих виступів у житті всіх учасників: "Хоч нам і труднощів довелося зазнати немало, бо нас всіх, хто був в театрі, приймали за шпівонів, об'явили військовополоненими, а все ж з приємністю ми згадуємо часи перебування в театрі, наші подорожі і його керівника, що вложив у цю справу усю свою душу" [4, арк.1].

Під час подорожей артисти не тільки демонстрували зразки гуцульської традиційної культури, але й знайомилися з особливостями буття етнічних братів Наддніпрянщини. Державний кордон був серйозною перешкодою на шляху зближення Галичини і Наддніпрянщини. Знання про етнічних братів у представників творчої, у тому числі сценічної, інтелігенції по обидва боки кордону були досить обмеженими. М.Кропивницький у листі від 14 липня 1893 р. до В.Левицького щиро зізнається: "Я не знаю Вашого народу, не знаю його розвою і ступеня його цивілізації" [2, арк.1]. М.Садовський у споминах зауважує: "Про Галичину і про розвій її театру ми, наддніпрянські українці, не дуже багацько чого знали. Звичайно, знали, що Галичина існує в конституційній Австрії, але які там стосунки і як там стоїть театр, абсолютно не мали жодної уяви" [15, с.136].

Г.Хоткевич постійно підтримував зв'язок із гуцульським театром, інформував його учасників про хід підготовки до майбутньої подорожі у Наддніпрянську Україну. Л.Курбас

тримав руку на пульсі життя трупи: писав О.Ремезові, Г.Хоткевичу, радився з режисером театру "Руської бесіди" И.Стадником про можливість втілення на сцені "Гуцульського театру" п'єси "Практикований жовнір". У листі до свого патрона Л.Курбас писав: "Мені самому було б дуже важно і цікаво знати, чи є вже тепер яка-небудь приблизна певність щодо часу нашого виїзду до Росії. Як це є, то коли мав би цей історичний факт здивувати світ?" [6, арк.1]. Від'їзд трупи затягнувся. Г.Хоткевичу не вдалося зібрати потрібних коштів. Л.Курбас почав працювати у театрі "Руської бесіди", його полонили вже інші театральні обрії. Не вдовольнившись організаційними обов'язками у гуцульській трупі, він прагнув зробити в мистецтві щось нове. Так розійшлися шляхи двох талановитих сценічних митців України.

У березні 1914 р. концертна група під проводом Г.Хоткевича з великим успіхом виступила в Москві на публічному засіданні етнографічного відділу і музично-етнографічної комісії імператорського товариства природознавства, антропології й етнографії при Московському університеті. Режисер прочитав доповідь "Гуцули і Гуцульщина", яка супроводжувалася виступами. Щиру зацікавленість гуцульським мистецтвом виявили представники творчої російської інтелігенції – педагог студії Московського художнього театру П.Сулержицький, видатний російський артист Л.Собінов та інші [7]. У червні 1914 р. все було готове для переїзду трупи до Наддніпрянщини. Здійсненню цих планів перешкодила перша світова війна. Самобутній колектив припинив своє існування.

Творча діяльність "Гуцульського театру" була оригінальним талановитим експериментом. Цей колектив, відтворюючи життя і побут українських горян, оперував не прозаїчними, а народнопоетичними образами. Цінність діяльності трупи полягала в тому, що вона віддзеркалювала загальний процес розвитку мистецтва початку ХХ ст., який характеризувався посиленням зацікавленням до народної культури, переосмисленням її духовних і естетичних надбань. Важливим

було те, що саме наддніпрянський режисер звернув увагу на багату й самобутню етнографічну культуру гуцулів і реально втілював їх театральні здібності. Одним із недоліків галицького репертуару на протязі кількох десятиліть була відсутність народних побутових п'єс. Г.Хоткевич відразу відчув це і своєрідно компенсував. "Гуцульський театр" став світлою сторінкою в історії театральних взаємин Галичини з Наддніпрянською Україною.

Навесні 1914 р. у Галичині опинився наддніпрянський актор-аматор Гнат Юра, який згодом став відомим українським театральним діячем. Деякий час він грав в українській трупі товариства "Руської бесіди". У спогадах актор залишив наступні згадки про цей театр: "Складний і тернистий шлях пройшла трупа. Вона, не маючи постійного приміщення, об'їздила всю Галичину, їй часто бракувало хорошої режисури, оригінального репертуару, в акторському мистецтві панувала умовність. Але, незважаючи на надзвичайно тяжкі умови, він творив у тісному зв'язку з народом і в житті Галичини мав велике громадсько-виховне значення" [22, с.38]. Г.Юра зауважує, що тоді в колективі працювало багато талановитих артистів. У цій трупі він познайомився і близько зійшовся з Л.Курбасом: "Підтримував мене Лесь Курбас, який відразу дуже прихильно поставився до мене" [22, с.39].

Г.Юра приїхав до Галичини з надією попрацювати в колективі, де б існувала новаторська, експериментальна атмосфера. Ці сподівання виявилися марними. Трупа "Руської бесіди", незважаючи на певні творчі досягнення на початку ХХ ст., була не готова до нової театральної естетики. Актор згадує, що виразником нової театральної ідеї у Львові був тоді керівник Польського театру Павліковський і саме "він оволодів Курбасом та Семдором. Ще до мого приїзду вони мріяли про організацію нового театру і в моїй особі знайшли ще одного співника" [22,с.39]. Творчу кризу переживали в той час також сценічні колективи Наддніпрянщини. Г.Юра, Л.Курбас та ще декілька їх однодумців "вирішили створити новий український театр (майбутній "Молодий театр"). Все обмірковували і

заздалегідь заявили дирекції про вихід із складу трупи. Враження було приголомшливим. Нас умовляли, залякували, нарешті погрожували" [22, с.39]. Цей факт свідчить не тільки про творче співробітництво галицьких і наддніпрянських сценічних діячів, але й про те, що деякі з них на початку ХХ ст. відчували необхідність творчих змін і прагнули разом розпочати нову сторінку в розвитку національного театру. Кредо майбутньої трупи молоді ентузіасти сформулювали у листі до молодої актриси К.Луцицької: "Єдиний рятунок для сучасного українського театру є основи зразкового українського театру, якого репертуар би не обмежувався на п'єсах старого українського побуту, а, цілком викинувши старий горілко-гопаковий баласт, ставив наскрізь художньо новий і класичний репертуар. Отже, хочемо по-українськи грати Шекспіра, Ібсена, Шіллера, а також Шевченка, Леся Українку, Олесь" [22, с.40]. Молоді артисти орієнтувалися на естетику символізму і водночас схилялися до об'єднувальних, позаприватних, національних ідей. У цьому полягав цікавий парадокс українського сценічного мистецтва початку ХХ ст. [12, с.32]. Художні, естетичні погляди опосередковано сприяли зростанню національної самосвідомості молодих виконавців.

Здійсненню цих планів перешкодила перша світова війна. Нетривале перебування Г.Юри в Галичині плідно відбилося на його творчому зростанні. Про значення цих подій у своєму житті він згадував наступне: "У мене залишились теплі спогади про багатьох товаришів. Думав про Леся Курбаса, про зустріч з передовою інтелігенцією Західної України. Часто після вистав ми збиралися у своїх друзів – галичан, вголос читали полум'яні вірші великого Каменяря" [22, с.40].

Значну роль у зміцненні театральних зв'язків Наддніпрянської України з Галичиною відіграли особисті контакти між представниками творчої інтелігенції, а також між сценічними митцями та деякими громадськими діячами. Галицький громадський діяч О.Барвінський згадував: "Гостюючи при різних нагодах у Києві, бував я кожним разом у Лисенка, бо ж його сім'я і хата визначалася щирим українським

духом і незвичайною гостинністю. Окрім того, зустрічався я з Лисенком під час побиту в Києві на громадських сходах у Антоновича, Кониського, Старицького, Вовка" [8, с.392]. Тісні стосунки існували між І.Франком і корифеями української сцени (М.Старицьким, М.Кропивницьким, І.Карпенком-Карим), які з ним регулярно листувалися. У цих листах мова йшла не тільки про літературні, а й про театральні справи. О.Лисенко, син відомого українського композитора М.Лисенка, у мемуарах згадував про те, як його батька шанували "за Збручем" І.Франко, М.Павлик, Ф.Колесса та ін., так і в Києві імена "друзів-галичан" не сходили з уст у бесідах українців [13, с.230].

Аналіз дослідженої літератури і джерел свідчить, що сценічні контакти здійснювались переважно представниками творчої, головним чином театральної інтелігенції. В умовах існування державного кордону між Галичиною та Наддніпрянською Україною вони були одним із небагатьох засобів пізнання галичанами наддніпрянських українців і навпаки. Ці зв'язки реалізовувалися в кількох напрямках: репертуарна політика (постановка галичанами творів наддніпрянських авторів і навпаки), перебування деяких наддніпрянських артистів, режисерів у складі галицьких труп і навпаки, особисті контакти між окремими театральними митцями, а також між театральними і громадськими діячами, які цікавились сценічним мистецтвом та розуміли його величезну етнозахисну і етноконсолідуючу функцію. У досліджуваній період найбільш високого художнього рівня в галузі акторської і режисерської майстерності досяг театр корифеїв Наддніпрянщини. Його творчі досягнення були зразком для галичан. Сценічні контакти театральних діячів Наддніпрянщини і Наддністріянщини були обумовлені в першу чергу мистецькими потребами, а також необхідністю пізнавати один одного і об'єктивно відіграли важливу роль у національно-культурному відродженні, у формуванні української нації.

Список використаних джерел та літератури

1. Музей театрального, музичного та кіномистецтва України (Далі – МТМКУ). Архів М.Губчака. – Р. – №9914: М.Губчак. Лист до М.Старицької від 17 травня 1903 р. --2 арк.
2. МТМКУ. Архів М.Кропивницького. – Р. – №2275: М.Кропивницький. Лист до Василя Лукича . – 6 арк.
3. МТМКУ. Архів Г. Хоткевича. – Р. – №4734: П. Хоткевич. Біографія Г.Хоткевича. – 3 арк.
4. МТМКУ. Архів Г. Хоткевича. – Р. – №6082: Спогади аматорів Гуцульського театру, записані П. Хоткевич з їх слів. – 12 арк.
5. МТМКУ. Архів Г. Хоткевича. – Р. – №879: Лесь Курбас. Лист до Г. Хоткевича від 3 квітня 1912 р. – 2 арк.
6. МТМКУ. Архів Г. Хоткевича. – Р. – №6718: Лесь Курбас. Лист до Г.Хоткевича. – 2 арк.
7. МТМКУ. Архів Г. Хоткевича. – Р. – №6676: Сулержицький. Лист до Г. Хоткевича від 17 січня 1914 р. – 2 арк.
8. Барвінський О. Спомини з мого життя. – Л., 1913. – 406 с.
9. Вінок спогадів про Заньковецьку: 36. спогадів. – Харків: Мистецтво, 1950. – 258с.
10. Волицька І. В. Юність Леся Курбаса. – Львів: Ін-т народознавства НАН України, 1995. – 150 с.
11. Вороний М.К. Театр і драма: Збірка статей. – К.: Мистецтво, 1989. – 405с.
12. Корнієнко Н. М. Лесь Курбас: репетиція майбутнього. – К.: Факт, 1998. – 469.
13. Лисенко О.М. Спогади про батька. – К.: Муз. Україна, 1991. – 368 с.
14. Романицький Б.В. Український театр у минулому і тепер. – К.: Держполітвидав УРСР, 1950. – 63 с.
15. Садовський М.К. Мої театральні згадки. – К.: Держ. вид. образ. мист. і муз. літ., 1956. – 204 с.
16. Стадник Й. Театр на зламі віків // Жовтень. – 1986. – №4. – С.95–99 с.
17. Український драматичний театр. Нариси історії: В 2 т. / Наукова думка. – К.: 1967. – Т. 1.: Дожовтневий період. – 519с.
18. Хоткевич Г.М. Спогади. Статті. Світлини. – К.: Кобза, 1994. – 166 с.
19. Хоткевич Г.М. Твори: В 2 т. – К.: Дніпро, 1966. – Т.2. - 603 с.

20. Чарнецький С.М. Нарис історії українського театру в Галичині. – Львів: Фонд «Учітеся брати мої», 1934. – 255с.
21. Чикаленко Є. Спогади. 1861-1907. – Нью-Йорк, 1955. – 213 с.
22. Юра Г.П. Моє життя. Спогади. Статті. – К.: Мистецтво, 1987. – 181 с.

ПРОВІДНІ НАПРЯМКИ ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНОЇ ТА ПУБЛІЦИСТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ АНДРІЯ ЖУКА (1900 – 1914 рр.)

Актуальність дослідження громадсько-політичної та науково-публіцистичної діяльності Андрія Ілліча Жука матиме важливе значення для відтворення динаміки українського визвольного руху напередодні та під час Першої світової війни, а також у міжвоєнний період. Це пояснюється тим, що на розвиток суспільно-історичних подій великий вплив справляють конкретні особистості, їх ідеї та дії. Дане твердження за останній час набуло реального втілення в ряді конкретних досліджень, в яких здійснена спроба поєднання історії як науки про суспільство з історією як наукою про людину в суспільстві. Адже саме через аналіз життя та діяльності конкретних особистостей можна реконструювати історично достовірну, ідеологічно не детерміновану картину життя.

Внесок А. Жука в розробку теорії соціал-демократії на початку ХХ ст., його активна діяльність у якості одного з керівників Союзу визволення України, а також науковий і публіцистичний доробок мають непомірне значення у відтворення історичних подій цього періоду. Разом з тим відсутність в науковій історіографії спеціального дослідження про А. Жука спонукає до поглибленого вивчення його громадсько-політичної та публіцистичної діяльності, що дозволить осмислити його місце і роль у вітчизняній історії.

Комплексний науковий аналіз громадсько-політичного та журналістського доробку Андрія Жука в Україні та еміграції становить мету нашого дослідження.

Однією з перших публікацій науково-популярного характеру, де міститься оцінка початкового етапу громадсько-політичної діяльності А. Жука, можна вважати узагальнюючу працю Михайла Возняка “Українська державність”, що з’явилася друком у 1918 р. Автор роботи відносить Андрія Жука

до так званої “третьої” української інтелігенції, яка рішуче стала до “кривавої і безмилосердної боротьби за свій народ” [1]. Загальна оцінка громадсько-політичної діяльності А. Жука, стислий аналіз його ідейних переконань та особливостей редакторської роботи були зроблені на сторінках “Господарсько-кооперативного часопису” за 1938 р. у статті з приводу 30-ти річного ювілею кооперативної діяльності Андрія Ілліча [2]. Окремі аспекти з його біографії яскраво висвітлюються ще за його життя у багатьох публіцистичних працях та наукових розвідках різними авторами. Так, Д.І. Дорошенко у своїй роботі “З історії української політичної думки за часів світової війни” [3], аналізує самостійницькі позиції А. Жука під час партійної дискусії влітку 1909 р. з національного питання, у якій було вирішено започаткувати видання часопису “Праця”. Крім того, окрему увагу відомий історик надає висвітленню місця і ролі А. Жука у березневих нарадах 1911 р., в яких сам Д. Дорошенко брав активну участь.

Змістовний характер громадсько-політичної діяльності А. Жука на початку ХХ ст. в загальних рисах була висвітлена у статті В. Головченка “Від “Самостійної України” до Союзу Визволення України”, в якій аналізується його діяльність в межах РУП та УСДРП. Значну увагу початковому періоду його політичної діяльності присвячують у своїх дослідженнях В. Головченко [4], Г. Касьянов [5], В. Гусев [6], А. Павко [7], С. Наумов [8], В. Шевченко [9] та ін. Особливості політичної діяльності А. Жука періоду 1917-1920 рр. Фрагментарно висвітлюють у своїх роботах І. Курас та Т. Бевз [10, 11]. На початку ХХІ ст. Найвагоміший внесок у вивчення громадсько-політичної діяльності Андрія Ілліча зробив старший науковий співробітник Інституту української археології та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України Ігор Гирич [12].

Як впливає із аналізу історичної літератури, Андрій Ілліч Жук (1880-1968 рр.) – відомий український громадсько-політичний діяч, дипломат, публіцист, журналіст і кооператор – відіграв значну роль у державотворчих процесах доби

національно-визвольних змагань та зробив вагомий внесок у розвиток української науки, публіцистики.

Занурення А. Жука в суспільно-політичну площину громадського життя починається з часу його переїзду від батьків до м. Лубни (в лютому 1899 р.), де він влаштовується на посаду канцелярського урядовця в секретному відділі Лубенської повітової земської управи, прослуживши там до травня 1901 року. Це були роки значного розширення його світоглядних обривів та залучення до реальної політичної діяльності.

У Лубнах на той час відбувалося так зване “громадське пробудження” національного характеру, яке мало практичне втілення в робітничих страйках і студентських заворушеннях. Народжувалась молода свідомо Україна, шукаючи свого місця в житті. Цей процес захопив і молодого Андрія, поставивши його до лав українських національних революціонерів. А. Жук з великим оптимізмом і бажанням увійшов в бурхливе громадсько-політичне життя, яке тільки почало розвиватися на Україні. Він входить до гуртка радикально налаштованої гімназійної та студентської молоді і під впливом уродженця Лубнів, провідника цього молодіжного гуртка, одного із лідерів майбутньої української соціал-демократії Миколи Порша, глибоко переймається революційними ідеями. Юнак ходить на села з пропагандою соціальних перетворень, а в своєму рідному селі Вовчок засновує нелегальну бібліотеку, розповсюджує різні за характером прокламації та проводить іншу агітаційну роботу. За таку громадську діяльність його невдовзі звільняють з посади в Земстві, після чого він переїздить до Полтави, де за безпосередньою допомогою Василя Кошового дістає працю в статистичному бюро Полтавського Губерніального Земства, керівником якого був колишній учасник Старої громади, відомий статистик та етнограф Олександр Русов.

Оскільки в 1901 р. всі вищі школи на території Росії були закриті з причини чисельних студентських заворушень, самі студенти цих шкіл були вислані в різні міста під нагляд поліції. Внаслідок цих подій значна кількість студентської молоді

опинилась в Полтаві. Саме тут Андрій Жук сходиться з цією академічною молоддю і дізнається від членів статистичної експедиції Полтавського губерніяльного земства С. Андрієвського і В. Кошового про утворення групою харківських студентів у 1900 р. першої української політичної партії в Російській імперії – Революційної Української Партії (РУП), яка відповідно новим архівним дослідженням українських істориків, за досить короткі терміни створила мережу нелегальних ячеек по всій території України. Своїм найближчим завданням партія ставила цілковите знищення царату в спілці з революційними партіями всіх народів Російської держави, заміну абсолютизму федеративною республікою з поділом держави відповідно до історичної і національної різниці земель, з повною автономією кожної області у внутрішніх справах на підставі демократичної конституції. З програми новоствореної партії, яка була складена М. Міхновським помітні його самостійницькі політичні переконання: “Державна незалежність є національним ідеалом у сфері міжнаціональних відносин” [17, арк. 3].

Андрій Жук у своїй статті “Перша партійна конференція РУП”, яка була опублікована в календарі “Дніпро” за 1936 р., охарактеризував становище цієї партії, яка діяла в підпіллі, наступним чином: “Взагалі РУП була тоді для багатьох таємною і незнайомою, а люди, що ближче стояли до партії, вступали в одверті розмови на партійні теми лише з тими одиницями, які викликали повне довір’я”. Вже на початку 1901 р. він вступає до лав цієї новоствореної політичної партії.

Революційна Українська Партія впродовж кількох років була єдиною реальною політичною силою у підросійській Україні, яка відразу ж об’єднала всі радикальні самостійницькі національні сили в один рух під єдиним гаслом “Ціль ніщо – рух все” [18, арк. 1].

Необхідно відзначити величезні заслуги самої партії в історії українського визвольного руху - це була перша політична партія в Україні, яка згуртувала українську молодь в єдиний національний рух й перша понесла в народні маси, поряд із

соціалістичними, українські політичні гасла, українську книжку та періодичну пресу, незважаючи на жорсткі рамки тогочасної цензури. Ця політична організація підготувала сприятливий ґрунт для здійснення національно-політичного відродження України.

За спогадами А. Жука, перша нарада новоствореної політичної організації відбулася у 1901 р. на річці Ворсклі на човнах. Можна сказати, що ця нарада мала інформаційний характер. Однак офіційно першою нарадою прийнято вважати ту, яка відбулася під час III Всеукраїнського студентського з'їзду в Полтаві 1901р. На другій партійній нараді, яка відбулася кілька днів потому в помешканні М. Русова, Андрій Жук брав активну участь, увійшовши таким чином у керівний партійний актив, до якого належали і засновники партії — Дмитро Антонович і Михайло Русов. На цій нараді було вирішено видавати за кордоном (у Львові або в Чернівцях) власний партійний орган (як засіб пропаганди серед молоді), та крім виданих вже брошур “Самостійна Україна” і “Дядько Дмитро” видати ряд інших популярних брошур для поширення серед селянства. Таким чином вже у наступному 1902 р. в Чернівцях почав виходити місячник “Гасло”, а в 1903 р. популярна газета “Селянин”. Присутній на нараді Д. Антонович запропонував молодому Андрію Іллічу вести хроніку революційної боротьби у нових виданнях (пропонував писати про незгоди і конфлікти селянства із поміщиками та царськими урядовцями). Власне, це був початок журналістської діяльності Андрія Жука.

Активізація революційної пропаганди діяльними членами Революційної партії сприяла зростанню авторитету партії серед селянства та подальшому його зміцненню. Наочно це мало практичне відображення у зростанні на території російської України кількості Вільних Громад, яких до 1902 р. налічувалось шість, найдіяльнішою серед яких була полтавська, до складу якої входив і А. Жук.

Наприкінці 1902 р. відбуваються досить напружені збори представників харківської “Вільної Громади”, на яких А. Жук брав безпосередню участь, як один з прихильників

марксистської групи. За спогадами товариша Андрія Жука, одного із активістів революційного руху Юрія Колларда, в період загального занепаду партійної праці реальною організацією роботи харківської “Вільної Громади РУП” займалися А. Жук разом з Б. Камінським. В цей час Ю. Коллард разом з Андрієм Жуком їде в справі поширення агітаційної партійної літератури до Люботина, де знайомить його з телеграфістом Грицьком Бойченком, який з великим оптимізмом залучається за пропозицією Жука до активної партійно-пропагандистської роботи.

На той час серед українського населення поширилась впевненість в необхідності політичного відокремлення від Росії. Андрій Жук мав нагоду охарактеризувати початок революційного руху в партійному органі “Гасло” наступним чином: “Подібні розрухи відбуваються на Україні, але ніде крім Полтави не чути українців...Ми маємо надію, що хоч на 250-річчя прилучення України до московської держави, українці встигнуть організувати свідомий український, питома український протест...” [19, арк. 253].

На початку літа 1903 року Харківська Вільна Громада під проводом А. Жука та найближчих його партійних товаришів-однодумців розгорнула значну роботу з масового поширення партійної літератури за безпосередньою допомогою українського студентства. Але оскільки в літній період студентів було організувати досить складно, то Андрій Жук, як найактивніший член Громади, знайшов за допомогою Ю. Колларда підтримку в особі М. Доброскока, який на той час працював в Російській соціал-демократичній робітничій партії, і який допоміг Жуку набути необхідні зв’язки із залізничними і паровозо-будівельними робітниками та телеграфістами Управління південних залізниць.

За безпосередньою допомогою М. Доброскока Андрій Жук створює влітку 1903 р. в Харкові “Організаційний Комітет залізно-дорожніх служачих південних залізниць” [8, с. 34], який за припущеннями А. Жука з часом змінив свою назву на “Союз службовців на залізницях півдня Росії” [21, с. 139].

Першочерговим наміром Андрія було розширити РУП, включивши до її складу службовців харківських залізниць, але цей грандіозний проект зазнав фіаско, оскільки головною його помилкою було те, що він не заручився допомогою і підтримкою в цій справі впливових політичних діячів, які б мали закласти основу організації. Пізніше у своїх спогадах Ю. Коллард писав: “Від мене А. Жук ховав цю справу й мене до організації не покликав, бо вважав мене за людину занадто “націоналістичну” [22, с. 156].

У той час сам Андрій Ілліч працював в статистиці служби тяги Управління південних залізниць. Але вже восени він мав їхати з Харкова, тому що закінчувався термін його річної “поправки”, на якій він перебував майже рік. Комісія визнала Жука придатним до військової служби, і тому він мусив повернутись до Харкова, де функціонував щойно створений ним Організаційний Комітет, який невдовзі припинив своє існування.

У Харкові А. Жук підтримує зв'язки з своїми політичними товаришами. Невдовзі спокій серед активних політичних діячів порушився їх масовими арештами, які відбулися 4 жовтня – 19 листопада 1903 р., внаслідок чого було розгромлено Київську, Харківську, Полтавську та Лубенську вільні громади. У справі Харківської вільної громади заарештовано 22 особи, в числі яких були: П. Андріївський, Д. Антонович, Ю. Коллард та інші. А трохи пізніше 12/25 грудня у зв'язку з “загальною ліквідацією” Револьюційної української партії внаслідок провокації залізничного телеграфіста Івана Доброскока арештовують і А. Жука.

У своїй статті, розміщеній в 35-36 номері “Українського самостійника”, під назвою “Моя журналістична діяльність”, Андрій Жук пригадує, що просидів він в тюрмі на Холодній горі в Харкові до липня 1904 р. Протягом зими-весни 1904 р. відбулася амністія з нагоди народження спадкоємця у царя Миколи II і заарештовані були звільнені під особливий нагляд поліції.

Звільнившись з-під арешту, Андрій Жук їде до Харкова, де зупиняється на кілька днів у штаб-квартирі офіціанта І.В. Ланге, зустрівшись там з І. Доброскоком, Марією і Аркадієм Кучерявченко та Ю. Коллардом для обговорення можливих шляхів відновлення діяльності РУП. Підтримку і значну допомогу у відродженні партії надав А. Жуку видатний політичний діяч того часу М. Порш. Спільними зусиллями вони починають спільну працю з підготовки агітаційно-пропагандистських кадрів зі студентської молоді й одночасно проводять звільнення РУП від антиукраїнських та ідеологічно чужих елементів. Внаслідок цього протягом 1905 р. Революційна Українська Партія за персональним складом набрала майже українського національного характеру і ствердила своє соціал-демократичне спрямування. На черговому партійному з'їзді, який відбувся в грудні 1905 р. делегований від Харківської організації Андрій Жук проголошує про вихід з партії Дмитра Антоновича та деяких його прихильників, які ігнорували програмні вимоги з національного питання. На цьому з'їзді УСДРП внесла до своєї програми тезу про визнання автономії України за умови входження партії на федеративних засадах до РСДРП [24, с. 23]. М. Міхновський, який брав участь у доповненні цього програмового пункту писав: “Державна незалежність є національним ідеалом у сфері міжнаціональних відносин” [25, арк. 22].

Власне, питання реорганізації РУП було підтримане і самим Андрієм Жуком. Пізніше він пояснював причини, з яких виникла необхідність з'єднання з РСДРП в “Історичній довідці про УСДРП” наступним чином: “Питання про це виникло з двох основних причин, одна з яких полягає в тому, що революційний рух всієї Росії поставив за необхідне згуртування революційних сил і централізованого керування революційною боротьбою”. Друга з причин – РУП серед інших політичних організацій РСДРП почувала себе слабкою через загальну слабкість українського національно-визвольного руху, і тому потребувала підтримки в політичному середовищі.

У зв'язку з цими подіями політико-агітаційна робота РУП того року послаблюється, а її ідеологія зазнає трансформації у бік соціал-демократії. За свідченням А. Жука: “РУП залишилася без усякого проводу, а партійна праця майже завмерла” [26, арк. 73].

Виникнення в результаті нового розколу в межах РУП Української Соціал-Демократичної Спілки як автономної організації РСДРП гостро поставило питання про необхідність об'єднання з російською соціал-демократичною партією. Таким чином на III партійному з'їзді, який відбувся в кінці 1905 року Революційна Українська Партія вимушена прийняти соціал-демократичну програму та змінити свою назву на Українську соціал-демократичну робітничу партію. УСДРП за умову входження на федеративних засадах до РСДРП висунула програмовий пункт щодо автономії України.

У другій половині лютого 1906 р. А. Жук за дорученням ЦК партії отримує доручення обійняти нагляд над партійними організаціями північно-західної частини Полтавської губернії, для котрих Лубенська організація була окружним центром. У цій справі Андрій Жук від лубенського комітету УСДРП пише відозву-комунікат, яка пізніше була передрукована у нарисах Осипа Гермайзе.

Навесні 1906 р. мали місце вибори до Державної думи, і представники української соціал-демократії не сподіваючись на успіх, рішуче зайняли позицію бойкоту виборів. Пізніше така пасивна позиція була визнана ними великою помилкою. В листі А. Жука до М. Порша від 3 березня 1906 р., він характеризує загальний стан справ по селам України, де в цей час проводились жорсткі ревізії й арешти. Щодо виборів в Думу, то на думку А. Жука “вибори по всіх селах як на волосних сходах так і на зібраннях дрібних власників пройдуть, і ті опозиційні елементи, які є на селах, не в силі цьому протистояти” [27, с. 195].

У травні 1906 р. А. Жук їде до Києва, де обіймає посаду секретаря ЦК УСДРП. Тут за безпосередньою допомогою видатного соціал-демократа, майбутнього першого прем'єра

уряду УНР Володимира Винниченка він видає популярну політичну газету-тижневик “Боротьба”, відповідальним редактором якої був М. Стаховський. Вийшло тільки чотири номери тижневика, після чого часопис був заборонений за порушення цензурних норм, а М. Стаховський дістав рік ув’язнення. В умовах відсутності “своєї” партійної преси, А. Жук використовував інші видання, зокрема “Громадську думку”, розміщуючи на її сторінках свої статті.

Активно працюючи в секретаріаті РУП А. Жук співробітничав в низці легальних та нелегальних видань УСДРП (“Вільна Україна”, “Боротьба”, “Соціал-демократ”, “Слово”) [28, с. 90], підписуючи свої матеріали псевдонімами А. Ільченко, А. Вовк, А. Хрущ. Пізніше він також використовував й інші псевдоніми (зокрема А. А-ко, Андрієнко).

Ділові якості юнака та його здібність до журналістської праці були помічені проводом партії, і в свої 26 років Жук стає членом ЦК УСДРП. Але випробувати себе у новій якості Жук не встиг, бо в серпні 1906 р. був арештований за звинуваченням у приналежності до “Української Спілки” РСДРП та відбував піврічне покарання в Лук’янівській в’язниці у Києві. Звинувачення це не мало ніяких підстав, оскільки, на думку самого Андрія Ілліча, робота цієї Спілки носила антиукраїнський характер і мала намір знищити УСДРП, до якої власне і належав А. Жук. Пізніше він документально зафіксував найдрібніші деталі свого арешту в 1906 р.

Завдяки грошовій заставі, внесеної родичами Л. Юркевича, А. Жука було звільнено, після чого він був відряджений ЦК партії до Полтави для скріплення місцевої партійної організації, що одночасно виступала також як обласний полтавський комітет УСДРП. Ця полтавська організація мала свій часопис “Соціал-демократ” співробітником якого невдовзі стає Андрій Жук.

У березні 1907 р. А.І. Жук брав участь в “інспекційній подорожі” до партійних організацій західної Полтавщини (Лубни, Прилуки, Золотоноша) і відбув наради з місцевими партійними діячами, після чого поїхав до Києва скласти звіт у ЦК партії про загальний стан партійних справ всієї Полтавщини.

Проте через кілька днів по поверненні до Полтави Андрій Ілліч мусив виїхати з міста за наказом губернатора, який забороняв проживання революціонеру на території всієї Полтавської губернії.

В світлі цих подій А. Жук їде до Києва, де знову обіймає посаду секретаря ЦК УСДРП. Перед черговим партійним з'їздом, який відбувся в кінці березня 1907 р. А. Жука вже втретє заарештовано і перевезено до Харкова за підозрою участі в справі одного озброєного замаху, до якого він ніякого відношення не мав. Через два тижні обвинувачення були зняті і Андрій Жук повернувся до Києва, де він продовжує працювати на посаді партійного секретаря, а також співробітничав у легальному партійному часопису-тижневику "Слово".

В час передвиборчої компанії до третьої Державної думи, А. Жук активно стежив за ходом виборчої компанії, брав в ній активну участь, провівши дві партійні передвиборчі конференції Козелецького та Ніжинського повітів Чернігівської губернії і Золотоноського повіту Полтавської губернії. Зокрема, він підняв на обговорення конференцій питання автономії України. Також виступав А. Жук на передвиборчих зборах уповноважених від робітництва Київської губернії, що відбулися також нелегально у Михайлівському монастирі.

В серпні 1907 р. в Полтаві була скликана губернська конференція, для якої А. Жук від ЦК партії підготував широко умотивовану резолюцію про практичну політику в обороні інтересів сільського пролетаріату, особливо заробітчан і сезонних робітників у південній Україні, висунувши проект обласної земської організації в цій справі. Поїхати на цю конференцію він не мав змоги оскільки в цей час готувався до втечі за кордон від суду, який незабаром мав відбутися. У вересні 1907 р., ухиляючись від суду, який був призначений на 12 жовтня 1907 р., А. Жук разом з В. Винниченком і В. Степанківським нелегально виїжджають за кордон (у Львів), де Андрій Ілліч занурюється у нову для нього кооперативну справу.

Організовані тут кооперативи в перше десятиріччя функціонування своєю головною метою вбачали розвиток української економіки. З часом, коли вони набули масового поширення, їх провідною метою стає здобуття Україною незалежності. Попри чисельні перешкоди з боку російського і польського урядів український кооперативний рух прискорював суспільну мобілізацію та національну інтеграцію серед українців Галичини.

Ознайомлення Андрія Жука з кооперативною справою почалося з моменту, коли його було призначено у 1909 р. редактором кооперативного журналу “Економіст” й популярного кооперативного часопису для народу “Самопоміч”. Власне кажучи, до цієї справи його притягнув директор Красового Союзу Кредитового у Львові Кость Паньківський, який поверхнево ознайомив Андрія з основами кооперативного руху. Подальше більш детальне студювання нової справи А. Жук здійснював самостійно, використовуючи всю доступну на той час літературу з даної проблематики. Кооперативна справа не була й раніше чужа А. Жуку, лише не була вона в сфері його зацікавлення. В партії, до якої він належав, кооперація вважалася “малим ділом”, однопартійці ставилися до неї легковажно, а то й вороже, бо вона спиняла класову диференціацію, ослаблювала класову боротьбу, віддалялася від політичної боротьби. Отримавши певний об’єм інформації, проаналізувавши її та співвіднісши деякі статистичні дані з розвитку кооперативної справи у різних країнах Європи, Андрій Жук дійшов висновку доцільності використання українськими кооператорами “правдиво-кооперативних” методів праці, що забезпечило б успішний розвиток нової для України справи. Цю тему він глибше розвиває у своїй статті “Огляд преси” [29, с. 3].

Вивчаючи історію розвитку кооперативної справи в країнах Європи, А. Жук знаходить інформацію про перший міжнародний кооперативний конгрес, який відбувся в серпні 1895 р. у Лондоні. Цей матеріал він викладає у своїй статті, де намагається донести до читача непомірне значення подібних заходів для загальної справи. За його переконаннями подібні

конгреси спричиняють “пропаганду кооперативної ідеї в усіх її формах і проявах шляхом обміну кооперативного досвіду”, а резолюції, які приймаються на них в певній мірі являють собою спеціальні “вказівки” для кооператорів.

Необхідність об’єднання в кооперативи він наочно демонструє у своїй статті, де намагається донести до українського читача реальність тієї сили, яку вони здатні утворити шляхом об’єднання, і разом з тим, подолати економічну кризу в якій знаходиться український народ. Кооперація за словами Жука являє собою “могучий, виховуючий і організуючий засіб” [30, с. 1].

Визначаючи принципи і теорії кооперативного руху А. Жук спирається на досвід кооперативних конгресів, які відбулися в Англії, Італії і Франції у 1908 р. Детальніше про хід цих конгресів він описує у своїй статті. Задля успішного розвитку кооперативної справи Андрій Ілліч наголошує на необхідності проведення подібних періодичних національних кооперативних конгресів і на території України, в яких мають брати участь всі учасники кооперативного об’єднання. За словами Жука подібні організаційні заходи будуть слугувати “авторитетним творцем принципів і форм нашого спілкового руху” [31, с. 221]. Пропагуючи провідні ідеї кооперативного руху і ефективні методи кооперативної діяльності Андрію Іллічу наразі доводиться гостро критикувати діяльність українських кооператорів, які свідомо допомагають московській стороні “свідомо лізуть в петлю, яка їх колись задавить” [31, с. 222].

Намагаючись переконати український народ у справжніх корисливих намірах Москви, А.Жук в одній зі своїх статей пише: “доки українські кооператори стямляться, то Москва встигне добре нажитися на кошт України” [32].

Аналіз загального стану розвитку кооперативної справи він здійснює на основі результатів загальних зборів всіх кооперативних відділів, які відбулися протягом 25-26 березня 1911р. Так, в цілій низці своїх статей він висуває на перший план не лише питання правильності західно-європейських форм українського спілчанського руху, але й намагається вивести

його з вузького замкненого кола. Його погляди щодо ролі кооперації в національних змаганнях співпадають з поглядами таких відомих тогочасних громадсько-політичних діячів, як Миколи Левитського, Василя Доманицького та ін.

В середині лютого 1909 р., у Львові відбувся перший Український Просвітно-Економічний Конгрес, що мав соборницькі, всеукраїнські прикмети. На ньому, в секції кооперативно-економічній, виступив А. Жук з рефератом “Значіння кооперації для нашого народу”. В першій частині цього реферату він в загальних рисах подав характеристику національно-економічних відносин на Великій Україні й у Галичині, щоби на тлі цих відносин ліпше з’ясувати значіння кооперації. В другій частині реферату А. Жук робить головний натиск на велику організуючу роль кооперації, що підготовлює народ до складніших суспільно-політичних завдань. “В міру того – розвивав А. Жук свої думки про кооперацію – як зростатимуть наші економічні національні організації кооперативні, ми все більше й більше набиратимемо сили політичної, а найважніше, що зробить кооперація – вона організує нас в націю” [33, с. 43].

Цей виступ Андрія Жука з гострим обуренням прийняли його партійні соратники, серед яких був і М. Порш. З цього приводу він розмістив в київському часопису “Слово” свою статтю “Кооперативний націоналізм”, в якій назвав Жука не тільки зрадником класових інтересів, але й “ідеологом української буржуазії”, який пропагує ідею об’єднання всіх політичних партій України. Захопившись кооперативною справою, А. Жук помітно віддаляється від своїх партійних однодумців і ще з більшою завзятістю поринає в кооперацію, зійшовшись з гуртком нових товаришів-кооператорів.

Зі статей А. Жука про відносини українського галицького села можна помітити, що він намагався прирівнювати свої теоретичні знання до обставин реального життя і відтак переконувався в їх несумісності. А. Жук на власні очі побачив скрутне становище українського народу, який на відміну від своїх європейських сусідів був позбавлений будь-яких

політичних свобод, а разом з тим спроможності розвивати економіку власними силами та піднімати її культурний рівень. Разом з тим він помітив наскільки відрізняється та теорія, яку він отримував з чисельних книжок і партійних доктрин від реального життя яке наочно продемонструвало йому велику силу загальної національної солідарності на відміну від теоретичної необхідності класового розподілу українського народу. Під цими враженнями Андрій Жук публікує в київському соціал-демократичному виданні “Слово” свої статті під псевдонімом А. Вовчанський “Листи з Галичини” [34, с. 2].

На початку статті А. Жук намагається без збільшення дати об’єктивну оцінку кооперативної справи на Україні. Він підкреслює скрутне становище українського народу на власній землі, який являє на території України національну меншість (на Україні українців $\frac{3}{4}$, в Галичині $\frac{2}{3}$). Безсилість українського народу, переважна більшість якого зайнята сільським господарством, Андрій Жук бачить в його загальній економічній і культурній слабкості, а також в денаціоналізаторській політиці сусідніх буржуазних держав. За словами Жука руйнування хліборобської та індустріальної промисловостей і гальмування розвитку продукційних сил в українських краях відбувається завдяки хижацькій авторитарній політиці урядів націй, пануючих на українській території. Вихід з цього скрутного становища Андрій Жук бачить тільки у виборюванні національної самостійності.

Професійно зайнявшись кооперативною справою, А. Жук намагається сформулювати основні завдання для обрання вірних шляхів і методів в досягненні українським народом свого національного ідеалу. Він переконаний, що задля досягнення успіхів в цій боротьбі, народ мусить придбати не тільки національну свідомість, але й “потрібну економічну силу та організованість” [34, с. 3]. Андрій Жук, маючи певний організаторський та політичний досвід намітив у боротьбі за національне визволення два альтернативних шляхи здійснення цих намірів, а саме: політична боротьба українського народу за свою національну ідею або організація народної самодіяльності

у всіх сферах економічного і культурного життя. Разом з тим А. Жук намагається з'ясувати роль кооперації у боротьбі за національне визволення.

Аналізуючи економічну роль кооперативної справи А. Жук одночасно підкреслює інші її користі для українського народу. За словами Андрія Жука “кооперативи виховують дух солідарності...наповнюють життя його членів багатим ідейним змістом, розширюють кругозір і виробляють новий світогляд”. Аналізуючи величезну культурну роль кооперативної справи, яка має відображення в утриманні шкіл, бібліотек та ін., А.І. Жук уточнює її фінансову значимість для пролетаріату у боротьбі з капіталістичною системою. Для більшого обґрунтування важливої ролі кооперації А. Жук наводить у статті цитату з одного кооперативного твору італійського кооператора Верняніні “Теорія і принципи кооперації”: “...кооперативи в лоні буржуазного устрою утворюють нові центри діяльності, котрі...підготовляють радикальну зміну соціального устрою” [34, с. 4]. Для своєї успішної діяльності, за словами Жука, кооперативи повинні мати демократичний устрій і досить широке коло власних професійних інтересів. У своїй статі “Роля кооперації в нашій національній боротьбі” він яскраво висвітлює роль кооперативної справи у боротьбі українського народу за свої національні права. За його словами, кооперація утворить національну фабричну промисловість, спинить еміграцію, зробить українське селянство сильнішим в економічному плані, утворить внутрішній ринок для національної промисловості та величезний ринок для національної літератури. На шляху для здійснення свого національного ідеалу, будівництва якого український народ основує на потребах економічного і культурного розвитку, пролетаріат на думку А.І. Жука мусить організуватися в націю шляхом об'єднання в економічні і культурно-просвітні кооперативні інституції. У цій же статті Андрій Ілліч порівнює становище українського народу зі становищем негрів-рабів, з якого виходить тільки одна-єдина відмінність – це колір шкіри. “Нас хочуть і далі держати в чорному тілі негрів...”. Однак

Андрій Жук з оптимізмом і перспективою дивиться у майбутнє України, зупиняючи свою увагу на наявності в Галичині головного – “будівельного матеріалу” для успішної кооперативної системи. До цього “матеріалу” він відносить Кредитовий Союз, Ревізійний Союз, товариство “Просвіта”, “Товариство Педагогічне” ті інші просвітні інституції. Згідно того, що всі ці товариства, які мають багато недоліків як у своїй організації, так і у роботі, то А. Жук головним завданням для української нації ставить “підняття культурного рівня українського народу та пробудження серед нього національної свідомості” [34, с. 5]. При цьому він підкреслює, що всі надбання українського народу в Галичині і Буковині обумовлені його тяжкою боротьбою. Тому треба завзято боротися з хизацькими сусідніми державами й одночасно проводити творчу роботу, в основу якої необхідно покласти ідею народної самодіяльності і демократичної кооперації. За словами А. Жука, боротьба ця неминуча, оскільки успішний розвиток кооперативного руху загострює відносини між господарством кооперативним і капіталістичним. Завоювання демократичних реформ у цій боротьбі надаватимуть, за словами Андрія Жука, “законну гарантію національних і індивідуально-публічних прав населення” і разом з тим, створять сприятливий ґрунт для успішної самодіяльності українського народу в економічній і культурній сферах життя. А. Жук підкреслює, що треба сприймати кооперацію не як універсальний засіб проти всіх суспільно-політичних проблем, а лише як засіб для досягнення своєї кінцевої мети. Він переконаний в тому, що всі економічні інституції, які мають повстати в наслідок активної кооперативної діяльності створять ту необхідну для України силу, яка буде успішно використана у національно-політичній боротьбі за здобуття самостійності.

Тільки тоді, коли весь український народ буде зорганізований в економічні і культурно-просвітні інституції, він набере форму цілого організму, нації. Із закінченням цього великого об’єднання наступить найважливіший акт національно боротьби і тоді : “ми поставимо дах на нашій національній

будівлі, тоді введемо купол, на якому поставимо прапор самостійної нації” [35, с. 78].

Серед професійних здібностей Андрія Жука треба виділити його вміння проводити статистичні дослідження суспільних і господарських явищ (подій). Працюючи в РСУК він звертає увагу, що статистичні дослідження економічних відносин краю, які проводилися Відділом Краєвим, були обмежені, і відтак не обіймали найважливіших сторін економічного життя й разом з тим не узяли до уваги національного моменту. Відтак Андрій Ілліч звертає особливу увагу місцевих центральних установ і товариств, таких як “Просвіта”, “Краєвий Союз Кредитовий”, “Сільський Господар”, “Дністер” та інші на справу національної статистики.

За таких обставин він не залишається байдужим до цієї роботи і самостійно розробляє повну довоєнну статистику українського кооперативного руху в Галичині за 1911 р, за що отримує окрему подяку від Ради Краєвого Союзу Ревізійного. Разом з тим він активно опрацьовує статистичну розвідку з діяльності товариства “Сільський Господар” у відділі якого він працював. Виконуючи цю роботу Андрій Жук досліджує акцію цього товариства в справі забезпечення худоби і випускає цінну розвідку “Руські Товариства для убезпечення худоби в Галичині” [36, с. 105].

Під час Стрийської Хліборобної Виставки, яка відбулася 15.09.1909 р. пройшла нарада в справі Першого Національного Кооперативного Конгресу. В цій нараді брали участь близько 120 осіб, серед яких був і Андрій Жук. Він виступив з рефератом на тему “Програма I Національного Кооперативного Конгресу”. Запропонована А.І. Жуком програма містила в собі цілий ряд справ, які потребували окремого висвітлення. Найголовнішими серед них були такі справи: про суть кооперації, принципи кооперативного об’єднання і завдання кооперативного руху; про класифікацію всіх існуючих як на території України так і за кордоном кооперативів; про необхідні реформи в кооперативному законодавстві; про широку агітацію і ідейне керівництво кооперативним рухом.

У своєму рефераті А. Жук висловив думку, що цей Конгрес повинен був передусім виробити принципиальні основи для кооперативного руху, встановити організаційні форми і дати ідейний напрямок для національної роботи на економічному полі. Кооперативний Конгрес не відбувся й Андрій Ілліч часто в своїх статтях до самого 1914 р. нагадував про нього і про те, що багато його постанов не виконується. Щоби марно не пропали спільні задуми, він разом з іншими політичними емігрантами з Наддніпрянської України береться за проведення агітаційно-пропагандистської роботи кооперативного руху та здійснює його ідейне керівництво. Разом з тим він намагається піднести редагований ним кооперативний журнал “Економіст” до наукового рівня. Крім численних кооперативно-виховних статей в “Економісті”, “Самопомочі” та інших виданнях, А. Жук розміщує в них багато інформаційних статей про кооперативний рух у світі і на Великій Україні, про суспільні і економічні відносини взагалі, описує цікаві організаційні спроби кооперації. Одночасно намагається цей гурт реалізувати ще один дуже важливий пункт конгресової програми – організацію кооперативних курсів для інтелігенції й головним чином для урядників економічних інституцій. Ціллю таких курсів було зацікавлення слухачів економічними справами, спонукання до вивчення економічних питань і до практичної роботи на економічному полі, ознайомлення їх з фактичним станом економічних відносин в краю, з економічною діяльністю державних і краєвих публічних органів, з засадами, формами і результатами економічної самодіяльності суспільності на рідній землі. Андрій Жук самостійно склав та детально опрацював широку та оригінальну програму для першого такого курсу у 1912 р.

Активно працюючи в кооперативній сфері А. Жук доклав максимум зусиль для належного розвитку української кооперації беручи іноді певні наочні приклади з діяльності в цій сфері відомих громадсько-політичних діячів. Так, коли у 1913 р. в Києві за почином І. Петрушевича повстало Товариство “Наша кооперація”, Андрій Жук заходився біля створення аналогічної

організації у Львові. Провідною ідеєю цього товариства було об'єднання людей, які працюють в сфері кооперації з метою поглиблення кооперативного знання та поширення кооперативної свідомості в народних масах. Статут цього Товариства підписав А. Жук разом з іншими українськими діячами-кооператорами. Крім того Жука було призначено секретарем цього Товариства й доручено виробити програму його діяльності. Ця програма була складена Жуком вже на початку 1914 р., і включала в себе десять основних пунктів. Але з вибухом війни справа введення в життя Товариства “Наша Кооперація” зазнала поразки, хоча формально воно проіснувало до 1936 р., коли адміністративна влада зняла його з реєстру. Натомість повстало нове Товариство Український Кооператорів з аналогічною програмою. Секретарем нового товариства обрано А. Жука.

Слід відзначити, що у розвиток української кооперативної справи А.І. Жук зробив вагомий внесок своєю активною громадською, організаційною і публіцистичною діяльністю. Завдяки його невпинній праці в напрямі залучення до нової справи якомога більшого числа українців, кооперативний рух досить швидко поширився на всю територію України, що у свою чергу сприяло кращому усвідомленню українським народом її великої сили і непомірного значення.

Слід відзначити, що знаходячись у Львові, А.І. Жук крім діяльної участі в напрямку становлення і подальшого розвитку української кооперації, залучається одночасно і до громадсько-політичної праці. За словами видатного українського історика Михайла Грушевського Галичина того часу являла собою своєрідний “П'ємонт культурного і політико-соціального відродження українського народу” [37, арк. 193].

Серед п'яти головних партійних організацій, які сформувалися на початку ХХ ст. на території Галичини, привертає увагу закордонний Комітет УСДРП, який відновив своє функціонування завдяки заснуванню 7 липня 1908 р. у Львові Закордонної Групи УСДРП, до складу якого увійшло всього 10 чоловік, секретарем був Андрій Жук. Маючи певний

досвід громадсько-політичної діяльності, Андрій Жук наголошує на необхідності зміни не тільки партійної програми, але й тактики її реалізації.

Відтак, А. Жук в кінці 1908 р. вирішує видавати альтернативний партійний журнал “Праця”, головними завданнями якого було проведення активної роботи серед народних мас та пропаганда ідеї української самостійності. Ні в першому ні в другому питанні Андрій Жук нажаль не знайшов належної підтримки серед представників українського політичного руху. Лише В. Дорошенко і В. Степанківський підтримали його в цій справі, в той час, коли переважна частина громадсько-політичних діячів вважала його думки “ворожими” робітництву, оскільки мали намір з’єднання. Редагування “Праці” Андрій Жук проводив колегіально з Д. Донцовим та В. Дорошенком. І оскільки А. Жук все ще сподівався відстояти пріоритет національний над вузькокласовим в діяльності партії, однак втілити це практично не вдавалося, хоча невдовзі після цього історичні події найближчого часу показали раціональність його переконань і продемонстрували наочно, що будь-яку справу щодо національного визволення можливо вирішити тільки спільними зусиллями.

Відтак, за одностайним рішенням всіх членів Закордонної групи було вирішено організувати проведення спеціальної наради членів УСДРП, для відновлення партійної діяльності. Втіленням цього задуму в життя зайнялись А. Жук спільно з В. Дорошенком і Д. Донцовим. Вони призначили проведення наради на липень 1909 р, чим зуміли вдало конспірувати її під загальноукраїнський студентський конгрес, який мав відбутися в цей же час.

Нарада відбулась 16-18 липня 1909 р. На першому зібранні делегатів конференції УСДРП А. Жука (псевдонім – Андрієнко) було обрано головою. До порядку денного конференції, було включено наступні питання: сучасний стан УСДРП та основні завдання партії; справа видання партійної преси; створення та утримання бібліотеки і архіву партії; можливість об’єднання УСДРП з соціал-демократами Галичини; видання легального

культурно-просвітнього органу. Щоправда, з огляду на відсутність кворуму на конференції, було вирішено надати цьому зібранню статус приватної наради партійних робітників, ухвали якої мали дорадчий характер. Таке рішення було обумовлено в першу чергу кризовим станом партії, більшість членів якої перебували у цей час під арештом і слідством, внаслідок чого місцеві осередки партії практично не діяли.

На нараді було прийнято рішення використання як легальних так і нелегальних засобів для відновлення партії. У першому випадку Андрій Жук закликав українських політиків не орієнтуватися на РСДРП, пропонував головну увагу приділити організації роботи в економічних, кооперативних та профспілкових організаціях, яка мала організувати й політично освідомити український народ. Другий засіб активізації партійної діяльності передбачав організування пропагандистських гуртків, в яких мало б здійснюватись політичне виховання і культурно-просвітницьке освідомлення активних представників пролетаріату.

На других зборах Закордонної Групи УСДРП, які відбулися 27 листопада 1909 р. і мали характер приватної наради, її учасники в особі А. Жука, В. Дорошенка та Д. Донцова вирішують заснувати безпартійну українську емігрантську організацію у Львові, яка б об'єднала всі політичні сили незалежно від їх політичних позицій та переконань. Однак при цьому Закордонна Група не могла й уявити собі, що з їхніми планами може не погодитись Центральний Комітет УСДРП, який в травні 1910 р. відновив своє функціонування. Ідейний провідник ЦК Микола Порш інтерпретував сам факт літньої наради як своєрідний крок до внутрішньопартійного ідейного розколу, та виступив проти запропонованих ними позицій [38, арк. 77]. За таких умов ЦК засновує у Львові власний партійний орган "Робітник", що став своєрідною альтернативою "Праці", і редагуванням якого займався В. Липинський з Л. Юркевичем та М. Поршем. Невдовзі ці видавництва було вирішено об'єднати в інтересах відродження партії і видавати часопис "Наш Голос". При цьому виник ще один конфлікт з приводу участі Андрія

Жука в позапартійній пресі (“Діло”, “Економіст”, “Самопоміч”), яка дозволялася виключно з дозволу ЦК. В зв’язку з цим А. Жук разом з В. Степанківським і В. Дорошенком були позбавлені права приймати участь в редакційних засіданнях новостворених партійних видавництв. В світлі цих подій А.Жук одразу звертається до Л. Юркевича, протестуючи проти такого рішення, оскільки вони є членами ЦК. Однак Центральний Комітет оголосив про розпуск Закордонної Групи УСДРП. Такі протилежні погляди та ідейні переконання в позиціях членів Закордонної Групи і Центрального Комітету призвели до їх практичного роз’єднання та виробленню індивідуальних політичних позицій та ідейних переконань.

Слід відзначити той факт, що з приводу цього непорозуміння А. Жук написав листа до В. Немирича, в якому він скаржився на невірне розуміння галицькими соціал-демократами головного напрямку його громадсько-політичної діяльності, на думку яких він зраджує головні партійні інтереси. Разом з тим ці представники були переконані в тому, що А. Жук повністю перейшов на службу буржуазії саме від того часу, як став співредактором часописів “Економіст” і “Самопоміч” та увійшов до складу комісії при товаристві “Просвіта” й до складу товариства “Сільський Господар”, та почав дописувати в цей час до несоціалістичних видань статті на економічні теми. Ця недовіра і негативне відношення відкрито демонструвалось на сторінках українського соціал-демократичного часопису “Земля і Воля”. Так, з приводу виходу першого числа “Праці”, редактором якого був А. Жук редакція видання “Земля і Воля” охарактеризувало його як орган соціал-демократів за кордоном, що зліквідували партійну минувшину і стали на послугу буржуазії. В цьому ж листі Андрій пише, що коли на одному с засідань Закордонної групи УСДРП обирали голову, то його кандидатура не була підтримана саме галицькими соціал-демократами, які сприймали його як “крайнього опортуніста”. Андрій Жук висловлює бажанням розібратися в цій справі “...не хочу, щоби поза плечима у мене хтось відбирав мені право бути повноправним і рівноправним членом партії...” [39, с. 31].

В Галичині Андрій Жук продовжує займатися проблемами вирішення національного питання і докладає всіх зусиль щодо “творення організаційних можливостей для самостійницької пропаганди” [40, с. 105]. Працювати в цей час було важко з огляду на те, що серед широкого кола української суспільності панували песимістичні настрої, а загальний стан національної свідомості українців за словами А. Жука був того роду, що “прибивав своєю безнадійністю” навіть ті одиниці, які були здатні вийти “поза сферу мізерної української буденщини”. Саме в цей час А. Жук рішуче береться до реалізації нових політичних проєктів, що виходили поза вузькі соціал-демократичні рамки.

Разом з іншими членами Закордонної Групи УСДРП Володимиром Дорошенком та Володимиром Степанківським, Андрій Жук розгортає у Львові широку пропаганду української самостійницької ідеї. Наддніпрянські емігранти в цей час заходяться біля виведення української справи на “самостійницькі горизонти”. Реалізацією наміченого плану зайнялись Лев Юркевич, Володимир Степанківський і Андрій Жук. Невдовзі до них приєдналися Володимир Кушнір і В'ячеслав Липинський.

А. Жук бере діяльну участь у нараді, яка відбулася 4-6 березня 1911 р. Серед питань, які обговорювались на нараді, був пошук контактів з різними політичними силами в Україні. В. Липинський, який був активним учасником цих нарад, вбачав можливість розвитку майбутньої української політики в двох випадках: якщо Україна здобуде цілковиту самостійність, або шляхом орієнтації на Австро-Угорщину. Таку позицію Липинського Андрій Жук підтримував частково, оскільки схилився на австро-угорську орієнтацію. Однак він наголосив на необхідності в сучасних умовах чекати сприятливої міжнародної ситуації, яка дозволила б використати сторонню допомогу.

А. Жук у своїх спогадах визнавав можливість співпраці тільки з тими партіями, які “в засаді стоятимуть на становищі національної незалежності, а як форму державної організації

визнають демократичну республіку”, хоча поміж учасниками наради були адепти різних державно-політичних систем.

За словами А. Жука учасники березневих нарад одноголосно прийшли до висновку о необхідності розпочати активну політичну діяльність самостійницького характеру шляхом створення на території України політичних організацій самостійницького спрямування та налагодження контактів з вже існуючими політичними інституціями, зокрема такими як Українська Народна Партія та організація “Оборона України”. Задля об’єднання всіх українських політичних організацій в єдиний центр під єдиним гаслом державної незалежності А.І. Жук разом з В. Липинським планував організувати видання спеціального періодичного органу “Вільна Україна”. Він розробив програму для нього, яка була підтримана всіма учасниками нарад. В цій програмі А. Жук головний наголос робив на негативному впливі Росії на економічний і культурний розвиток України, а також ґрунтовно запевняв в необхідності використання будь-яких засобів на шляху здійснення національної мети, і навіть, якщо виникне необхідність сторонньої допомоги, то краще для України об’єднатися з Австрією для сильнішого протистояння російській державі.

У запланованому виданні “Вільна Україна” автори мали намір проводити активну пропагандистську роботу серед українського населення провідної національної ідеї і разом з тим широкі протести проти російського уряду з їх нав’язливою русифікаційною системою. В цілях сконсолідування національних сил передбачалась широка популяризація кличу “Свій до свого”, який би мав за коротші терміни з’єднати українців в єдину силу. Слід зазначити, що українські самостійники ніколи не виявляли ніякої агресії до будь-якої національності, перебуваючей за певними обставинами на території України. Напроти вони, вважали, що кожний народ, кожна національність має право на плекання власної культури, традицій та звичаїв і, ні в якому разі, не можна “вторгатися в чужу культуру і творити в ній свою власну”, як це завжди робила Росія з Україною.

Підготовку видання “Вільної України” розгорнув А. Жук за безпосередньою допомогою І. Крип’якевича та В. Темницького. До першого номеру часопису, А. Жук вмістив статті В. Липинського, І. Крип’якевича, В. Темницького, В. Кушніра. Однак перше число через матеріальні труднощі не вийшло в світ.

На момент реалізації видавничих планів, серед учасників цього задуму відбувся ідейний розкол. І, оскільки були особи (В. Кушнір і В. Степанківський), що претендували на керування цим органом, а разом з тим планували змінити ідейну платформу часопису в австрійському дусі і разом з тим змінити його назву на “Визволення”, що суперечило головним ідейним засадам цього видання. Так наприклад, Л. Юркевич, який мав здійснювати фінансування проекту відмовився від співучасті в ньому, оскільки вважав “неможливе співробітництво заступника ідей пролетаріату з людьми, що думають “по-буржуазному”. Натомість коштом Л. Юркевича почали видання газети “Робітник” і часопису “Наш голос”. Нажаль всі намагання наддніпрянських емігрантів відновити функціонування партії не мали практичних успіхів, за словами Андрія Жука “вони не тільки не обновили партії, але й вбили ті зв’язки, які існували до того”.

І якщо В. Кушнір та В. Степанківський відкрито демонстрували своє австрофільство, то інший учасник наради в особі В. Липинського так само відкрито виступав безкомпромісним самостійником. У своєму листі до А. Жука він висловлює своє обурення проти намагання Степанківського і Кушніра змінити назву з “Вільної України” на “Визволення” наступними словами: “Коли я стою і стоятиму за “Вільну Україну”, то роблю це тому, що ця назва ясно й виразно означає ціль, до якої я йду, а тою ціллю є Україна, не “російська” й не “австрійська”, а Україна Вільна, тобто Україна, котра користується всіма засобами для вільного і всестороннього розвитку...”. Такі різкі розбіжності у суспільно-політичних поглядах унеможлилювали подальшу спільну роботу учасників березневих нарад. Характеризуючи свої ідейні позиції, Андрій

Жук пише, що він “займав середню позицію”, і першочерговим завданням на шляху здобуття незалежності вважав створення відповідних самостійницьких організацій та ознайомлення з українською справою європейських країн. Щодо можливого союзу з Австрією, то вирішення цього питання Андрій запевняв відкласти на майбутнє, і скористуватися ним в разі крайньої необхідності.

Крім вищенаведених питань на цій нараді також йшла мова про реформування УСДРП шляхом вироблення нової програми і зміни її назви на Українську партію праці. У випадку, якщо ця ідея не буде мати належної підтримки, планувалося скликання конференції прихильників програми і створення окремої політичної партії. Однак ці задуми українських політичних емігрантів з Наддніпрянщини не здійснилися, хоча сама ідея створення самостійницької організації продовжувала розвиватись в цьому середовищі. Коли у середині 1912 р. українська соціал-демократія знаходилася на грані розколу, А. Жук пропонує спрямувати реформування УСДРП у бік РУП та залучити до реалізації провідної національної мети представників самостійницького руху з Наддніпрянщини (М. Міхновського, В. Чехівського, братів Шеметів, В. Липинського та ін.

В. Степанківський, який мав повернутися у жовтні 1912 р. з Лондона, обіцяв надати свою допомогу в реформуванні української соціал-демократичної робітничої партії. Андрій Жук заходився біля випуску звернення до членів УСДРП з закликом боротися за визволення батьківщини та проведення партійної конференції за обов'язковою участю в ній В. Липинського, Є. Письменного-Любарського, та О. і М. Міхновських. Однак ця справа виявилась поза межами зацікавлення не тільки В. Дорошенка і В. Степанківського але й інших представників УСДРП. Тому головною причиною розриву відносин між партійними співробітниками логічно вважати в першу чергу їхню політичну інертність і бездіяльність. За таких умов грандіозний план реформування УСДРП зазнав невдачі і за таких обставин А. Жук всі свої сили сконцентрував в напрямі

створення окремої організації з чітко визначеною самостійницькою метою і конкретним політичним гаслом.

Слід відзначити, що ідейні розбіжності серед учасників березневих нарад мали практичне втілення у заснуванні українськими самостійниками “Молодоукраїнського Комітету” (Степанківський, Львів), та “Українського Інформаційного Комітету” (листопад 1912 р. А.Жук).

Так наприклад, учасники березневих нарад В. Кушнір і В. Степанківський вже на початку грудня 1912 р. досить успішно втілюють у життя свої організаційні задуми які мали практичне відображення у створенні такого політичного руху, як “Молодоукраїнство”. Завданнями цього руху було “створення свідомої мети і готового за неї боротися політичного українства”. Так, в своєму листі від 2 липня 1912 р. до Жука В. Степанківський пише: " На нашім обов'язку лежить створити дійсний, політичний рух на російській Україні...Ми мусимо його створити, бо без нас нікому. Це є нашим обов'язком, бо ми єсьмо сучасним поколінням української нації...".

Слід зазначити, що Степанківський так захопився цією ідеєю, що не врахував той факт, що з ним може бути хтось незгоден, він бачив цю справу занадто оптимістично. Як пізніше писав Жук “Своїм виступом, Степанківський зіпсував справу реформ партії на широку організацію працюючих, коли вона, зробившись масовою народною організацією, неминуче б стала на шлях національної політики, отже, стала б молодоукраїнською, партією Молодої України, репрезентанткою національного відродження”. А. Жук хоча і погоджувався з позицією Степанківського, однак він бачив недоліки “молодоукраїнста”, а відтак радив Степанківському не проводити реформи в революційному темпі. Вже наприкінці жовтня 1912 із поверненням Степанківського до Львова, Жук зрозумів що вони бачать справу реформування УСДРП дещо з різних боків.

Андрій Жук відмовився підтримати проект молодоукраїнства і відмовився від будь-якої участі в ньому. Він разом зі своїми прихильниками-емігрантами чекали зручної

нагоди для звершення своїх задумів. Такою нагодою стала Балканська війна, яка розпочалася у жовтні 1912 р., і з початком якої за ініціативою Жука вже в листопаді 1912 р. був створений Український Інформаційний Комітет у Львові. Цей комітет об'єднав практично всіх українських політичних емігрантів, які приймали активну участь в його функціонуванні. Комітет складався майже виключно з галичан. Згодом комітет мав перетворитися на політичну організацію або організувати окрему нову політичну інституцію залишаючись при цьому тільки для виконання літературної пропаганди української справи. До комітету входили: Ярослав Веселовський, Василь Панейко, Василь Пачовський, Іван Петрушевич та інші. За словами Жука “Балканська завірюха, якої так давно всі чекали і так всі боялися, відбулася у своїм першій і другій акті. Тепер є пауза. Але вона не буде тривати вічно, може навіть не буде тривати довго”. Тому на думку Андрія Жука в даних суспільно-політичних умовах не слід ні в якому разі припиняти пропаганду української справи, яка проводилася комітетом.

Доречно буде відзначити, що пропагандистську роботу УІК проводив не тільки на території України, але й поза її межами протягом 1913-1914 рр. До тог ж він активно проводив інші організаційні заходи, спрямовані на налагодження контактів з поодинокими політичними організаціями, які функціонували на території України. Увесь спектр роботи проводився цілим рядом осіб по різних країнам Європи, а саме в Чехії, Франції, Болгарії, Швейцарії, Німеччині. Окремої уваги потребує інформаційно-пропагандистська робота українських емігрантів у Великобританії. За словами Андрія Жука вагому допомогу в організації справ УІК, надавав йому канадський український патріот Орест Жеребко, який протягом 1913-1914 рр. перебував у Львові і щиро перейнявся провідною ідеєю Комітету та здійсненням поставлених ним практичних завдань.

Підводячи підсумок цій короткій біографічній розвідці, слід зазначити, що Андрій Жук пройшов досить нелегкий і яскравий життєвий шлях. Як талановитий журналіст і політик він активно

співпрацював в українських загальнополітичних та культурологічних виданнях та працював на партійній роботі.

Отже, досвід політичної та громадської діяльності А. Жука, його обширна публіцистична спадщина вимагають пильніше придивитися до цього нащадка давнього козацького роду з Полтавщини, який пройшов довгий та непростий шлях професійного революціонера, був активним діячем українських національно-визвольних змагань, та продовжував жваву громадсько-політичну роботу в еміграції.

Список використаних джерел та літератури

1. Возняк М. Українська державність / Микола Возняк / З друкарні Адольфа Гольцгавзена у Відні. – Відень, 1918. – С. 152.
2. Господарсько-кооперативний часопис. – 1938. – Ч. 3. – С. 1-2.
3. Дорошенко Д. З історії української політичної думки за часів світової війни / Дмитро Дорошенкло. – Прага, 1936. – 99 с.
4. Головченко В. З історії українського політичного руху на Харківщині наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття / Володимир Головченко // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. – Харків: Око, 1994. – Т. 2. – С. 15-22.
5. Касьянов Г. Український соціалізм: люди, партії, ідеї (початок ХХ сторіччя) / Г. Касьянов // Політологічні читання. – 1992. - № 2. – С. 101-114.
6. Гусев В. До століття заснування Революційної української партії / Віктор Гусев // Політологічний вісник. – 2001. - № 8. – С. 78-86.
7. Павко А.І. Політичні партії, організації в Україні: кінець ХІХ – початок ХХ століття: зародження, еволюція, діяльність, історична доля. Кінець ХІХ століття – лютий 1917 р. / А.І. Павко. – К.: Б. в., 1999. – 248 с.
8. Наумов С.О. Харківська українська студентська громада: організація, склад, ідеологія (1897-1904 рр.) / С.О. Наумов // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. Історія. – Х., 2002. – Вип. 34. – № 566. – С. 252-260; Наумов С.О. Створення Революційної української партії / С.О. Наумов // Український історичний журнал. – 2006. – № 2. – С. 49-59.

9. Українські політичні партії кінця XIX – початку XX ст.: Програмові і довідкові матеріали / Упоряд. В.Ф. Шевченко та ін. – К.: "Консалтинг"; "Фенікс", 1993. – 336 с.
10. Україна: від самостійності до соборності: 22 січня 1918 – 22 січня 1919 рр.: Збірник ст. / Т.А. Бевз, О.Д. Бойко, В.М. Бойко та ін.; І.Ф. Курас (голова ред. кол.); НАН України. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень. – К.: ІПіЕНД, 2004. – 285 с.
11. Бевз Т.А. Українська революція і державність (1917 – 1920 рр.) / Т.А. Бевз, Д.В. Веденєєв, І.Л. Гошуляк та ін. – К.: Парламентське вид-во, 1998. – 247 с.
12. Ігор Гирич У тіні В. Липинського (Андрій Жук як політичний мислитель й дослідник історії визвольних змагань) / Ігор Гирич // Молода нація. – К., 2002. - №3(24). – С. 8-45; Ігор Гирич "Федераліст» очима "самостійника" (до історії написання статті А. Жука "М. Грушевський та СВУ") / Ігор Гирич // Молода нація. – К., 2002. - №3(24). – С. 83-110; Ігор Гирич Канадський архів Андрія Жука / Ігор Гирич // Молода нація. – К., 2002. - № 3(24). – С. 168-240.
13. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 3807, оп. 2, спр. 25, 54 арк.
14. ЦДАВО України, ф. 3807, оп. 2, спр. 26, 82 арк.
15. ЦДАВО України, ф. 3807, оп. 2, спр. 27, 71 арк.
16. Шевчук В.О. Національна ідея в Україні, зокрема національно-визвольна, та її подвижники: Істор. Нарис / В.О. Шевчук. - К.: МАУП, 2007. - 272 с.
17. ЦДАВО України, ф. 3807, оп. 2, спр. 41, 29 арк.
18. ЦДАВО України, ф. 3807, оп. 2, спр. 29, 51 арк.
19. ЦДАВО України, ф. 3807, оп. 2, спр. 4, арк. 253.
20. Український самостійник. - 1960. - №35-36. - С. 34-35.
21. Коллард Ю. Спогади юнацьких років 1897-1906. Українська студентська громада в Харкові. Революційн українська партія (РУП) / Юрій Коллард. - Торонто: Срібна сурма, 1972. - 232 с.
22. Коллард Ю. Спогади юнацьких років 1897-1906. Українська студентська громада в Харкові. Революційн українська партія (РУП) / Юрій Коллард. - Торонто: Срібна сурма, 1972. - 210 с.
23. ЦДАК, ф. 705, оп. 2, спр. 121, 121 арк.
24. Міхновський М. Самостійна Україна / Микола Міхновський. - К, 2002. - 121 с.
25. ЦДАВО України, ф. 3807, оп. 1, спр. 10, 72 арк.

26. ЦДАВО України, ф. 3807, оп. 1, спр. 4, 93 арк.
27. Патер І.Г. Андрій Жук — журналіст / І.Г. Патер // Українська періодика і сучасність // Львів, 1994. - 289 с.
28. А.Ж. Огляд преси / Андрій Жук // Економіст. - Ч. 4. - С. 89-90.
29. А.І. Про кооперативний рух в Росії / І. А. // Економіст. - 1908. - Ч. 3. - С. 1-4.
30. Н. Перед Стрийською нарадою в справі кооперативного конгресу / Андрій Жук // Економіст, 1909. - Ч. 8. - С. 1-5.
31. Самі лізуть в петлю // Економіст, 1911. - Ч. 12. - С. 221-223.
32. National Archives of Canada/ The Andry Zhuk Cjlllection. - MG 30. - C.167. - Col.15. - File 5.
33. Витанович І. Андрій Жук (Ільченко), кооператор-громадянин / І. Витанович. - Львів, 1938. - 16 с.
34. Ільченко А. Роля кооперації в нашій національній боротьбі / Андрій Ільченко // Економіст, 1909. - Ч. 3. - С. 1-5.
35. Грушевський М. Український Пьемонт / Михайло Грушевський // Украинский вестник, 1906. - № 2. - С. 101-110.
36. ЦДАВО України, ф. 3807, оп. 2, спр. 48, 63 арк.
37. ЦДАВО України, ф. 3807, оп. 2, спр. 47, 172 арк.
38. Жук А. До історії української політичної думки перед Першою світовою війною / Андрій Жук // Визволення. - березень 1923. - Ч. 2. - С. 30-32.
39. Жук А. Як дійшло до заснування “Союзу Визволення України” (Спомини у 20-ліття “Союзу”) / Андрій Жук // Календар-альманах “Дніпро” за звичайний рік 1935. - Львів, 1935. - С. 104-106.

**“УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ” ПІД ЧАС РОБОТИ
ПАРИЗЬКОЇ МИРНОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ:
НЕВИКОРИСТАНІ ШАНСИ ТА ВТРАЧЕНІ
МОЖЛИВОСТІ (СІЧЕНЬ 1919 — СІЧЕНЬ 1920 РР.).**

“Українське питання” привернуло серйозну увагу зовнішньополітичних чинників ще за часів Лютневої революції в Росії 1917 р. Провідні європейські політичні кола постали перед фактом, що “єдина неподільна Росія” опинилася під загрозою відцентрових політичних сил. Революція не лише знищила монархічний режим, вона стала своєрідним катализатором для державотворення різних національностей колишньої імперії. В результаті європейські лідери змушені були адаптувати свої зовнішньополітичні орієнтири згідно нових політичних реалій.

Поваливши уряд гетьмана П. Скоропадського і прийшовши до влади, лідери Другої УНР опинилися перед проблемою пошуку стратегічних союзників, які б підтримали новий уряд на міжнародній арені та надали б військову допомогу для боротьби проти більшовицької агресії. Проте вже перші кроки Директорії засвідчили, що у новому керівництві держави відсутній єдиний погляд на вибір союзників. Фактично в українському проводі реально існувало два протилежні за своєю суттю політичні напрями. Перший представляв В. Винниченко, який відстоював соціалістичний шлях розвитку України, навіть ціною втрати суверенного статусу. Інший – С. Петлюра, який дотримувався концепції “шукати зближення з нашими західними сусідами і через них, ідучи далі, здійснити для України надійну базу у світовій міжнародній opinio” [1, с. 79]. Зрештою, перемогла саме його позиція. Однак початок 1919 р. показав “критичність ситуації майже в повній відсутності реальних політичних та економічних відносин України з цими державами” [2, с. 155–156]. Тому перед урядом Другої УНР постало досить складне завдання – добитися міжнародної підтримки української

національно-визвольної боротьби з боку країн-переможниць, які були об'єднанні у військово-політичний блок Антанти. Водночас не можна забувати що 1919 р. “ознаменувався” подією, яка мала світове значення – Паризькою мирною конференцією. Саме на цьому міжнародному форумі визначались принципи нової системи світового порядку (як політичні, так і економічні). Більше того, саме Паризька конференція “вирішувала” долю новостворених держав європейського континенту. Розуміючи всю важливість мирної конференції для подальшої долі України, уряд Другої УНР направив власне дипломатичне представництво в Париж.

29 грудня 1918 р. РНМ ухвалила вислати “Надзвичайну Дипломатичну місію до Парижа і асигнувати 3 205 600 крб. на три місяці в її розпорядження” [3, арк. 5]. Головою було призначено Г. Сидоренка [4, арк. 7]. Загальна чисельність представництва на конференцію становила понад 80 чоловік: голова, заступник голови, секретар, 5 дипломатів, 6 представників від українських політичних партій, 14 радників, 34 співробітники канцелярії, 20 членів інформаційного відділу, 6 журналістів [5, с. 62]. Однак фаховий рівень делегації значною мірою не відповідав тим завданням, які були поставлені перед нею. Пізніше О. Шульгин з цього приводу зауважив: “Делегація в Парижі була непотрібно численною, дуже дорогостоячою і маловартісною в цілому” [6, с. 80]. Слід зазначити, що українські представники, яких уряд УНР направив на конференцію, не володіли достовірною інформацією про головні європейські політичні та економічні проблеми. За відсутності всебічної обізнаності делегація від початку роботи не могла чітко та скоординовано реагувати на зміни настроїв у політичному середовищі Європи. “Ми приїхали в Париж як новачки, не знаючи терену праці, позбавлені всяких зв'язків, віруючи, що самої “чистоти” справедливої праці вистачає”, – писав М. Рудницький [7, с. 120–121]. Проте одного бажання виявилось замало для продуктивної роботи дипломатів УНР на міжнародному форумі.

За кілька днів після сформування свого складу делегація виїхала до Франції. Однак через те, що французька влада не визнавала державотворчі прагнення українців, вона не надала дозволу на в'їзд до країни. В результаті дипломати УНР не змогли вчасно потрапити на конференцію. Лише наприкінці січня Г. Сидоренко прибув до Парижа, решта, у значно меншій кількості, – лише 17 квітня.

Варто зауважити, що “українське питання” як окреме не розглядалося на конференції. Воно обговорювалося передусім в контексті задоволення політико-територіальних інтересів інших держав (Польщі, Румунії, Чехословаччини, Росії). Хоча пункт шостий декларації В. Вільсона і проголошував урегулювання “російського питання на основі повного та вільного сприяння з боку інших націй в справі можливості прийняти незалежного рішення відносно її власного політичного розвитку та національної політики”, – об’єктивного розгляду на міжнародному форумі воно не здобуло [8, с. 366]. Навпаки, політико-державницькі інтереси націй колишньої Російської імперії відверто ігнорувалися як європейською, так і світовою спільнотою. Союзні держави-переможці, не вдаючись у деталі, розглядали УНР лише в контексті вирішення двох інших проблем – російської та польської: “Країни західної демократії “не помічали” Україну, не бажали рахуватися не тільки з її інтересами, а й з її існуванням як такої” [9, с. 10]. Хоча прем’єр-міністр Великої Британії Д. Ллойд-Джордж запропонував запросити на конференцію представників усіх урядів, які постали на території колишньої російської монархії, однак його пропозиція не була прихильно зустрінута іншими партнерами по Антанті. Зокрема, Франція виступила категорично проти цього проекту. Тому перед українською делегацією виникла проблема – “зламати” упереджене ставлення до української національно-визвольної боротьби з боку провідних кіл Антанти. Перед дипломатією УНР було поставлено завдання у “правильному інформуванні європейської спільноти в українських справах” і досягнення “позитивного впливу на вироблення європейської

опінії як до українського народу, так і до відбудови його держави” [10, с. 71].

Необхідно зазначити, що на Паризькій конференції багато говорилося про демократичний лад у повоєнній Європі, а по суті – проводилася, часто безкомпромісна, боротьба між переможцями за захоплені території. Член англійської делегації на конференції в Парижі зазначав: “Жодні чотири королі та імператори не могли б керувати конференцією більш автократично” [11, с. 5] . Тому принципи американського президента, які він намагався втілити в Європі, різко суперечили планам країн Антанти. Більш того, вони були незвичні для самої тогочасної європейської дипломатії: “Вільсоновські доктрини самовизначення та колективної безпеки створили для європейських дипломатів абсолютно незнайому ситуацію” [12, с. 51]. Фактично політичні лідери держав Антанти в 1919 р. виявилися не готовими сприйняти принципи демократії стосовно права народів на самовизначення. Це право розглядалося у повоєнній Європі лише крізь призму власних політичних та економічних інтересів. Фактично конференція замість очікуемого світового парламенту з вільним волевиявленням всіх народів виявилась по суті “зібранням вибраних торгашів, які мали на меті нещадно помститися переможеній Німеччині” [13, с. 17–18]. Подібні думки висловлювали й інші політики. Безпосередній учасник тих подій голова польської делегації Р. Дмовський 18 січня 1919 р. зауважив: “На конференції лише великі держави мали вирішальний голос, і мирний договір був продуктом їх прагнень і бажань” [14, с. 75].

Для активної дипломатичної роботи у таких умовах українська делегація виявилася невідповідною, оскільки мала слабкий фаховий потенціал та професійний досвід. Натомість дійсно необхідні знання дипломатичної роботи в українській делегації мали лише О. Шульгин, В. Панейко, А. Марголін та М. Кушнір.

Значна затримка з приїздом до Парижу з перших днів поставила делегацію УНР у складну політичну ситуацію.

Представники Польщі та російського білогвардійського руху досить активно і, що найголовніше, продуктивно поширювали антиукраїнські інформаційні матеріали серед членів конференції. Як приклад можна навести висловлювання польської делегації. Її керівник Р. Дмовський, звертаючись до представників Антанти, наголошував, що Україна не здатна існувати незалежно з огляду на брак інтелектуальної верстви. Взагалі польська дипломатія та інформаційна діяльність у Парижі виявилася більш дієвою, ніж українська. Представники Польщі на конференції, використавши факт, що європейці майже нічого не знали про Україну та українців, представили визвольну боротьбу УНР та ЗО УНР як більшовицьку за своїм політичним змістом, яка могла стати реальною загрозою іншим європейським країнам. Звичайно, об'єктивне ставлення до розгляду питання українського державотворення на конференції залежало в першу чергу від позиції держав-переможниць (Франції, Великої Британії та Італії). Однак ігнорування провідними європейськими політиками державних прагнень УНР виявилось вже під час перших контактів українських дипломатів у Парижі. Небажання вважати Україну рівноправним суб'єктом міжнародних взаємин й рахуватися з її національними інтересами продемонстрував, зокрема, голова російського бюро французького МЗС Ф. Камерер. Він заявив Г. Сидоренку з приводу визнання суверенності УНР: "В Росії 80 національностей, таким чином неможливо визнати незалежність усіх" [14, с. 76]. Тому для здобуття міжнародного визнання дипломати УНР мусили від початку роботи мобілізувати всі сили для продуктивної діяльності, однак, як показав подальший перебіг подій, більшість з них не була готова відстоювати державні інтереси України, що значною мірою визначило ставлення європейських політиків до УНР. З іншого боку сам український уряд виявився не готовим прийняти правила дипломатичної гри повоєнної Європи.

Дійсно, українські політики занадто довго відстоювали право на автономію в складі Російської імперії, тому чітко не могли сформулювати принципи та стратегію своєї діяльності (як

внутрішньої, так і зовнішньополітичної). Власне невизначеність пріоритетів та головних засад української політики привела до того, що Європа відмовилася визнати незалежність УНР ще в 1917 р. Крім того, вище керівництво української Директорії вчасно не зрозуміло, що за міжнародну підтримку державної суверенності України потрібно було надавати певні економічні та політичні преференції своїм ймовірним союзникам, які зазнали значних фінансових збитків. Наприклад, лише післявоєнні втрати Франції становили 55 млрд. золотих франків [15, с. 84].

12 січня відбулася перша нарада керівників конференції. Саме на ній Рада Десяти (керівники урядів та міністри закордонних справ Великої Британії, Франції, Італії, США та два делегата від Японії) негативно сприйняла проект Д. Ллойд-Джорджа стосовно проведення спільного засідання всіх без винятку урядів колишньої Російської імперії як рівноправних членів. Після рішення засідання стало цілком зрозумілим, що сподіватися на об'єктивність політичних лідерів Антанти на конференції делегації УНР не варто. 22 січня на засіданні Ради Десяти вперше обговорювалося питання стосовно правового статусу Східної Галичини. Всупереч позиції Франції, яка послідовно відстоювали юридичне право Польщі на цю українську територію [16, арк. 37], член англійської делегації А. Бальфур заявляв: “Східна Галичина не хоче бути польською” [17, с. 126]. Цю точку зору підтримував і Д. Ллойд-Джордж. Взагалі англійський прем'єр-міністр обвинуватив польську делегацію у відвертому імперіалізмі. Не виробивши спільної позиції, Рада Десяти винесла рішення розглянути питання після детального ознайомлення з ситуацією. 29 січня при конференції була створена спеціальна комісія з польської проблеми. Її очолив французький дипломат Ж. Камбон.

Слід зауважити, що розгляд східно-галицького питання відбувався без участі українських дипломатів. Незабаром до Польщі була відправлена спеціальна військова місія Ю. Бартелемі (січень-березень). У квітні відряджена додатково ще одна місія англійського генерала Л. Бота (квітень-травень).

Головним їх завданням було вивчення ситуації в регіоні та підготовка звітів для Паризької конференції.

У свою чергу Г. Сидоренко особисто подав до відома керівників конференції низку нот, відозв та меморандумів, зокрема, 10, 12, 25 лютого, 5, 12 березня, 7, 11, 19 квітня 1919 р. Як правило, ці документи містили прохання визнати державну суверенність УНР, офіційно допустити делегацію до участі в засіданнях конференції, протести стосовно анексії Польщею Східної Галичини та Румунією Буковини. Також була представлена інформація про боротьбу українського народу за незалежність та “зраду гетьмана П. Скоропадського” [18, арк. 8–14 зв.]. Так, у меморандумі, складеному Г. Сидоренком 12 лютого 1919 р. на ім’я президента конференції, зазначалося, що УНР разом із Фінляндією, Естонією, Латвією, Литвою, Білоруссю та Грузією представляють собою “міцний бар’єр”, який відокремлює Росію від Німеччини [19, арк. 4].

Загалом українська делегація на Паризькій конференції проводила хоч і не досить виважену, але активну роботу щодо ознайомлення лідерів Антанти з українською боротьбою за державну незалежність. Так, Г. Сидоренко, В. Панейко, А. Петрушевич та ін. (делегати на конференції від ЗО УНР) мали низку зустрічей з політичними лідерами цих країн, зокрема з Ж. Клемансо, С. Пішоном (Франція), Ф. Керром, Л. Гардінгом (Велика Британія), Д. Торетто (Італія) та ін. Підсумовуючи наслідки всіх цих аудієнцій, А. Петрушевич зазначив: “Усі лише інформувалися про українську справу, деякі цікавилися нею жвавіше, однак позитивної відповіді не давали” [20, арк. 2]. Вже перші переговори з представниками Антанти дали зрозуміти дипломатам, що питання державного статусу УНР сприймається досить неоднозначно у політичному середовищі Європи. За звітами української делегації, підтримували державну суверенність України італійці, однак вони були “заслабі супроти інших членів Антанти, щоб виступати окремо”. Англійська делегація, мотивуючи свою необізнаність в українській проблемі, займала позицію певного політичного вичікування. Хоча і в самій делегації Великої Британії не було

спільної думки щодо ставлення до державних змагань УНР. Так, Л. Гардінг заявляв: “Допуск представництва України на Конференцію є безпідставним” [20, арк. 3–4]. У свою чергу французькі політики займали відверто ворожу позицію стосовно української незалежності. У місцевому політикумі виділялися дві політичні течії: проросійська та пропольська, які не лише ніколи не боролися між собою на рівні публічної політики, а й фактично доповнювали одна другу. Тому українським дипломатам було досить складно змінити упереджене ставлення до України. Хоча, заради об’єктивності слід зазначити, що у французькому політичному середовищі були і прихильники суверенності УНР. Так, виступаючи в палаті депутатів 24 березня 1919 р., депутат Ф. Буйон заявляв: “Вже рік, як Україна веде війну; їй достатньо дати зброю, і вона буде врятована. Вся російська проблема таким чином зміниться” [21, с. 49].

Французький дослідник М. Бомон характеризував політику Французької Республіки напередодні Паризької конференції наступним чином: “Рішуче спрямована на надання допомоги молодим націям: Польщі, Чехії, Румунії, Югославії, щоб стримати німецький блок, тому вона намагалась передати їм на Паризькій конференції якомога більше територій” [22, с. 169]. Політичні причини, через які Франція активно підтримувала польську незалежність, «прояснив» Ж. Клемансо. Він, зокрема, неодноразово заявляв, що особисто не зміг пробачити українцям “ганебного миру у Брест-Литовську” [23, с. 21]. Крім того, не слід забувати і суто економічний інтерес Франції у Центрально-Східній Європі. Міністр закордонних справ Франції С. Пішон підкреслював, що державні інтереси (експлуатація нафтових свердловин) повинні спонукати всю французьку дипломатію домагатися об’єднання усієї Галичини із майбутньою польською державою. До речі, Антанта загалом виділила на допомогу Польщі в 1919 р. 178 млн. дол., і ще 20 млн. – в 1920 р.

Аналізуючи ці та інші заяви, стає очевидним, що українська делегація мусила використати ці суперечності в середовищі

Антанти на свою користь, однак з різних причин це не було зроблено.

30 квітня на конференції пройшли повторні слухання, присвячені проблемі статусу Східної Галичини. Схожі засідання було проведено також 8, 12, 17, 19 та 21 травня. Як і на попередніх нарадах українським дипломатам не була надана можливість виступити з цього питання.

У травні 1919 р. українським МЗС були виділені додаткові кошти (10 млн. крб.) на утримання дипломатичних представництв у країнах Європи. Значну частину отримала делегація УНР на Паризькій конференції. Більша частина цих коштів призначалася на інформаційну діяльність. Так, у розпорядженні МЗС Директорії зазначалося, що одним з головних завдань дипломатів у Франції мала бути видавнича діяльність, спрямована на об'єктивне інформування про УНР. Також наголошувалося, що у своїй інформаційній діяльності дипломати мали вживати всіх можливих заходів щоб утримувати інформаційні справи на відповідній висоті. Делегація мала спростовувати неправдиву інформацію про Україну та об'єктивно представляти українські визвольні змагання європейським політичним та громадським колам [24, арк. 13]. Інформаційна діяльність мала виняткове значення для делегації УНР у Франції, оскільки європейська преса, яка перебувала під впливом російських та польських кіл, досить прохолодно ставилася до визвольної боротьби українців. Взагалі французька (як і англійська) преса мало уваги приділяли українській проблемі, головним чином, розглядаючи її в контексті російської або польської. Так, французька газета "La Victoire" (7 квітня 1919 р.) називала С. Петлюру "головним ворогом Росії, Франції і Антанти". Отже, пресові видання української делегації повинні були нейтралізувати подібні виступи. З огляду на упереджене ставлення політиків Антанти до "українського питання" виконання цієї настанови МЗС УНР вимагало надзвичайних зусиль з боку вітчизняних дипломатів у Парижі. Попри все дипломатам вдалося розпочати випуск

власного журналу “France et Ukraine” [25, с. 235]. Українське пресове бюро у Парижі з 22 травня очолив Ф. Савченко.

У другій половині травня уряд УНР видав постанову, адресовану всім українським дипломатичним представництвам за кордоном, згідно якої “вся діяльність і акти, які торкаються державних інтересів, мусять чинитися з відома Посла або Голови Дипломатичної Місії” [26, арк. 1]. Слід сказати, що цей документ був своєчасним, оскільки чітко визначав субординацію в закордонних репрезентаціях УНР. Зважаючи на те, що українські місії склалися з людей різних політичних уподобань і настроїв, для яких партійні інтереси та погляди досить часто були вище за державні, директива на певний час загальмувала прояви внутрішнього “сепаратизму”.

21 травня С. Петлюра особисто звернувся до Г. Сидоренка з проханням передати ноту президенту конференції з протестом проти невиправданих дій союзників стосовно української влади [27, арк. 31–32]. У документі містилося прохання до лідерів Антанти вплинути на політику Румунії та Польщі стосовно УНР [28, арк. 33]. Того ж дня Г. Сидоренко та В. Панейко виступили на конференції під час загального засідання. Головні тези доповіді дипломатів були присвячені українській боротьбі за незалежність та історичній єдності Східної Галичини і Великої України. Взагалі, слід зауважити, що проблема міжнародного правового статусу Східної Галичини була єдиним питанням, коли Паризька конференція офіційно запросила до участі українську делегацію. Зрештою, виступ дипломатів УНР та ЗУНР дав певною мірою позитивний результат. Він змусив Ж. Клемансо прийняти делегацію УНР та безпосередньо ознайомитися з українськими вимогами.

Аудієнція відбулася 22 травня, однак жодних прийнятних для УНР рішень не принесла. Питання про можливість визнання уряду Другої УНР “де-юре” під час зустрічі навіть не обговорювалося, як, до речі, і можливість військової допомоги з боку Антанти українській армії для боротьби з більшовиками. Пояснювалося це тим, що прем’єр-міністр Франції особисто вважав “УНР присудженою долею на смерть” [29, с. 27]. Він

продовжував чітко дотримуватися визначеної зовнішньополітичної стратегії Франції на підтримку Польщі за рахунок історичних українських земель. Зустріч з Ж. Клемансо мала і негативні наслідки для українського представництва, зокрема у питанні внутрішньої консолідації делегації УНР. Західноукраїнські дипломати, розуміючи, що проблема державної суверенності України в етнографічних межах не знаходить підтримки в європейських політичних колах, звітували про це керівництву ЗУНР. 25 травня Українська Національна Рада у м. Львові прийняла постанову, згідно якої проголошувала, що у випадку, коли Найвища Рада Паризької конференції вирішить передати Східну Галичину під протекторат іншої держави – то галицьким дипломатам у Парижі слід відстоювати приєднання до Чехословаччини [30, арк. 1]. Фактично цим документом був покладений початок розколу спільної української делегації на конференції.

Тим часом 26 травня Найвища Рада надіслала на ім'я адмірала О. Колчака ноту, в якій Велика Британія, Франція, Італія, США та Японія заявляли про свою готовність визнати його “Верховним правителем Росії”. Рада Чотирьох давала свою згоду надати допомогу уряду адмірала О. Колчака і тим, хто з ним об'єднався амуніцією, постачанням і припасами [31, с. 73]. До речі, англійський історик Е. Карр, зазначав у своїй роботі, що уряд О. Колчака не був офіційно визнаний лідерами Антанти. За його твердженням, всі переговори залишилися лише на рівні пропозицій [32, с. 21]. У свою чергу, 30 травня Г. Сидоренко надіслав керівництву Паризької конференції звернення, в якому зазначав: “Взяти до уваги єдину та тверду волю українського народу віднині жити незалежною державою”. Офіційної відповіді на свій лист українська делегація не отримала. Тому 16 червня голова делегації черговий раз звернувся до голови конференції з вимогами: 1) негайного визнання суверенності УНР; 2) визнання Директорії верховною владою України; 3) надання УНР моральної та матеріальної допомоги для боротьби з більшовиками [33, арк. 57].

Однак і ця нота залишилася без відповіді, оскільки лідери Антанти зробили чергову “ставку” у боротьбі проти більшовиків на російського адмірала О. Колчака. Натомість УНР та її армія не отримали міжнародної підтримки. Проте, незважаючи на досить несприятливі політичні умови для УНР, які склалися на конференції, Г. Сидоренко продовжував проводити активні переговори з лідерами Антанти. Український дипломат, зокрема, зустрічався з представниками вищих урядових кіл Франції С. Пішоном та Ж. Клемансо. Під час аудієнцій представник УНР пропонував французам визнати державну суверенність УНР, однак отримував досить двозначну відповідь: “Це дуже важко зробити, бо Франція зараз майже зруйнована, має біля двох мільйонів забитих на війні” [34, арк. 144].

Аналізуючи підсумки цих переговорів, можна зазначити наступне: з одного боку – категоричної відмови Г. Сидоренко не отримував, з іншого – дипломату давали зрозуміти, що за умови, коли уряд УНР за міжнародну підтримку запропонує реальні дивіденди – питання про офіційний статус України може бути позитивно розглянуте. У свою чергу давав про себе знати брак дипломатичного досвіду у голови делегації УНР. Г. Сидоренко не зробив жодного вагомого кроку, щоб підтримати ці натяки французьких політиків. Досить своєрідно також виглядає власне тон офіційних документів та звернень Г. Сидоренка до керівництва конференції. Фактично у всіх меморандумах він постійно вимагав поступок від Антанти. Всі його зустрічі та офіційні звернення до лідерів Антанти закінчувалися наполяганням “негайного визнання” суверенності УНР та “надання матеріальної підтримки”. Натомість дипломат обмежувався лише запевненнями боротися проти більшовиків. Фактично його поведінка була своєрідним продовженням переговорного процесу між представниками УНР і Франції в Одесі. “Одеський досвід” переговорів з представниками Антанти не навчив ні керівництво Другої УНР, ні вітчизняне МЗС, ні, зрештою, низку дипломатів, що УНР була не в тому військово-політичному становищі, яке могло дозволяти постійно вимагати, взамін не пропонуючи нічого.

Підводячи підсумки роботи делегації УНР, Г. Сидоренко зазначав: “З перших днів мого перебування в Парижі мною було помічено, що про Українську Народну Республіку ніхто нічого докладно не знає, не тільки в широких масах, але й серед дипломатичних кіл, не знають про українську справу взагалі” [34, арк. 147]. Більше того, інформаційна блокада, в якій опинилася делегація УНР, була активно використана ворожими до УНР силами. Антиукраїнські інформації, які поширювалися на конференції, знаходили своїх активних прихильників. Так, 12 червня на засіданні парламенту французький депутат Шапеделен заявив: “Погоджуючись прийняти українську делегацію, мирна конференція поступила не по-дружньому по відношенню до дійсних росіян, які залишились нам вірні” [35, арк. 29]. Такі виступи мали не поодинокий характер.

Необхідно звернути увагу на те, що в українських дипломатів було досить спрощене уявлення про особливості європейської політики, тому часто представники УНР просто не знали, як себе поводити в різних політичних обставинах (звичайно, не слід забувати, що уряд Другої УНР взагалі не мав досвіду ведення не лише самостійних переговорів і не мав статусу інституту суверенної держави). Крім того, з першого дня перебування українських дипломатів у Парижі стало зрозумілим, що нейтралітет та “бажання мирного співжиття з усіма народами та країнами” не сприймалися провідними політичними колами Антанти, для яких Україна продовжувала перебувати у статусі об’єкта, а не суб’єкта міжнародної політики. Для виправлення катастрофічної ситуації, у якій опинилася делегація, А. Марголін запропонував створити спеціальний дорадчий орган. Головна його мета була об’єднати представників усіх делегацій колишньої Російської імперії на конференції для вироблення спільної стратегії діяльності на переговорах у Парижі. Цей проект був рішуче відкинтий делегатами російського монархічного руху, оскільки вони не сприймали ідеї національного державотворення народів колишньої царської Росії. Але, не менш прикритим було те, що ідея А. Марголіна не зустріла підтримки і МЗС УНР. Так,

міністр закордонних справ УНР В. Темницький 18 липня зазначив Г. Сидоренку у зв'язку з цим проектом: “Правительство стоїть непохитно за суверенність і самостійність України. Всякі балачки ... в сторону федеративної Росії, не мають найменшого ґрунту” [36, с. 157]. Позиція міністра ще раз підкреслювала, що ні уряд УНР, ні МЗС не хотіли прагматично поглянути на міжнародну військово-політичну ситуацію, яка в 1919 р. була вкрай несприятливою для України.

22 червня українське дипломатичне представництво у Відні піддало критиці діяльність делегації УНР у Парижі. Так, у звіті до МЗС УНР відзначалося: “Щодо Франції – то сьогодні ясно, що тісніші взаємини з нею і Україною неможливі і навіть нам не бажані, як із політичного, так і господарського боку. Наші дипломатичні заступники не повинні робити нічого, що допомагало б французьким претензіям до протекторату і економічної сфери впливу над Україною” [37, арк. 28]. Натомість, на думку віденського представництва УНР, усі зусилля під час переговорів мали бути спрямовані на США та Англію (до речі, нарада голів дипломатичних місій УНР, що пізніше відбулася у Карлсбаді, також постановила, що у зовнішньополітичних зносинах дипломатам УНР варто більше приділяти уваги саме з цим державам). Однак, зважаючи на приналежність Франції до блоку Антанти, відверте ігнорування її українськими дипломатами виглядало б щонайменше дивно.

Аналізуючи діяльність української делегації на мирній конференції, слід зауважити, що не можна покладати всю відповідальність за дипломатичні поразки виключно на неї. Дипломати УНР у Парижі стали своєрідними заручниками непродуманої зовнішньої стратегії власне уряду Другої УНР. Невизначеність державного центру щодо чітких міжнародних політичних орієнтирів призвела до незбалансованості у діяльності українських дипломатичних представств за кордоном. Іноді представники однієї дипломатичної місії (зокрема італійської), поділялись на різні політичні табори, які відстоювали винятковість та правильність своєї власної зовнішньої політики, абсолютно незважаючи на державну лінію.

До речі, один із співробітників С. Петлюри, О. Доценко охарактеризував делегацію УНР на Паризькій конференції наступним чином: “Хто їх знає, як воно там є ... Сидоренко одно, Панейко друге ... Сидоренко українець і самостійник, Панейко теж українець, але мріючий про федерацію Галичини в російській державі” [38, с. 141]. Часопис “Воля” (м. Відень) також зазначав, що розкол в українській делегації був викликаний через абсолютну полярність позицій її членів стосовно суверенності України. “Кожен намагався проводити програму своєї партії, при таких умовах не могло бути і розмови про координацію роботи”, – писав також М. Шумицький [39, с. 165].

17 червня комісія з польських питань на Паризькій конференції запропонувала Найвищій Раді розглянути два варіанти проекту щодо можливості вирішення правового статусу Східної Галичини. Згідно першого варіанту Львів мав належати українській автономії, за другим – Львів та навколишній регіон по видобутку нафти відходив до Польщі. Члени комісії також наголошували, що другий варіант урегулювання східно-галицького питання є більш життєздатним. Лобюванню цієї точки зору багато в чому сприяв звіт французької військової місії генерала Ю. Бартелемі, що працювала у Східній Галичині. Однак слід зауважити, що керівник комісії Ж. Камбон заявив: “Коли дотримуватися, головним чином, етнографічних міркувань, кордони Польщі треба провести на захід від Львова” [40, с. 252]. Проте історичні та етнографічні тонкощі мало цікавили Антанту, головним чином Францію. Важливим було те, кому власне будуть належати нафтові родовища Східної Галичини. Крім запропонованих проектів, комісія висловила за проведення плебісциту в регіоні, саме він мав остаточно вирішити правовий статус Східної Галичини.

Заслухавши звіт комісії, 25 червня Найвища Рада Паризької мирної конференції запропонувала остаточний проект вирішення питання [41, арк. 1–103]. За ним Антанта фактично визнавала право Польщі на окупацію української Галичини, щоб

захистити цивільне населення від небезпеки більшовицьких банд. Згідно цього рішення польська армія мала закріпитися на р. Збруч; в ході військової операції на території Східної Галичини полякам заборонялося використовувати армію Й. Галера; політичний статус регіону мав бути вирішений пізніше під час засідань конференції. Коли голосували за цю постанову, англійська делегація на чолі з А. Бальфуrom відмовилася її підтримати. У цьому контексті варто згадати вислів Д. Ллойд-Джорджа 21 травня 1919 р., яким він, пояснив позицію Великої Британії стосовно Польщі: “Поляки використовують більшовизм в якості приводу для своїх власних імперіалістичних устремлінь” [17, с. 140]. Англійський прем’єр-міністр також досить жорстко висловився щодо беззастережної підтримки Францією суверенності Польщі: “Цинізм французької дипломатії ніколи не проявлявся так яскраво, як у ставленні французів до польської розв’язаності” [42, с. 271]. Не лише англійці не поділяли підтримку Польщі Францією. Італійський прем’єр-міністр Ф. Нітті писав з приводу анексії Польщею українських земель: “Нові польські патріоти мріють тепер про Польщу грандіозних розмірів. Вони натхнені бажанням захопити величезні регіони України і мріють про панування на все більшій і більшій території” [43, с. 121]. У свою чергу 30 червня В. Панейко та А. Марголін виступили на засіданні американської делегації на Паризькій конференції з приводу питання Східної Галичини. Слід зазначити, що позитивних результатів для розв’язання “українського питання” промова дипломатів не принесла.

Завдяки підтримці Франції Польща на Паризькій мирній конференції представила східно-галицьке питання як виключно своє внутрішнє і ідентифікувала українську територію як власну. Був сфабрикований національний склад Східної Галичини, де згідно польської статистики українці не становили більшості населення. Подібні “об’єктивні” статистичні дані подавав і французький дипломат Ж. Пішон. В офіційному рапорті до МЗС Франції він зазначав, що польське населення Східної Галичини становить 90 %. Натомість, згідно даних

С. Томашівського, ситуація була абсолютно іншою. Так, українців нараховувалося – 3 850 000 млн. чол. (74 %), поляків – 630 000 тис. чол. (12 %), єврейське населення складало – 640 000 тис. чол. (12 %) [44, арк. 32]. При остаточному вирішенні питання статусу Галичини об’єктивна інформація подана українським дипломатом не була врахована.

Вже 11 липня Найвища Рада конференції знов повернулася до питання Галичини. Зваживши на позиції лідерів Антанти, було прийняте остаточне рішення, згідно якого Польщі дозволялася окупація Східної Галичини, однак зазначалося, що це лише тимчасовий захід міжнародного характеру. Крім того, за рішенням лідерів конференції, Польща мала “забезпечувати територіальну автономію, як і політичну, релігійну й особисту свободу населення” [45, арк. 276]. Слід зазначити, що проект питання вирішення статусу Східної Галичини також був направлений на ознайомлення українській делегації. У свою чергу галицькі дипломати внесли низку зауважень стосовно різних аспектів суспільного та державного життя галицьких українців (зокрема, що стосувалося мови, церкви, суду, офіційного статусу регіону, податків, економічних взаємин та військових питань). Усі зауваження з коментарями української делегації були направлені на розгляд Найвищої Ради конференції [41, арк. 1–103]. Проте вони не були враховані під час прийняття остаточного рішення щодо Східної Галичини. 13 липня українська делегація подала ноту протесту на ім’я голови Паризької конференції стосовно рішення Найвищої Ради від 25 червня [46, арк. 11–13 зв.]. Однак вона не була прийнята до уваги.

Натомість французькі політичні кола позитивно сприйняли рішення мирної конференції відносно східно-галицького питання. Так, 15 липня, виступаючи у французькому парламенті, Ш. Бенуа зазначив: “Польські кордони гарно укладені і незалежна міцна Польща безумовно повинна бути бар’єром між Росією і Центральними державами”. Позиція української делегації була абсолютно не врахована.

Головним чином завдяки позиції Франції Антанта дала згоду на введення армії генерала Й. Галера на територію Східної Галичини. Цікавим фактом є те, що її вища та середня офіцерські ланки були представлені французькими військовими. За різними оцінками, ця армія нараховувала 80 тис. чоловік, для обезкровлених українських збройних сил це був смертельний вирок. Фактично Франція неофіційно воювала проти армії УНР та ЗО УНР.

Про негативне відношення до питання державної суверенності УНР з боку Антанти, в першу чергу Франції, свідчать також інші факти. Так, 29 червня українська делегація в Парижі придбала в американського уряду військове майно для армії УНР. Уряд Директорії виділив на це 20 млн. доларів. Натомість, вже закуплені, матеріали та зброя були затримані французькою владою в її портах. Українські дипломати подали офіційний протест до МЗС Франції стосовно цих дій, однак питання не було розв'язане. 3 та 12 липня 1919 р. місія УНР у Туреччині звернулася до французького посольства у цій країні з проханням посприяти дозволу на організацію військових частин з українських військовополонених, що перебували на території Туреччини з тим, щоб відправити їх в Україну для боротьби з більшовиками. Давши попередню згоду, французька амбасада однак, не зробила жодного кроку для вирішення цього питання. Подібна поведінка була характерною для офіційної французької дипломатії і в багатьох інших країнах. Ж. Нуленс, голова французької місії у Варшаві писав французькому уряду: “Заборона ввозу товарів в Україну до того часу, поки вона не підкориться волі Антанти, могла б також бути дійовим засобом проти України” [47, с. 179].

Отже перший етап дипломатичної діяльності української делегації на Паризькій мирній конференції, завершився повним провалом. Суверенність УНР не була визнана міжнародною спільнотою, більше того, українське питання було представлено виключно в контексті російської та польської проблем. Дипломатам УНР не вдалося переконати політичні кола Антанти, передусім Франції, у необхідності існування

незалежної України. Французька Республіка залишилася вірною своїй політичній орієнтації на Польщу та “єдину Росію”. Необхідно зазначити, що незважаючи на політичну активність, голові делегації Г. Сидоренку бракувало, власне, дипломатичного досвіду роботи. Тому часто його діяльність не тільки не йшла на користь УНР, а, навпаки, шкодила міжнародному іміджу уряду Директорії.

Враховуючи допущені помилки, 16 липня 1919 р. РНМ УНР вирішила переформувати склад делегації. Головою було затверджено М. Тишкевича. Того ж дня міністр закордонних справ УНР В. Темницький надіслав МЗС Франції та президенту мирової конференції листа про призначення нового керівника делегації [48, арк. 214]. Тимчасово, за відсутності М. Тишкевича її діяльністю продовжував керувати Г. Сидоренко.

Поки йшло реформування представництва УНР на конференції, «українське питання» ще більш ускладнилося. Не останню роль у цьому відіграла інформаційна антиукраїнська пропаганда ворожих до України політичних груп у Парижі. 16 серпня М. Лозинський писав: “Російські круги в Парижі при кожній нагоді інформують французів, що самостійницьке становище не має за собою одностайності українських діячів” [49, арк. 8 зв.]. 15 вересня відбулося засідання Найвищої Ради конференції, на якому було прийнято спільне рішення про невтручання у внутрішні справи Росії. До внутрішніх проблем Росії відносилися і українські визвольні змагання.

Навіть ця обставина не змусила українську делегацію мобілізувати всі зусилля для досягнення головного – визнання суверенності УНР лідерами конференції. Взагалі вересень 1919 р. ознаменувався внутрішньополітичною кризою в середовищі делегації УНР у Парижі. Майже кожен звіт до українського МЗС починався з критики делегації та необхідності термінової зміни її стратегії. Зокрема, 25 вересня зазначалося: “Місія майже нічого не зробила щоби ознайомити Союзні Держави з тим, що на Україні існує уряд цілком сформований, в склад якого входять видатні особи, яким би Антанта могла цілком довірити” [50, арк. 13]. Не виправдала також сподівання і

інформаційна діяльність на конференції, яка проходила “без плану, без методи і без жодного порозуміння з прихильниками України” [51, с. 161]. Серед цих зауважень особливе місце відводилося голові делегації. “п. Сидоренко не має жодної дипломатичної підготовки і не знає звичаїв, характеру і умов життя на заході. Він віддалив від себе за час свого перебування в Парижі всіх прихильників України, не зумівши собі придбати нових приятелів”, – зазначалося у звітах [50, арк. 11 зв.]. Всі зауваження та критику, яка йшла до відома МЗС УНР, можна було “списати” на партійну ворожнечу в середовищі української делегації або віднести у площину особистої неприязні окремих її членів. Однак була дуже суттєва обставина, яка не дозволила цього зробити. Більше того, вимагала від державного центру УНР рішучих дій для вирішення питання.

Французькі політики, які підтримували ідею незалежності України, також відзначали невдалий склад української репрезентації. Зокрема, Ш. Дюбрей у вересні 1919 р. написав: “В склад її входить багато членів некомпетентних... Немає єдності в напрямку, ні дисципліни. Кожен член місії бажає удавати великого дипломата і провадити свою персональну політику” [52, с. 35]. Депутат Ф. Буйон писав особисто голові Директорії С. Петлюрі, що прибічники суверенності УНР прагнули говорити з одним представником, а не з кількома [53, с. 215]. До речі, українські дипломати своєю внутрішньою ворожнечею та відсутністю політичної єдності давали антиукраїнським силам у Парижі вагомий аргумент для критики Директорії УНР. Так, на прикладі української делегації польські та російські кола доводили лідерам держав Антанти, що УНР не була організованою силою – тому не можна було спиратися на неї, як на сформований державний організм. За їх твердженням Україна стала новою Мексикою, захопленою анархією. Зазначимо, що внутрішня криза в українській делегації поглиблювалася і через відсутність чітких вказівок власне самого уряду УНР. “Ваше Правительство, робило своїми різними виступами враження, що Український уряд сам не знає, чого бажає”, – зазначалося у зверненні до української

делегатії [54, арк. 5 зв.]. Деякі сучасні українські дослідники відстоюють твердження, що діяльність української дипломатії за роки існування УНР характеризувалася політичними колами Західної Європи як виважена стратегія утвердження української державності [6, с. 79–80]. З цим твердженням досить важко погодитися, оскільки “виважена дипломатична стратегія” 1919–1920 рр. не принесла головного – офіційного визнання суверенності УНР. Тому з огляду на історичні наслідки українських визвольних змагань це твердження виглядає непереконливо.

Наприкінці вересня 1919 р. М. Тишкевич очолив українську делегацію на конференції у Парижі. З приводу призначення М. Тишкевича у звіті до МЗС УНР зазначалося: “Номінація графа Тишкевича – це один із найщасливіших номінаційних актів Директорії”. Хоча були і протилежні думки щодо такого призначення. Так, французький журналіст Ж. Пеліс’є 1 вересня у листі до С. Петлюри зазначив, що М. Тишкевич не відповідав посаді, на яку його було призначено українським урядом. Незабаром після призначення М. Тишкевич дав інтерв’ю місцевій французькій пресі, в якому представив мету та завдання делегації УНР на Паризькій конференції. Виступ нового керівника був досить позитивно сприйнятий французькими засобами масової інформації. Загалом же інтерв’ю М. Тишкевича було надруковане в тридцяти європейських виданнях, зокрема в “Le Temps”, “Figaro”, “Le Petit Parisien”, “Gasette de Lausanne”, “L’home Libre”, “Democratie Nouvelle”, “Le Peys”, “La Construction”, “La Petite Republique”, “Joumal d’Orient”, “L’Europe Nouvelle”, “Paris Midi”, “La Croix”, “Le Libre Parole”, “Le Gaulois” [55, арк. 2]. Під час зустрічі з кореспондентами газети “Le Petit Parisien” М. Тишкевич заявив, що уряд УНР готовий був визнати 30 % російського боргу Франції. До речі, французькі інвестиції в економіку колишньої Російської імперії були розташовані переважно в Україні. За даними англійського посла у Франції Л. Берті вони становили близько 800 млн. франків [56, с. 170]. Загальний же борг царської Росії Франції становив

14 712 998 649 золотих франків [57, с. 19]. Також український дипломат зазначив, що головним завданням уряду Директорії було здобуття незалежності України та боротьба з більшовизмом.

З перших днів свого перебування у Парижі М. Тишкевич розпочав активну дипломатичну роботу. 30 вересня С. Петлюра писав М. Тишкевичу: “Жодних комбінацій на ґрунті відновлення “єдиної неділимої Росії” не повинно бути. Треба зацікавити французькі промислові кола Україною” [58, арк. 2]. Зваживши на позицію Головного Отамана, український дипломат вже 2 та 6 жовтня надіслав до відома Президента конференції меморандуми. У цих документах М. Тишкевич представив вичерпну інформацію про українські визвольні змагання, їх мету та завдання, склад Директорії та українського уряду. Був висловлений протест стосовно дій армії генерала А. Денікіна в Україні. Крім офіційних листів до відома членів конференції, М. Тишкевич проводив активні приватні зустрічі з європейськими політиками. Незабаром після прибуття до Парижа М. Тишкевич розмовляв з французьким маршалом Ф. Фошем. Після аудієнції останній висловився позитивно щодо УНР. “Треба щоб самостійність України була визнана”, – заявив французький військовий [55, арк. 3].

З призначенням нового голови активізувалася і інформаційна діяльність представництва. Так, перед відділом преси було поставлено завдання ознайомлення політичних, урядових та громадських кіл Франції з українською визвольною боротьбою. По-перше, на кінець 1919 р. було випущено 92 номери власного бюлетеню. По-друге, матеріали української делегації друкувалися і у французькій періодичній пресі, зокрема в “La Petite Republique”, “La France”, “Libre”, “Le Journal des Debats”, “Le Figaro”, “L’Eclair”, “Le Temps”, “L’Homme Libre”, “L’Humanite”, “Journal du Peuple”, “Le Radical”, “La Bataille”, “Le Soir”, “L’Ordre Public”, “Le Salut Public” та ін. [59, арк. 59]. По-третє, українське МЗС, врахувавши минулі помилки, також намагалося “впорядкувати” та чітко визначити права та обов’язки делегації у Парижі. 2 жовтня МЗС УНР

звернулося до РНМ із зауваженням, що законопроект про статус та права членів представництва потребував вдосконалення. “В законі не мається ніяких вказівок для визначення прав та компетенції Голови і членів місії до Франції... Розмежування компетенції ... являється необхідним для унормування внутрішніх взаємовідносин”, – йшлося у зверненні МЗС. Натомість РНМ вчасно не внесла поправок до законопроекту відносно цих зауважень, що в подальшому призвело до виникнення нових конфліктних ситуацій у середовищі представництва.

8 жовтня Рада Міністрів УНР звернулася до лідерів держав Антанти з протестом стосовно допомоги останніх армії генерала А. Денікіна. У документі наголошувалося, що російський генерал відверто використовував допомогу Антанти проти військ Директорії. Як і в попередні рази, документ залишився без відповіді. Того ж дня під головуванням М. Тишкевича відбулася спільна нарада представників урядів колишньої Російської імперії. У ній взяли участь делегати Азербайджану, Грузії, Північного Кавказу, Кубані, Латвії, Литви, Естонії та України. Було підписане спільне звернення до Ж. Клемансо, в якому дипломати домагалися від конференції визнання їх політичної та державної суверенності. Документ був надрукований у “L’Europe Orientale”. Проте відповіді, принаймні українська делегація, не отримала. Незабаром М. Тишкевич подав на розгляд голови Паризької конференції низку документів: чотири ноти протесту проти дій армії А. Денікіна, дві – стосовно східно-галицького питання, три прохання про звільнення українських полонених в Італії та Німеччині, три – з вимогою визнання конференцією державної суверенності УНР.

Аналізуючи помилки та досягнення української дипломатії у Парижі, 29 жовтня М. Тишкевич звернувся до МЗС УНР з пропозицією. На його думку, першочерговим завданням для українського уряду було вирішення спірних питань з Румунією та Польщею. У разі позитивного їх розв’язання – діяльність дипломатів УНР у Франції значно полегшилася б. Думка голови

представництва була досить слушною та своєчасною. Франція повністю підтримувала Польщу та частково Румунію у своїй зовнішній політиці, тому налагодження продуктивних відносин з цими країнами було б прихильно сприйняте французькою владою. Однак спірні питання, як з Польщею (Східна Галичина), так і з Румунією (Буковина та Бессарабія) були занадто проблематичними, тому сподіватися на їх швидке вирішення було б нереально.

Весь листопад 1919 р. українська делегація проводила активні переговори з представниками Антанти про можливість визнання суверенності УНР. Однак жодних позитивних результатів вони не принесли. Так, 21 листопада голова представництва УНР надіслав Ж. Клемансо ноту, в якій повідомив, що армія генерала А. Денікіна веде боротьбу проти української армії, тим самим порушуючи цілісність антибільшовицького фронту, на формуванні якого наполягав уряд Франції. У зв'язку з цим, М. Тишкевич просив лідерів конференції надати УНР моральну та матеріальну допомогу і припинити підтримку армій А. Денікіна та О. Колчака. Однак не отримав відповіді на своє прохання.

У грудні 1919 р. у середовищі делегації виник новий внутрішній конфлікт. 5 грудня на засіданні української делегації в Парижі була висловлена недовіра її членам від ЗУНР В. Панейку та С. Томашівському. Вже 8 грудня члени делегації звернулися до уряду УНР: “Д-р Панейко та проф. Томашівський за весь час своєї праці в Парижі ігнорували делегацію УНР і провадили свою працю цілком сепаратно, як в галицькій, так і в загальноукраїнській справі” [60, арк. 37]. У свою чергу дипломати УНР “забули”, що не представники ЗО УНР були у цьому винні, а нездатність знайти спільну мову в делегації. Крім того, С. Томашівського було звинувачено у зраді українському уряду та підтримці гетьмана П. Скоропадського. Підставою було те, що дипломат висловив думку, що на першому етапі відродження України доречно б було створити федеративне державне утворення у межах колишньої Російської імперії. С. Томашівський також піддав критиці всю зовнішню політику

Директорії. “Які різні й далекі відкривалися перспективи для України, і всі вони розвіялися, дякуючи нашому революційному безголов’ю. Революція на місці Української Держави поставила Руїну”, – писав дипломат [61, арк. 4]. Виступ, хоча і був досить об’єктивним, був сприйнятий делегатами УНР не інакше як прояв галицького сепаратизму.

Варто зазначити, що розколу спільної делегації слід було очікувати. Після підписання Акту Злуки українських земель не був чітко врегульований сам механізм діяльності державних установ УНР та ЗОУНР. Результатом неузгодженості, за словами В. Темницького, було дві армії і дві закордонні політики [62, с. 5–6]. Як наслідок, кінець 1919 р. ознаменувався остаточним розколом спільної української делегації на мирній конференції. 17 грудня дипломати від ЗУНР вийшли із складу українського представництва. Натомість був створений Український Національний Комітет (УНК), до якого увійшли В. Панейко, С. Томашівський, І. Кульчицький та А. Петрушевич. УНК у своїй програмі проголосив себе оборонцем національних інтересів України перед міжнародним політичним світом. Зауважимо, що комітет у своїй дипломатичній діяльності все ж таки відстоював права не всієї України, а лише незалежний від Польщі статус Східної Галичини, про що делегати ЗУНР неодноразово повідомляли лідерів Антанти [63, арк. 253–257, 273–274, 275–281, 342–343].

Після виходу представників ЗУНР зі складу делегації питання визнання суверенності України Антантою ще більше ускладнилося, оскільки у своїх зверненнях обидва представництва наголошували, що виключно вони представляють законні інтереси України.

Натомість 27 грудня на засіданні у Парижі англійський прем’єр-міністр заявив, що союзники досягли повного порозуміння і проголосили принцип цілковитого нейтралітету стосовно питання вирішення військових конфліктів на території Росії. 29 грудня М. Тишкевич висловив голові конференції прохання про допомогу українській армії з боку країн Антанти у боротьбі з військами більшовиків. Однак відповіді не отримав.

Незважаючи на активну роботу М. Тишкевича, наприкінці грудня 1919 р. вже у представництві УНР було порушено питання про цілісність делегації та напрямок роботи. С. Шелухін, А. Галіп, В. Тимошенко, М. Кушнір та ін. повідомляли українське МЗС про те, що “делегатія знаходиться у стані внутрішньої хвороби”, головним винуватцем, на їх думку, був голова місії М. Тишкевич. Керівнику делегації закидали не лише невміння організувати повноцінну продуктивну роботу, а й звинувачували в шпигунській діяльності та державній зраді УНР. Ці звинувачення не мали під собою жодних підстав, оскільки М. Тишкевич своєю роботою, як в Парижі, так і в інших європейських державах послідовно пропагував ідею суверенності України.

Таким чином, напередодні та під час проведення Паризької мирної конференції міжнародне становище України багато в чому визначалося насамперед позицією країн Антанти. Однак вже перші офіційні контакти українських дипломатів з провідними політиками союзних держав показали, що останні вороже налаштовані щодо перспектив утвердження української державності.

30 грудня 1919 р. М. Тишкевич повідомив МЗС УНР про те, що з огляду на попередні помилки при формуванні делегації, було б доречним змінити її склад. Вже 4 січня 1920 р. РНМ УНР надала йому надзвичайні повноваження для роботи. Голова делегації мав виключне право скорочувати штати і бюджет місії; звільняти членів делегації з повідомленням про свої дії Директорії для остаточного затвердження; приймати за власним вибором нових членів; розпоряджатися фондами делегації з відповідальністю лише перед урядом УНР. Своїм наказом український уряд чітко визначив також права та обов'язки інших членів.

18 січня в уряді Французької Республіки відбулися певні зміни. Ж. Клемансо подав у відставку з поста прем'єр-міністра країни (20 січня новим керівником уряду було призначено А. Мільєрана). Зміна здавалась вигідною політично для УНР, оскільки Ж. Клемансо був найбільшим противником української

суверенності. У першій же своїй промові, А. Мільєран зобов'язався “дати відсіч більшовикам” [15, с. 161], тому призначення нового прем'єр-міністра давало певні сподівання дипломатам УНР, що він більш прихильно налаштований до українських змагань. У той же день українська делегація надіслала Найвищій Раді союзних держав звернення: “Придивитись тяжкому становищу в якому знаходиться український народ і дати уряду УНР змогу боротися зі страшною фізичною загрозою життю населення України” (йшлося про дозвіл ввезення в Україну медичних препаратів для армії та цивільного населення [64, арк. 64]). Із подібним проханням звертався і С. Петлюра. Натомість лідери Антанти, як і раніше, залишили їх поза своєю увагою.

19 січня С. Петлюра, звертаючись до М. Тишкевича, писав, що українська делегація мусить зацікавити політичні та підприємницькі кола Антанти можливістю розпочати економічні зносини з УНР. Однак, зважаючи на катастрофічний стан української влади, делегації було поставлено надскладне завдання. Уряд Другої УНР практично не контролював власну територію, тому реально на міг забезпечити виконання своїх економічних зобов'язань. Про фінансово-економічну кризу УНР свідчив також той факт, що її уряд уповноважував М. Тишкевича “домагатись перед Мировою Конференцією та Державами Антанти про пред'явлення грошових претензій до Германського Уряду відносно відшкодування вчинених германським військом шкод і збитків”. Якщо зважити на те, що Німеччина була зобов'язана виплачувати значні репарації країнам Європи, то претензії УНР виглядали нереальними. Тим паче, що німецький уряд діяв в Україні в рамках підписаного Брест-Литовського союзного договору.

У свою чергу Найвища Рада союзних держав, з ініціативи Д. Ллойд-Джорджа, прийняла рішення зняти економічну блокаду з РСФРР. Слід зазначити, що це питання обговорювалося ще 5 липня 1919 р., однак через опір Франції не було ухвалене. Однак, зважаючи на економічну кризу в більшості європейських країн, питання було ратифіковане на

початку 1920 р. До речі, згідно даних англійської газети “Times”, в грудні 1919 р. допомогу по безробіттю в Європі отримувало від 40 до 50 млн. чоловік [65, арк. 10]. Тому зняття економічної блокади проти РСФРР було актуальним питанням для налагодження товарообміну на європейському континенті.

21 січня 1920 р. військовий радник української делегації в Парижі зазначав військовому міністерству УНР, що прем'єр-міністр Франції А. Мільєран та міністр закордонних справ позитивно ставилися до ідеї самовизначення націй: “«Слід щоб версальський мир не був для нас ударом, позаяк народності бувшої Росії дивляться на нас як заступників. Ми повинні визнати їх самостійне політичне життя”. Водночас ставлення до УНР характеризувалося досить скептично: “Мала віра в талант і здібність української інтелігенції і урядових кіл здобувати самостійну державу” [66, арк. 12 зв., 15]. Така позиція була викликана, по-перше, наслідком відвертої антиукраїнської діяльності російських та польських представництв у Парижі, по-друге, власне політичною слабкістю уряду Другої УНР. Однак, незважаючи на “прохолодне” ставлення до УНР, українські дипломати продовжували активну діяльність, спрямовану на визнання суверенності України.

21 січня С. Петлюра, звертаючись до М. Тишкевича, просив останнього посприяти вирішенню питання стосовно українських військовополонених, які перебували в різних європейських країнах. “Для нас важливо щоб Антанта дозволила використовувати наших полонених, яких тільки в Німеччині 30-40 тисяч”, – писав Головний Отаман. Натомість, як і попередні звернення, всі запити та зустрічі М. Тишкевича з представниками Антанти не дали позитивного результату і з цього питання.

Частково можна зрозуміти позицію Антанти, відносно несприйняття ідеї суверенності України. Так, лише на прикладі української делегації в Парижі було видно, що ідея незалежності України трактується українським політикумом далеко не однозначно, нерідко абсолютно з протилежних позицій. У цьому контексті доречно навести слова Я. Окуневського стосовно

діяльності українських дипломатів: “Ніде правди діти, що ми, українці, уміємо дуже добре від себе людей відпихати, а симпатій для себе з’єднувати ми не вміємо. Кружковство і критиканство заїло і заїдає нас” [67, арк. 1]. Досить хиткою була і політична позиція у провідників визвольних змагань. Один з лідерів української Директорії В. Винниченко зазначав у своїй відомій праці: “Нема у нас нації. Є темний, осоловілий ... народ. Ми хочемо зробити його нацією, а він скоса дивиться на наші маніпуляції й сердито бурчить”, – писав В. Винниченко [68, с. 309]. Цих “маніпуляцій” не могли збагнути не лише український народ, а й досвідчені європейські політичні кола. Тому і сама ідея незалежності України не сприймалася у політичному середовищі Антанти. Цікавим фактом також є те, що “темний, осоловілий народ” підтримував український національний уряд, у той же час «вороже ставився до Денікіна» [69, арк. 62]. Інша справа, що, за словами І. Мазепи, “революція застала наше суспільство без розвиненої провідної верстви” [70, с. 144]. Власне, це було однією з головних проблем тодішнього керівництва Другої УНР.

Підсумовуючи хід дипломатичних переговорів між УНР та Антантою під час роботи Паризької мирної конференції, зазначимо, що від самого початку переговорного процесу Україна перебувала у стані внутрішньополітичної кризи та мусила самостійно відбивати зовнішньополітичну агресію з боку більшовиків. Через це уряд УНР не зміг чітко визначити свою позицію на міжнародній арені у відповідності з тогочасними міжнародними політичними реаліями. В 1919 р. шлях до визнання української державності на міжнародній політичній арені залежав значною мірою від успішної діяльності делегації УНР на Паризькій конференції. На жаль, робота українського представництва (віддаючи належне зусиллям низки дипломатів УНР) професійно не відповідала тим завданням, що були перед ним поставлені.

Варто зазначити, що значна провина у невизнанні Паризькою конференцією суверенності УНР лежить на українському керівництві. За відсутності чітких вказівок від

українського державного центру щодо дій на конференції, дипломати УНР просто не могли оперативно реагувати на зміни ситуацій та настроїв європейських лідерів стосовно України. Взагалі політичний провід УНР часто відставав від розвитку подій як в середині країни, так і за кордоном. Так, під час проведення Паризької мирної конференції демократичні лозунги про принципи “самовизначення націй” та інші досить швидко відійшли у тінь, оскільки Франція, Велика Британія, Італія почали відстоювати власні стратегічні інтереси. Декларація американського президента В. Вільсона, у якій зазначалося, що “кожну територіальну угоду після війни треба перевести в інтересах і на користь відповідного населення”, також була знівельована іншими політичними лідерами Антанти. Це, зокрема, чітко виявилось при вирішенні міжнародного правового статусу Східної Галичини. Були враховані інтереси одного польського населення, українське питання у цьому регіоні вирішувалося на користь Польщі. Нове керівництво УНР не змогло вчасно зреагувати на такий розвиток подій і не приділило належної уваги для зацікавлення політичних та промислових кіл держав-переможниць у необхідності існування суверенної УНР.

Список використаних джерел та літератури

1. Яцюк М.В. Формування Директорією УНР основних засад зовнішньої політики (кінець 1918 – 1920 рр.) / М.В. Яцюк // Вісник Харківського університету. – 1998. – № 401. – С. 77–85.
2. Яблонський В.М. Основні проблеми зовнішньополітичної діяльності уряду УНР (червень – грудень 1919 року) / В.М. Яблонський // Вісник Київського університету. – 1994. – Вип. 22. – С. 155–164.
3. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 1065, оп. 1, спр. 162, 44 арк.
4. Державний Архів Служби Безпеки України (далі – ДАСБУ), спр. 69270, т. 30, 171 арк.
5. Матвієнко В.М. Зовнішньополітичне відомство УНР за доби Директорії / В.М. Матвієнко // Вісник міжнародні відносини. – 2001. – Вип. 20. – С. 60–63.

6. Шевченко І. Біля витоків. Становлення української дипломатії доби УНР / І. Шевченко // Політика і час. – 1995. – № 9. – С. 76–82.
7. Рудницький М. Париж 1919. Преважке становище української делегації на Мірову Конференцію / М. Рудницький // Історичний календар-альманах “Червоної калини” на 1939 рік. – 1938. – Вип. XVIII. – С. 119–128.
8. История дипломатии / [под ред. В. П. Потемкина]. – М. : Государственное изд-во политической литературы, 1945. – Т. 2 : Дипломатия в новое время (1872–1919 гг.). – 424 с.
9. Віднянський С.В. Україна в Європі у минулому столітті: від об’єкта до суб’єкта міжнародних відносин / С.В. Віднянський // Міжнародні зв’язки України: наукові пошуки і знахідки. – 2001. – Вип. 10. – С. 9–21.
10. Будков Д. Слово правди про Україну. Система зовнішньополітичного інформування в часи Директорії / Д. Будков, Д. Веденєєв // Політика і час. Міжнародне життя і зовнішні зносини України. – 1993. – № 10. – С. 69–74.
11. Трухановский В.Г. Внешняя политика Англии / Трухановский В.Г. – М. : Изд-во института международных отношений, 1962. – 409 с.
12. Зонова Т.В. Современная модель дипломатии: истоки становления и перспективы развития / Зонова Т.В. – М. : РОС СПЭН, 2003. – 334 с.
13. Вальницкий К.М. От Версаля до Генуи / Вальницкий К.М. – Львов, 1923. – 64 с.
14. Городня Н. Їм потрібні були сильні союзники. Українське питання на Паризькій мирній конференції 1919 року / Н. Городня // Політика і час. – 1995. – № 11. – С. 75–80.
15. Ачканазі Б.О. Франція: від війни до миру. Політичні сили й проблеми післявоєнного устрою. 1918–1924 / Ачканазі Б.О. – К., 2000. – 370 с.
16. ЦДАВО України, ф. 1429, оп. 2., спр. 114, 38 арк.
17. Штейн Б.Е. Из истории Парижской мирной конференции 1919 года (Вопрос о Восточной Галиции) / Б.Е. Штейн // Известия Академии наук СССР. – 1947. – Т. IV. – № 2. – С. 123–140.
18. ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 1, спр. 160, 29 арк.
19. Центральний державний архів громадських об’єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 57, оп. 2, спр. 354, 7 арк.

20. Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДАЛ), ф. 681, оп. 1, спр. 1, 6 арк.
21. Гончар Б.М. Відносини між Францією та УНР (грудень 1918 – квітень 1919 рр.) / Б.М. Гончар, Н.Д. Городня // Український історичний журнал. – 2000. – № 3. – С. 44–52.
22. Ачканазі Б.О. Ставлення до “принципу національностей” у політичних колах Франції (1918–1919 рр.) / Б.О. Ачканазі // Міжнародні зв’язки України: наукові пошуки і знахідки. – 2000. – Вип. 9. – С. 169–186.
23. Ададуrow В. Політика Франції стосовно українсько-польського конфлікту за Східну Галичину в період з листопада 1918 по березень 1919 р. / В. Ададуrow // Україна в минулому. – 1995. – Вип. VII. – С. 18–32.
24. ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 1, 256 арк.
25. Животко А. Історія української преси / Животко А. – Мюнхен, 1989-1990. – 334 с.
26. ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 87, 5 арк.
27. ДАСБУ, спр. 69270, т. 2., 117 арк.
28. ДАСБУ, спр. 69270, т. 26., 59 арк.
29. Веденєєв Д.В. Українська делегація на мирній конференції в Парижі / Д.В. Веденєєв // Міжнародні зв’язки України: наукові пошуки і знахідки. – 1993. – Вип. 4. – С. 21–31.
30. ЦДАЛ, ф. 581, оп. 1, спр. 59, 24 арк.
31. Стахів М. Україна в добі Директорії УНР : в 7 т. / М. Стахів. – Скрантон, 1965-1966. – Т. 6 : Криза на всіх фронтах. – 1965. – 247 с.
32. Карр Э.Х. Русская революция от Ленина до Сталина. 1917–1929 / Карр Э.Х. – М. : Советско-британское изд-во «Интер-Версо», 1990. – 208 с.
33. ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 1, спр. 40, 57 арк.
34. ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 280, 216 арк.
35. ЦДАГО України, ф. 5, оп. 1, спр. 160, 69 арк.
36. Лозовий В. Внутрішня та зовнішня політика Директорії Української Народної Республіки (Кам’янецька доба) / Лозовий В. – К.; Кам’янець-Подільський : Аксіома, 2005. – 224 с.
37. ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 1, спр. 66, 29 арк.
38. Доценко О. Літопис української революції. Матеріали й документи до історії української революції. 1917–1922 : в 2 т. / О. Доценко. К.; Львів, 1923. – Т. 2. – Книга 4. 1923. – 362 с.

39. Українська революція і державність (1917–1920 рр.) / [Бевз Т.А., Веденєєв Д.В., Гошуляк І.Л. та ін.]. – К. : Парламентське видавництво, 1998. – 248 с.
40. Бондарчук В. Проблема ЗУНР на Паризькій мирній конференції / В. Бондарчук, Л. Чорній // Україна : культурна спадщина, національна свідомість, державність. – 2000. – Вип. 6. – С. 252–255.
41. ЦДАЛ, ф. 581, оп. 1, спр. 94, 179 арк.
42. Ллойд-Джордж Д. Правда о мирных договорах : в 2 т. / Д. Ллойд-Джордж. – М. : Изд-во иностранной литературы, 1957. – Т. 1. 1957. – 656 с.
43. Нитти Ф. Европа без мира / Нитти Ф. – М.; Петроград : Изд-во Петроград, 1923. – 222 с.
44. ЦДАВО України, ф. 4440, оп. 1, спр. 2, 399 арк.
45. ЦДАВО України, ф. 4440, оп. 1, спр. 1, 745 арк.
46. ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 279, 99 арк.
47. Литвин С. Симон Петлюра у 1917–1926 роках / Литвин С. – К. : Аквілон-Прес, 2000. – 664 с.
48. ЦДАВО України, ф. 1429, оп. 2, спр. 100, 390 арк.
49. ЦДАВО України, ф. 3933, оп. 1, спр. 2, 24 арк.
50. ЦДАВО України, ф. 3933, оп. 1, спр. 4, 48 арк.
51. Богуславський О. Інформаційно-пресова діяльність Центральної Ради та українських урядів 1917–1920 рр. Монографія / Богуславський О. – Запоріжжя : ГУ “ЗУДМУ”, 2003. – 236 с.
52. Веденєєв Д. З досвіду побудови дипломатичної служби України / Д. Веденєєв // Розбудова держави. – 1993. – № 3. – С. 30–36.
53. Головченко В. Соборна Україна на міжнародній арені 1919 р.: надії і втрачені шанси / В. Головченко // Українська соборність: ідея, досвід, проблеми: (До 80-річчя Акту Злуки 22 січня 1919 р.). – К., 1999. – С. 212–220.
54. ЦДАЛ, ф. 681, оп. 1., спр. 5, 44 арк.
55. ЦДАЛ, ф. 681, оп. 1, спр. 4, 8 арк.
56. Берти Л. За кулісами Антанты. Дневник британского посла в Париже 1914–1919 / Берти Л. – М.; Л., 1927. – 232 с.
57. Черная книга. Сборник статей и материалов об интервенции Антанты на Украине в 1918–1919 гг. / [под ред. А.Г. Шлихтера]. – Екатеринбург : Государственное издательство Украины, б/г. – 433 с.
58. ЦДАЛ, ф. 681, оп. 1, спр. 18, 37 арк.

59. ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 1, спр. 153, 102 арк.
60. ЦДАВО України, ф. 4211, оп. 2, спр. 15, 134 арк.
61. ЦДІАЛ, ф. 368, оп. 1, спр. 27, 7 арк.
62. Матвієнко В.М. Проблема вибору союзників та розбудови дипломатичної служби Директорії УНР (весна – літо 1919 р.) / В.М. Матвієнко // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2000. – Вип. 23. – Ч. III. – С. 3–7.
63. ЦДАВО України, ф.4440, оп.1, спр.1, 745 рк.
64. ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 1, спр. 38, 81 арк.
65. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, ч. 1, спр. 45, 13 арк.
66. ЦДАВО України, ф. 1429, оп. 2, спр. 21, 89 арк.
67. ЦДІАЛ, ф. 383, оп. 1, спр. 3, 6 арк.
68. Винниченко В. Щоденник: в 2 т. / В. Винниченко – Едмонтон ; Нью-Йорк, 1980. – Т. 1 : 1911–1920. – 500 с.
69. ДАСБУ, спр. 69270, т. 32, 190 арк.
70. Мазепа І. Підстави нашого відродження / Мазепа І. – Б/м : Прометей, 1949. – 163 с.

РЕЛІГІЙНІ НАСТРОЇ РОБІТНИКІВ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ У 1920-Х – НА ПОЧАТКУ 1930-Х РР.

Найменш дослідженими аспектами проблеми взаємовідносин держави і робітників у радянському суспільстві є ті, що пов'язані з формуванням їх нових світоглядних уявлень, зокрема атеїстичної свідомості. У вітчизняній та зарубіжній історіографії існує чимало праць, де всебічно висвітлено політику радянської влади щодо релігії й церкви, а також діяльність квазігромадських організацій атеїстів з проведення відповідної агітації серед населення. Водночас зокрема зміни у світоглядній позиції робітників у них розкрито уривчасто [1]. Виняток становить стаття О.В. Бойка “Православна церква і робітничий клас Півдня України в умовах антирелігійної політики держави 20–30-х років ХХ століття”, у котрій на прикладі південного регіону України зроблено спробу розвінчати радянський міф про суцільну атеїзацію робітників у перші десятиріччя радянської влади в УСРР. Всупереч визначеним автором хронологічним мемам дослідження, проблема вивчається переважно на документах 1920-х рр. [2].

Релігійні настрої не досліджувалися також у працях з історії радянського робітничого класу [3], навіть присвячених вивченню його соціально-культурних рис [4]. Останнім часом відповідна свідомість населення України почала досліджуватися переважно на прикладі релігійних сільських громад. До вивчення його світоглядної ментальності залучено також нетрадиційні джерела усної історії [5]. На новій документальній базі – матеріалах перепису населення 1937 року – проблема розробляється у російській історіографії. Зокрема, в одній з праць В.Жиромської з демографічної історії РСФРР у 1930-ті рр. розкривається ставлення населення до релігії, досліджується склад віруючих і невіруючих за статтю, віком та грамотністю [6, с. 185–217].

Вивчення світоглядних уявлень робітників ускладнює брак документальних джерел, які вірогідно відбивають їх релігійні

настрої. Матеріали перепису 1937 року для цього непридатні, бо не містять інформацію про соціальний склад віруючих. Листи робітничих кореспондентів, котрі друкувалися в газетах і журналах атеїстичного товариства “Войовничий безвірник” заідеологізовані, оскільки проходили попередній відбір цензури. “Небажані” для влади кореспонденції, що осідали у редакціях, не збереглися. Причина – знищення архівів цих часописів та української секції Всесоюзної спілки войовничих безвірників (СВБ), до котрих вони могли потрапити. Виняток становлять листи українських робкорів, які надсилалися до Москви, до газети “Безбожник”. Вони зберігаються в фонді Центральної ради Всесоюзної спілки Войовничих безвірників у Державному архіві Російської Федерації. Однак їх кількість незначна [7].

Релігійні настрої населення не набули належного висвітлення і в інформаційних довідках Державного політичного управління (ДПУ). Вони ретельно відстежувалися лише тоді, коли виникала загроза опозиційних виступів віруючих (під час кампаній вилучення церковних цінностей 1922 р. й закриття храмів та зняття їх дзвонів наприкінці 1920-х – на початку 1930-х років). Іноді у довідках ДПУ містилась інформація про невиходи робітників на роботу під час релігійних свят і в неділі у зв’язку з переходом на безперервний графік роботи підприємств. Час від часу з’являлися повідомлення про поширення впливу серед населення сектантських груп, що зумовлювалося припиненням діяльності церков.

У даному розділі зроблено спробу показати ставлення робітників на прикладі їх різних вікових, соціальних та політичних груп до антирелігійних кампаній влади, що проводилися на 1920-х – на початку 1930 рр., насамперед відносно нищення церковної нерухомості й майна.

Революція, котра проголосила відокремлення церкви від держави, викликала у віруючих надію на свободу віросповідання. Однак це виявилось ілюзією. Радянська держава з перших днів розгорнула боротьбу з церквою, яка була осередком інакомислення й опозиції. Засобами її стала не

стільки атеїстична пропаганда, скільки адміністративно-репресивні заходи – арешти і висилки служителів культу, закриття храмів та секуляризація їх майна.

Продовженням репресій в 1922 р. стала кампанія вилучення церковних цінностей, що перебували у користування релігійних осередків. Робилися й спроби перенесення вихідного дня з неділі на понеділок та заборони святкування релігійних свят, незважаючи на те, що найбільші з них офіційно залишалися неробочими днями. Все це ослаблювало позиції церкви в суспільстві й сприяло встановленню контролю влади за єпархіальним життям і діяльністю відповідних громад з боку відділу культів НКВС та 6-го (антирелігійного) відділу ОДПУ.

Для з'ясування реакції робітників на ці заходи держави потрібно визначити ступінь їх релігійності. Проте це майже неможливо через відсутність необхідних відомостей. Певне уявлення про їх релігійні переконання дають дані статистичних обстежень соціального складу релігійних громад. За даними О. Бойка, котрий вивчав взаємовідносини православної церкви й робітників у 1920-ті рр. на прикладі Півдня України, частка їх у складі міських релігійних громад була досить високою. Наприклад, осередок автокефальної громади Миколаївської церкви пролетарського містечка Амур у 1928 р. на 92% складався з робітників, причому, порівняно з 1926 р. він збільшився в 2,5 раза та нараховував 510 членів. На жаль, при цьому не враховано зростання кількості робітників амурських підприємств за відповідний період, без чого визначити тенденцію зміни їх релігійності неможливо. Майже 40% (959 осіб з 2500) становила частка робітників серед парафіян громади Олексіївського молитовного будинку Катеринослава наприкінці 1929 року. Постійними членами релігійного осередку Брянської церкви у цьому місті були 338 робітників та члени їхніх родин. Досить активно відвідували Миколаївський храм кам'янські робітники [8, с. 47].

У радянській історіографії стверджувалося, що спеціальні комісії, які втілювали в життя постанову ВУЦВК від 8 березня 1922 р. про вилучення церковних цінностей у фонд допомоги

голодуючим, спиралися на активну підтримку трудящих. Так, П. Красін зазначав про велику кількість резолюцій, що приймалися на підприємствах робітниками, в яких містилися заклики до пожертви зазначених коштовностей на користь голодуючих [9, с. 108]. Основна пролетарська маса, особливо у неврожайних губерніях, беззастережно підтримала відповідні заклики партійних агітаторів. Майже всі зведення губернських комісій із вилучення церковних цінностей з найбільших промислових містак України зафіксували безконфліктний характер проведення цієї кампанії. Віруючі насправді за рідкісними винятками не надавали активного опору діяльності цих комісій. Втім подібні факти не можна розцінювати як прояв суцільного безвір'я робітників, оскільки для їх переважної більшості вилучення коштовностей не було самоціллю, а лише щирим прагненням допомогти голодуючим.

Слід враховувати й той факт, що в разі загрози конфлікту з віруючими, комісії з вилучення церковних цінностей мали діяти під прикриттям збройних загонів міліції, здійснюючи свої акції таємно й блискавично, щоб служителі культу не встигли організувати опір парафіян. Із цією ж метою для вилучення коштовностей обирався час, коли більшість робітників працювала на виробництві [10, с. 112–115].

І все ж були випадки, коли робітники не хотіли допускати вилучення цінностей із храмів. В Одесі віруючі, у тому числі й робітники, звернулися до єпископа з пропозицією віддати свої грошові заощадження замість коштовних предметів церковного вжитку. Проти конфіскації церковних цінностей із храмів виступили й робітники Чорноморських майстерень Одеси. Акцію протесту з цього приводу провели також працівники державного млина № 4 Катеринослава [8, 43].

Кампанія вилучення церковних коштовностей, за визнанням ЦК КП(б)У, виявилася дієвим методом боротьби з релігією. Священики, винні в їх приховуванні чи інвентарних описів церковного майна, підлягали кримінальному покаранню, як саботажники допомоги голодуючим. У 1922 р. в Україні було протягнуто до кримінальної відповідальності понад

580 служителів культу, а кожного п'ятого з них було страчено. З церковних установ було вилучено цінностей на загальну суму 834 тис. руб. золотом [11].

Багато віруючих почали усвідомлювати, що для них важливо насамперед те, заради чого створені на землі храми. На місце вбитих священників прийшли колишні миряни. Вони зайняли їхнє місце, розуміючи, що це може коштувати їм життя. Ті, хто не прийняв сан, створили братства, збираючись на квартирах, щоб тільки зберегти релігійний дух. Після арештів священнослужителів більшість робітників від церкви не відійшла.

Кампанія по вилученню коштовностей із храмів супроводжувалася активною атеїстичною пропагандою, що дозволила залучити частину робітників до закриття й ліквідації церков. Водночас у деяких місцевостях робітники виявили опір подібним спробам і намаганням ураження прав священнослужителів. Зокрема, на Катеринославському заводі ім. Петровського 214 металургів подали колективну скаргу до адміністрації з вимогою припинити виселення їх пастирів із заводських квартир [8, 43]. Намагались опротестувати закриття храмів і робітники оружного міста Шахи Донецької губернії, які надіслали до губернського прокурора скаргу, в якій повідомляли, що 1923 р., лютого 24 дня, тобто на першому тижні Великого посту, в суботу, у нас було закрито церкву імені святого Макарія всупереч бажанню віруючих. Наші попечителі церкви ходили з підписами віруючих до місцевого окрвиконкому, де їх ледве не заарештували, вважаючи, як вони робітники і клопочуть про відкриття церкви, значить вони контрреволюціонери, а місцевий рудком на подання заяви про дозвіл відкрити молитовний будинок так просто і казав: “Ми церкви закриваємо, а молитовні будинки відкривати будемо? Ніколи!”. До 1924 р. скарги релігійних громад на утиски з боку місцевих влад становили 9% від загальної кількості письмових скарг, які надходили до прокуратури [12, с. 139].

В наступному році влада намагалась створити ілюзію масової підтримки антицерковної політики з боку робітників і

селян. З метою забезпечення їх лояльності до секуляризації церковного майна, планувалося організувати активну антирелігійну пропаганду. До того ж, загальним зборам робітників і селян надавалося право порушувати перед місцевими радами питання про закриття церков, щоправда виключно з метою передання їх приміщень на потреби соціальних і культурно-освітніх закладів [12, с. 139].

Підготовча робота на місцях звичайно не проводилася, але на загальних зборах, як правило, приймалися схвальні рішення про закриття церков. Віруючі, побоюючись провокацій, не брали участі в дискусіях, а ініціатива в обговоренні переходила до їх противників [12, с. 139].

Деінде відбувалися сутички між представниками місцевих комісій з закриття церков, до складу яких входили представники професійних спілок, з членами релігійних громад, у тому числі робітниками [13, с. 631].

Повсюдне незадоволення робітників викликало проведення атеїстичної пропаганди. Про це свідчили звіти Катеринославського губкому КП(б)У та інформаційні довідки губерньського відділу ДПУ про економічне і політичне становище в губернії за 1922 р. Вони констатували факти прояву таких настроїв у працівників катеринославських заводів ім. Петровського, ім. Леніна, “Комунар”, “Комінтерн”, “Сириус” й ін. [8, с. 44].

Вперто опиралися робітники також спробам влади позбавити їх можливості відправляти духовні потреби у вільний від роботи час та брати участь у релігійних обрядах і у зв'язку з перенесенням вихідного з неділі на понеділок. Тим часом саме на неділю випадали найбільші церковні свята, зокрема Великдень, Трійця та Вербна неділя, які офіційно вважалися днями відпочинку. Робітники звичайно виходили на роботу у такі дні лише у першій місяць після ухвалення відповідного рішення на загальних зборах, а надалі поверталися до старої звички відпочивати на релігійні свята. Для протидії в арсеналі агітаційних відділів були використані контрзаходи – організація так званих “комсомольських свят”, які перетворювалися на

публічні знущання над релігією. Члени КСМУ, серед яких були й молоді робітники, влаштовували театралізовані вистави, у котрих спотворювали біблійські сюжети, персонажі, малювали непристойні плакати, карикатури на релігійні теми. Реакція пролетарської маси на ці свята була неоднозначною: з одного боку, велика частина молоді поставилася до кампаній з цікавістю, беручи в них безпосередню участь; з іншого, – кваліфіковані робітники, переважно середнього і похилого віку, висловлювали невдоволення через образу релігійних почуттів віруючих. Під час проведення “комсомольського Різдва” у Мелітополі частина робітників активно протестувала проти знущань над релігією [8, с. 44- 45].

Незважаючи на невдоволення віруючих, без ексцесів відбулася кампанія вилучення ікон і хрестів на підприємствах, що до 1922 р. залишались у деяких цехах. Формою прихованого опору її проведенню було розповсюдження чуток, що держава буде оподатковувати ікони у квартирах [8, с. 44].

Антирелігійна політика перших років радянської влади не увінчалася успіхом: у 1921–1922 рр. почалося релігійне відродження, особливо в містах. У 1923–1929 рр. політика держави щодо церкви зазнала деякого пом’якшення. Першим кроком на шляху лібералізації стосунків церкви та влади став лист генерального секретаря ЦК РКП(б) Й. Сталіна від 16 серпня 1923 р. з вимогою до всіх губкомів заборонити закриття храмів й арешти священиків. З того часу головний крен у боротьбі з релігією було зроблено на підрив останньої із середини та на поширення атеїстичного світогляду. В 1925 році на основі “Товариства друзів газети “Безвірник” було створено “Спілку безвірників” (з 1929 р. – “Спілка войовничих безвірників”). Почало функціонувати видавництво “Безвірник” [14, с. 9].

Наступним кроком на шляху лібералізації церковної політики була інструкція наркомату юстиції та наркомату внутрішніх справ від 15 квітня 1927 р. “Про порядок реєстрації релігійних товариств і видачу дозволів на скликання з’їздів

таких”, котра дещо розширила права відповідних громад порівняно з декретом 1918 р.

У 1929 р. на зміну “релігійному непу”, котрий привніс певну лібералізацію у стосунки між церквою і державою, прийшов період їх загострення, що негативно позначилося на житті релігійних громад та віруючих. У травні того року на XIV Всесоюзному з’їзді рад було ухвалено нову редакцію статті 4-ої Конституції СРСР: замість “свободи релігійної і антирелігійної пропаганди” визнавалася “свобода релігійних сповідань і антирелігійної пропаганди”, що законодавчо ставило віруючих у нерівне з іншими громадянами становище. В тому ж році її чинність було поширено на територію УСРР.

В таємній доповідній записці ДПУ УСРР №38569 “Про реагування робітників республіки на закриття церков та зняття дзвонів”, надісланій до ЦК КП(б)У 14 лютого 1930 року, їх реакція на ці заходи визначалася нечітко. У ній зазначалося, що “основні кадрові робітники ... жваво підхопили пропозиції ... про закриття церков і зняття дзвонів”. Робився наголос також на особливій активності робітничої молоді, “яка в ряді місць є прямим застрільником “походу безбожників”. Для підтвердження цього наводилися антирелігійні висловлювання кадрових робітників з деяких підприємств та шахт України. Серед них зокрема були робітників Горлівського машинобудівного заводу, котрі розглядали кампанію закриття храмів як складову культурної революції, що мала на меті формування атеїстичного світогляду, шахтарі Сталінського рудоуправління, котрі обстоювали припинення діяльності церков із метою використання їх для розважальних закладів – робітничих клубів, гірників Петрово-Рутченківського рудоуправління, які підтримували ідею закриття храмів також із меркантильних міркувань, звинувачуючи священників у тому, що вони “живуть за чужий рахунок та, крім шкоди, нічого не роблять”.

Такі думки найчастіше висловлювали сезонники з сіл, котрі були незадоволені тим, що церковнослужителі стягали плату з їхніх дружин за відправлення різних релігійних обрядів. “Попи

дурять наших баб. Ми, сезонники, на літо від'їжджаємо, залишаємо у селах своїх дружин, – говорив один з робітників Горлівського машинобудівного заводу, – а вони, попи, заправляють ними як счочуть. Ми надсилаємо [дружинам] гроші, цим грошам попи ведуть облік і, залежно від цього, беруть [платню] за різні богослужіння – хрестини, похорони й т. ін., а баби – дури, не навчилися ще розуміти, як їх обробляють попи” (будівельне бюро). Намагаючись захистити свої гаманці, вони закликали владу посилити антирелігійну роботу на селі та критикували її за те, що вона “усю увагу звертає на робітників, звільняє їх від релігійного дурману, але не дивиться, що робиться у селян”.

У радянській пресі друкувалося чимало колективних листів робітників з клопотанням до влади про зняття дзвонів і закриття храмів, що мало засвідчити пролетарський характер антирелігійної політики. Зважаючи на “добровільно-примусову” практику підписання таких документів, ініційовану членами партії, їх не можна використовувати для оцінки ступеня атеїзації населення та робітничого класу зокрема. Але держава свідомо вдавалася до такої фальсифікації, використовуючи ці листи як головний козир для підтвердження ідеологічного міфу про атеїстичний світогляд робітників, що розв'язувало їй руки у нищенні свого ідеологічного конкурента – церкви.

Фальсифікацію про антагонізм між робітниками й священиками мали підтримувати радянські історики. Власну точку зору рідко хто з них висловлював. Стверджувати, що наприкінці 1930-х рр. мільйони робітників та особливо колгоспників продовжували ще тією чи іншою мірою вірити в бога, входили до релігійних організацій, виконували релігійні обряди і звичаї, як це зробив Ф. Олещук, було небезпечним [15, 15]. Тенденція до перегляду уявлень на процес атеїзації суспільства намігився у другій половині 1980-х років.

Проте й позиції атеїстів не були однаковими. На противагу радикалам, котрі виступали за примусове закриття церков, більш помірковані визнавали адміністративні методи боротьби з релігією недостатньо ефективними. Вони вважали, що її

належить проводити не методами “кавалерійських атак”, що не змінюють світоглядних уявлень віруючих, а шляхом систематичної культурно-освітньої роботи в масах. Такої точку зору, зокрема, дотримувалися робітники Одеського заводу ім. Леніна. Один з них зазначав: “Ми нічого не маємо проти закриття церков, але цей процес має відбуватися правильно. Самі віруючі повинні відмовитися від релігії, а цього можна досягти при перевихованні мас”. Думку про те, що “насильницьким порядком закривати релігійні осередки зайве”, поділяли робітники Дніпропетровського заводу ім. Дзержинського [16, с. 17].

Помірковані атеїсти відмовлялися ставити підписи на колективних заявах-клопотаннях до органів влади про закриття церков. Свою позицію вони обґрунтовували не політичними переконаннями – прихильністю до демократичних принципів свободи совісті та віросповідань, а побоюванням образити релігійні почуття близьких для них людей – батьків, дружин, бабусь і дідів. З цього приводу один з шахтарів Петрово-Рутченківського рудоуправління говорив: “Ми, робітники, у своїй більшості, безперечно, не віруємо в бога й стоїмо за закриття церков та синагог, але було б великою заслугою держави, коли б вона шляхом роз’яснення переконала наші родини і відсталих робітників у неіснуванні бога”. Їх занепокоєння з приводу виникнення сімейних конфліктів на релігійному ґрунті підтримали також гірники Горлівського рудоуправління й робітники Луганського заводу ім. Жовтневої революції.

Деякі атеїсти –противники адміністративного закриття церков, зокрема шахтарі з Горлівського рудоуправління вважали, що з часом церква відживе сама по собі, оскільки молодь туди не ходить, а священики з часом щезнуть, та пропонували дочекатися кращих часів.

До найбільш активних противників закриття релігійних інституцій, за висновками інформаційно-оперативного відділу Державного політичного управління, належали робітники старших вікових груп. Це твердження суперечить попередньому

висновку авторів інформаційної довідки ГПУ про те що, “основні кадрові робітники, [серед яких частка немолодих була найбільшою], не настроєні релігійно, жваво підхопили пропозиції про закриття церков” [16, с. 17].

Висвітлюючи позицію останніх, автори довідки водночас робили наголос на непохитності релігійних переконань віруючих робітників, які казали, що репресивні заходи їх не тільки не змінять, а й, навпаки, зміцнять. Що в разі закриття храмів вони будуть молитися вдома чи влаштують нелегальний молитовний будинок у когось додому, зокрема зазначили трудівники Артемівського содового заводу “Червоний хімік”, Херсонського заводу ім. Петровського та Одеського судноремонтного ім. А Марті).

Віруючі робітники не тільки звинувачували владу у пограбуванні релігійних громад і порушенні політичних свобод громадян (совісті та віросповідання), а й висловлювали незадоволення з приводу використання культових споруд для центрів атеїстичної пропаганди. Вони пропонували державі закривати не церкви, а шинки, де споюють народ, а для клубів і будинків культури будувати нові приміщення.

Віруючі з Артемівського заводу “Червоний хімік” та Херсонського заводу ім. Петровського вважали, що більшість робітників виступає проти закриття храмів і зняття дзвонів, але, боячись переслідувань на підприємствах, голосує на загальних зборах за пропозиції безвірників. Вони не вірили офіційній пропаганді, що кампанія нищення храмів ініційована робітниками. “Всюди кажуть, що закриття церков вимагають самі робітники, а, насправді, робітники ніколи не порушували такого питання. Як завжди, партійці на зборах поставлять питання на голосування і хочеш – не хочеш, голосуй, а то буде тобі погано і виходить, що робітники самі вимагають”, – казали вони [16, с. 18].

Віруючі викривали таку ганебну практику фальсифікації парткомми й профспілками підписів робітників на клопотаннях про закриття релігійних інституцій: “Ми знаємо, як вони вчиняють. Заяви підпишуть декілька комуністів, а потім будуть

цим спекулювати, що мовляв підписалися всі робітники”, – обурювався махінаціями членів партії один з робітників Одеського заводу ім. Калініна. “Зараз комуністи проводять кампанію по закриттю церков, не рахуючись із бажанням робітників. Зібрали на збори 20 осіб та ухвалили “закрити”. Загалом як їм подобається, так і роблять. Було багато випадків, коли підписувався один за закриття церков, а [після цього] на чужі прізвища підписувалися ще 15–20 осіб”, – звинувачував членів партії один з шахтарів Петрово-Рутченківського рудоуправління.

Форми опору віруючих робітників кампанії нищення церков були різноманітними. Як члени релігійних громад, вони надсилали колективні скарги про закриття церков й утиск своїх прав та свобод до органів влади, а, крім того, брали участь у нелегітимних акціях – в обороні культових споруд, розповсюдженні листівок антирадянського змісту, поширенні містичних чуток щодо провісників “страшного суду”, що нібито з’являлися, залякували атеїстів фізичною розправою й т. ін. [16, с. 19–20].

Віруючи з Дніпропетровського заводу ім. Дзержинського заявляли, що продовольчі ускладнення і дорожнеча є покаранням божим за безвір’я. “Поки ми вірили у бога і церкву, то не ходили ми голі й не були голодні як зараз”, – казали вони. Аналогічні думки висловлювали також робітники Одеського заводу ім. Старостина та шахтарі Сніжанського руднику.

Погрози фізичною розправою на адресу руйнівників храмів – побиттям палицями і каменями (на заводі ім. Старостина, й навіть убивством (на Одеському заводі “Більшовик”) свідчили про безсилля віруючих захистити свої права законним шляхом. З цієї ж причини ними поширювалися і поголоски про різні “дива” та “кінець світу”, що нібито насувається. Зокрема, на заводі ім. Старостина агентами Державного політичного управління було зафіксовано чулки про те, що в одному із сіл, недалеко від Одеси, у проваллі зникло зерно, зсипане до церкви, а в іншому – дзвін, знятий із дзвіниці. На Дніпропетровському заводі ім. Дзержинського поширювалися чулки про близький

“кінець світу” у зв’язку з тим, що в одному із сіл жінка породила чорта з рогами [16, с. 19].

Намагаючись захисти релігію, віруючі розповсюджували на підприємствах листівки із закликом до атеїстів не ставити підписів на колективних заявках про закриття храмів. Наприклад, у селищі №2 Петрово-Рутченківського рудоуправління було розкидано листівку такого змісту: “Від імені православних прохаємо всіх невіруючих не заважати нам вірувати і не відбирати нашу церкву. Якщо закриєте – поплатитеся своїм життям, бо ми не забудемо свою православну церкву до кінця життя. Хто насмілиться підписатися за закриття церков, той буде знищений!” [16, с. 20].

В зв’язку із зняттям дзвонів поширювалися зокрема й антисемітські настрої. Українські та російські робітники нерідко ототожнювали ініціаторів цієї кампанії – більшовиків – з євреями, необгрунтовано звинувачуючи останніх в утиску прав православних. “Ми знаємо, що знімати дзвони будуть наші партійці і жида, а старих робітників там не буде. Їм, [партійцям та іудеям], не жаль наших почуттів і бажань, що їм схочеться, те й роблять, а, нумо, якщо б взялися за синагоги, то б вони [інше] заспівали, але синагоги чіпати не будуть”, – казав з цього приводу один з робітників-антисемітів Херсонського заводу ім. Петровського. Аналогічні претензії на адресу євреїв висловлювали серед дніпропетровських вантажників, шахтарів Будьонівського рудоуправління й антисемітські налаштованих працівників багатьох інших підприємств.

Гострі прояви незадоволення на ґрунті закриття релігійних інституцій фіксувалися серед дружин робітників, особливо старших вікових груп, а також тих, котрі мешкали на селі або недавно переїхали до міст. Наприклад, на Рутчинківському руднику дружини гірників мали намір надіслати делегації до Харкова та Москви з клопотанням не закривати церкви й молитовні будинки, а робітників Дніпропетровського заводу ім. Дзержинського – зібрати кошти для викупу храмів у влади. Жінок розлючувало те, що з ними ніхто не радився, чи варто закривати церкви, чи ні. “Це – насильство, – обурювалися вони,

– нікого не запитали, нікому слова не дали казати, взяли й позакривали церкви” [16, с. 20].

Виборюючи свої права на відправлення релігійних потреб, вони пропонували державі “розкріпачувати” їх не шляхом закриття храмів, а за допомогою звільнення від побутових проблем, які забирали весь вільний час. “Як церкви закривати, так навчилися, а за чергами і за забезпеченням продуктами не дивляться, ніби це їх не стосується. Всюди кажуть, що жінок розкріпачили і що жінки вільні, але немає гіршої кабали, як простояти у черзі”, – скаржилися робітниці Горлівського машинобудівного заводу [16, с. 20].

Деякі з них, зокрема віруючі дружини робітників Одеського судноремонтного заводу ім. А. Марті, вважали нищення церков та зняття дзвонів справою рук контрреволюціонерів, які пролізли до влади і таким чином намагаються розпалити національну ворожнечу, щоб нацькувати росіян на євреїв і навпаки.

Останні надіялися, що їх чоловіки не підтримують кампанію нищення храмів, а в разі її насильницького здійснення навіть вчинять опір, щоб захистити віруючих та церкву від репресій. Критикуючи антирелігійну політику, вони зазначали, що антицерковні заходи держави викликають велике незадоволення серед населення, що їх чоловіки вийдуть протестувати проти такого насильства, а коли не підуть їм назустріч, то вони самі вчинять бунт. Зокрема, так були налаштовані віруючі дружини робітників Одеського заводу ім. Калініна.

Не менш активно захищали релігію від наступу влади віруючі робітниці. На підприємствах, де використовувалася переважно жіноча праця, як, наприклад, на Одеській джутовій фабриці, вони зривали профспілкові збори, присвячені обговоренню питання про закриття храмів, і закликали атеїсток взяти участь у страйку, коли антицерковні заходи проводитимуться, не рахуючись з думкою віруючих. “Якщо ми будемо мовчати, то зроблять так, як вони хочуть, тому ми маємо кинути роботу й відкрито висловити свою думку щодо того, щоб не чіпали наших церков”, – заявляли вони [16, с. 20].

Проти закриття релігійних інституцій звичайно були й робітники з невизначеними світоглядними уявленнями. Так, шахтарі Петрово-Рутченківське рудоуправління зазначали, що не хочуть глумитися над божим храмом.

Не користувалися підтримкою робітників й інші антирелігійні державно-партійні заходи. Тим більше, що на початку 1930-х рр. у зв'язку з поповненням робітничих кадрів вихідцями з сіл в їх складі збільшився прошарок віруючих.

Адміністративним шляхом здійснювалася кампанія нищення ікон й інших предметів культу, котрими користувалися віруючі під час відправлення релігійних обрядів вдома. Робітники-атеїсти, уникаючи конфліктів із віруючими родичами, намагалися зберегти ці речі в родинях, приховуючи цей факт від сусідів та співробітників. Однак це їх вилучали активісти Спілки воєвничих безвірників, комсомолу чи профспілок під час обшуків, влаштованих у квартирах робітників [17]. У примусовому порядку, але за рішенням професійних спілок організовувалися публічні акції нищення предметів культу. Тому до повідомлень радянської преси про багатотисячні демонстрації безбожників на підтримку антирелігійних акцій варто ставитися критично [18]. Їх добровільними учасниками в більшості були безпартійні активісти, комсомольці й комуністи.

Під тиском квазігромадських організацій здійснювалася і кампанія, спрямована на відвикання робітників від відзначення церковних свят, пов'язане з викорінюванням багатотисячних релігійних традицій. Можливість їх святкування скасував закон про перехід на безперервний робочий тиждень у 1929 р., згідно з яким недільні вихідні, на котрі припадали церковні свята, стали буднями [19]. Хоча вони опинилися під забороною, робітники продовжували їх відзначати, особливо Різдво та Великдень. Наприклад, на останній вони приносили до цехів крашанки, паски, горілку й намагалися умовити адміністрацію зменшити час роботи в цей день. У святкових застіллях на робочому місці їх охоче підтримували робітники-атеїсти, іноді комсомольці та партійці. Святкова обстановка відчувалася і в робітничих

селищах. Дружини робітників ішли молитися до навколишніх сіл, де ще залишилися церкви, відверто христосувалися на вулицях, де було багато п'яних, оскільки горілчані крамниці працювали довше, ніж завжди [20].

Відзначення заборонених свят порушувало графік роботи підприємств. Під час їх чисельність прогульників порівняно з буднями нерідко зростала у два – три рази. Катастрофічні виробничі наслідки мало відзначення релігійних свят зокрема там, де працювали багато вихідців із сіл, особливо на будівництвах та шахтах Донбасу. Наприклад, на спорудженні “Будинку студента” в Сталіно на Великдень 1930 року не вийшла на роботу половина робітників, а на шахтах “Вітка” і “Путинка” – майже 2/3 їх (60%) [21].

Разом із тим були підприємства, де на релігійні свята виходили на роботу майже всі робітники [22]. Це пояснювалося не їх атеїстичними переконаннями, а нагадуванням адміністрації й професійних спілок напередодні цих свят про перспективу у разі прогулів бути звільненими чи покараними матеріально. Коли ж робітники вважали, що гроза минула, чисельність прогулів збільшувалася до звичайних показників. Миттєвої атеїзація свідомості населення відбутися не могло. Проте преса писала про успіхи антирелігійних кампаній на багатьох підприємствах [22].

На більшості останніх на початку 1930-х рр., за свідченням робітничих кореспондентів, таких кампаній не проводилося. Робкори скаржилися на те, що висуванці-робітники, які потрапляли на керівні адміністративні та профспілкові посади, звичайно вважали антирелігійну роботу зайвою і непотрібною, котра відволікає від виконання виробничих завдань, оскільки після закриття церков парафіян серед робітників не залишилося. “Ми діло робимо, немає коли возитися з безвірниками”, “для боротьби з богом, якого немає, гроші не потрібні”, “церкву закрили, чого ще треба?”, – казали вони. Антирелігійну роботу ігнорували й керівники Всеукраїнських комітетів профспілок, що у жовтні 1930 року двічі зривали нараду з антирелігійної роботи, котру безуспішно намагалася скликати ВЦРПС [23]. Не

випадково XVI з'їзд ВКП(б) визнав антирелігійну роботу профспілок незадовільною [24].

Всупереч реальній ситуації в радянській історіографії стверджувалося про стрімку атеїзацію населення у 1930-ті рр. Вагомим аргументом, що мав підтвердити цей міф, були статистичні дані про невпинне збільшення членів Спілки войовничих безвірників, лави якої росли як з води. Тільки за рік з травня 1931 року по травень 1932 р. їх кількість збільшилася в УСРР у два рази – до 1620 тис. осіб. Проте чимало новостворених осередків спілки, про успішну організацію котрих намагалися як найшвидше відзвітувати регіональні центри СББ, існувало лише на папері. Їх члени не мали членських квитків та не сплачували внесків, а збори після установчих не скликалися [25].

Причиною цього були адміністративні методи організації руху безбожників, коли до їх лав в обов'язковому порядку зараховувалися всі члени професійних спілок (за рішенням загальних зборів про колективний вступ робітників до Спілки войовничих безвірників. “Паперові” чи “списочні” безбожники не проявляли активності, й антирелігійна робота припинялася навіть там, де раніше існували невеличкі, але працездатні осередки СББ, до складу котрих входили переконані атеїсти [26]. Водночас на багатьох підприємствах, навіть таких індустріальних велетнях, як завод ім. Петровського, де працювали 35 тис. робітників, осередків спілки взагалі не було [27].

Незважаючи на те, що колективний вступ робітників до Спілки войовничих безвірників, який спричинив бюрократизацію цього руху, ініціювали партійні органи, у цьому “гріху” були звинувачені професійні спілки. Вивести останній із кризового становища мали надзвичайні заходи [28]. Однак, “штурмові” місячники мали тимчасовий ефект, а в 1932 році вони виявилися зовсім безрезультатними [29]. Криза руху войовничих безвірників, що виникла у 1932–1933 рр., загострилася в середині та тривала до кінця 1930-х років [14,

с.15]. Політика форсованої атеїзації населення виявилася неефективною.

Архівні документи та матеріали преси відносно ставлення робітників до антирелігійних кампаній 1920-х – початку 1930-х рр. свідчать про їх неоднозначну реакцію на ці заходи у межах окремих соціальних, вікових, гендерних і політичних груп, залежно від релігійних чи атеїстичних переконань, а також про мозаїчність світоглядних уявлень останніх. Спроби влади закрити храми, вилучити церковні цінності, предмети культу у домашнього вжитку, необхідні для відправлення релігійних потреб, а також скасувати церковні свята нашоувувалися на спротив не тільки віруючих, а й робітників з невизначеними світоглядними уявленнями, а також тих атеїстів, котрі не визнавали насильницьких методів боротьби з релігією, не виключаючи комсомольців та партійців. Опір політиці форсованої атеїзації залежно від форм його прояву долався адміністративно-репресивним чи пропагандистськими заходами за сприянням квазігромадських організацій – Спілки войовничих безвірників, комсомолу і профспілок.

Список використаних джерел та літератури

1. Дудка Л.О. Спілка войовничих безвірників в антирелігійній пропаганді в Україні (20–40-ві рр.). – Дис. канд. іст. наук: 07.01.00 /Національний університет “Києво-Могилянська академія”, К., 2005. – 200 с.; Крапивин М.Ю. Религиозный фактор в социально-политической жизни советского общества (октябрь 1917 – конец 1920-х гг.). – Дис. ... д-ра ист. наук: 07.00.02/Санкт-Петербургский гос. ун-т, СПб., 1999. – 712 с.; Демідова Л.С. Політика радянської влади щодо православної церкви в Україні в період непу (1921–1928 рр.). – Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01: Нац. ун-т ім. М.П.Драгоманова. – К., 2005. – 200 с.; Пашенко В., Киридон А. Більшовицька держава і православна церква в Україні. 1917–1930-ті рр. – Полтава: АСМІ, 2004. – 336 с.; Киридон А.М. Державно-церковні відносини в радянській Україні (1917–1930-ті рр.): 07.00.01/Дис. ... д-ра іст. наук: Київський національний ун-т ім. Т.Г. Шевченко. – К., 2006. – 523 с.; Силантьєв В.І. Влада і православна в Україні (1917–1930-ті рр.). – НТУ Харківський політехнічний інститут – Х., 2005. – 401 с.

2. Бойко О.В. Православна церква і робітничий клас Півдня України в умовах антирелігійної політики держави 20–30-х років ХХ століття / Грані: науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. – Дніпропетровськ: Дніпропетровський нац. ун-т, Центр соціологічно-політичних досліджень. – 2004. – №3 (35), травень – червень. – С. 42–50.
3. Коровин Н.Р. Рабочий класс России в 30-е годы. – Иваново: Изд-во Ивановского гос. ун-та, 1994. – 151 с.; Калистратов Ю.К. Рабочий класс и советская культура в 20–30-е гг. ХХ ст. – Нижний Новгород: Изд-во Нижегород. ун-та им. Н.И. Лобачевского, 1998. – 209 с.
4. Постников С.П., Фельдман М.А. Социокультурный облик промышленных рабочих России в 1900–1941 гг. – Москва: РОССПЭН, 2009. – 476 с.
5. Бублик О.І. Православне духовенство та віруючі радянської України в опозиційності атеїстичній теорії і практиці (1920–1930-ті рр.). – Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01/Луганський національний університет ім. Т.Г. Шевченко. – Луганськ, 2011. – 245 с.; Бойко О.В. Протидія православної церковної громадськості антирелігійному наступу держави у 20–30-ті рр. ХХ ст. (на матеріалах Південної України). – Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01/ Дніпропетровський національний університет, Дніпропетровськ, 2007. – 253 с.; Нолл В. Релігія та експресивна культура/Трансформація громадянського суспільства. Усна історія української селянської культури 1920–30 років. – К.: Родовід, 1999. – С. 261–333.
6. Жиромская В.Б. Демографическая история России в 1930-е годы: взгляд в неизвестное. – Москва: РОССПЭН, 2001. – 279 с.
7. Государственный архив Российской Федерации. – Ф. Р- 5407. – Оп. 2.
8. Бойко О.В. Православна церква і робітничий клас Півдня України в умовах антирелігійної політики держави 20–30-х роках ХХ ст. / Грані: науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. – Дніпропетровськ, №3 (35) , травень – червень 2004.
9. Красиков П.А. Советская власть и церковь / Деятели Октября о религии и церкви (Статьи, речи, беседы, воспоминания). – М., 1968. – 240 с.
10. Голод 1921–1923 років в Україні: Збірник документів і матеріалів. – К.: Наукова думка, 1993. – 240 с.

11. Мовчан О.М. Кампанія вилучення церковних цінностей 1922 р. / Енциклопедія історії України. – Т. 4. – К.: Наукова думка, 2007. – С. 50–51.
12. Хюренина И.Д. Антирелигиозная политика советской власти и общественные настроения в Донбассе в 1920-е гг. / Новые страницы истории Донбасса. – Донецк, 1998. – Кн. 6.
13. Державний архів Донецької області, Ф.-2. – Оп. 1 – Спр. 1019.
14. Дудка Л.О. Спілка войовничих безвірників в антирелігійній пропаганді в Україні (1920–40-ві роки ХХ ст.). – Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – Нац. Ун-т «Києв.-Могилян. акад.». – К., 2005. – 20 с.
15. Олещук Ф. Религиозные пережитки трудящихся СССР и пути их преодоления. – Сталинград, 1940.
16. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 3193.
17. Войовничий безвірник. – 1930, Харків. – 10 січня.
18. Там само. – 1 вересня.
19. Костылева И.Н. Праздничная культура Европейской России в 1918–1930-х гг. – Автореф. дис. ... канд. ист. наук: 00.07.02/ – Сыктывкарский гос. ун-т. – Сыктывкар, 2005. – 24 с.
20. Войовничий безвірник. – Харків, 1930. – 8 червня.
21. Там само. – 27 квітня.
22. Там само. – 22 квітня.
23. Там само. – 20 травня, 31 жовтня; 1931. – 15 січня.
24. Там само. – 26 травня.
25. Там само. – 26 травня.
26. Там само. – Харків, 1932. – 11 лютого.
27. Там само. – 16 серпня.
28. Там само. – 29 червня, 16 серпня.
29. Там само. – 9, 23 травня.

ІСТОРИЧНИЙ ДИСКУРС ПРОБЛЕМИ ДЕМОГРАФІЧНИХ НАСЛІДКІВ ГОЛОДУ 1932-1933 РР. В УКРАЇНІ

Питання про причини і наслідки голоду 1932-1933 рр. в Україні дискутується до сьогодні в Україні і за кордоном, про що свідчать виступи в засобах масової інформації та на наукових конференціях, численні публікації. За підрахунками професора Я. Калакури, в період з 1932-го по 2007 р. у світі опубліковано понад 13 тис. творів та збірників документів з теми. З них близько 5 тис. публікацій є науковими або науково-популярними [1]. Ще кілька тисяч публікацій вийшло у світ за 2007-2009 рр., коли з ініціативи тодішнього Президента України була розгорнута широка кампанія по відновленню історичної пам'яті про найбільшу трагедію народу.

Таким чином, жодна подія світової історії не викликала за останні три десятиліття такого пильного інтересу дослідників, як голод 1933 р. в Україні. Ця обставина диктує необхідність комплексного аналізу наукових здобутків і сучасного стану дослідження історії Голодомору в Україні в цілому і таких його аспектів як демографічні наслідки цієї катастрофи, зокрема.

Проте тема недостатньо вивчена з історіографічних позицій. Маємо лише декілька узагальнюючих оглядів наукової літератури з історії голоду 1932-1933 років в УСРР С. Кульчицького, Р. Пирога, В. Марочка, М. Дорошка, О. Веселової, історіографічні статті В. Савельєва, Я. Калакури, П. В.Гудзя, Ящука, В. Калініченка та Є. Яценко. У 2009 р. А.Ю. Серпутько захистила першу в Україні дисертацію з сучасної російської та української історіографії причин та наслідків голодомору в УРСР 1932-1933 років [2]. У третьому розділі робота дисертантка розглядає серед інших і питання трактування демографічних Голодомору. але лише побіжно.

Так само побіжно торкалися теми демографічних наслідків голоду в УСРР у своїх історіографічних оглядах В. Данилов,

І. Зеленін, Н. Івніцкій, В. Кондрашин (Росія). Лише наприкінці 1980-х рр. Віктор Данилов започаткував історіографічне вивчення демографічних наслідків голоду 1932-1933 рр. у контексті дослідження зарубіжного наукового дискурсу із аграрної історії СРСР та УРСР [3]. Але питання наукової дискусії щодо демографічних наслідків голоду в Україні ними спеціально не розглядалося і як бачимо із заголовку статті В.Данилова, поняття “демографічна катастрофа” бралось в лапки як надумане.

Проблемам демографічних наслідків голодомору 1932-1933 рр. в Україні присвячено праці Л. Гордона і Є. Клопова, А. Перковського, С. Пиріжкова. У них зроблено спробу підрахувати чисельність жертв трагедії. Ці дослідники вказують на те, що від неї загинуло від 3,5 до 9 млн. осіб.

Українські історики, наприклад С. Кульчицький, І. Самійленко, В. Коцур, оперуючи даними перепису 1937 р. про природний приріст населення за 1933-1936 рр., довели, що жертвами голодомору 1932-1933 рр. в Україні стало від 5 до 7 млн. осіб.

Сучасні російські історики голодомору 1932-1933 рр. в Україні, наприклад О. Осокіна, початок трагедії датують кінцем 1931 р., статистику жертв обмежують переважно 1933 р. За даними В. Чапліна, лише незареєстрованих РАГСом селян у 1932-1933 рр. загинуло понад 5,6 млн. осіб. І. Зеленін вважає, що під час трагедії вмерло 4,5 млн. заможних селян, не рахуючи інших категорій. Водночас В. Кондрашин, М. Осколков, М. Іваницький, І. Зеленін наполягають на “необґрунтованому акцентуванні деякої винятковості України”, вважаючи, що від голодомору гинули і в інших республіках СРСР. Разом з тим існують методи підрахунку людських втрат під час Голодомору і різні інтерпретації отриманих даних в Україні і за кордоном, що потребує не лише їх статистичного коригування, а й історіографічного осмислення та визначення стану вивчення демографічних наслідків голоду, що і складає предмет нашого дослідження.

Перша кількісна оцінка полеглих від голоду опублікована в серпні 1933 року. Кореспондент газети “Нью-Йорк геральд трибюн” Ральф Барнс, допускав у своїй статті 1 млн. смертей від голоду в СРСР. Відомий журналіст В. Дюранті, який єдиний із зарубіжних журналістів інтерв’ював Сталіна, змушений був підтвердити факт голоду у газеті “Нью-Йорк таймс”. З його замітки випливало, що кількість загиблих становить понад 2 млн. чоловік. Через день в цій же газеті з’явилося повідомлення Фредеріка Берчелла, де називалася нова цифра – 4 млн. чоловік [4, с. 23]. Ця ж газета опублікувала статтю Генерального секретаря Конгресу європейських меншостей Евальда Амменде, почесного секретаря Міжконфесійного та міжнародного комітету допомоги голодуючим регіонам Росії, який, на думку В. Марочка, вперше назвав цифру 7,5 млн. жертв Голодомору [5, с. 132].

Це ще були не прикладні розрахунки, а припущення, в яких похибка у кількості жертв голоду могла вимірюватися мільйонами. Проте й такі припущення мають вагу, бо ґрунтувалися на прогнозах від перепису населення, тож довгий час судження про масштаби голоду спиралися саме на них. Одна з найбільш зважених оцінок масштабного лиха належить московському кореспонденту газет “Манчестер гардіан” та “Крісчен сайенс монітор” Вільяму Чемберліну. Свої враження від відвідин у 1933 р. України і Північного Кавказу Чемберлін виклав у окремій книзі “Залізний вік Росії” [6]. Автор розповів про перепони для журналістів, бажаючих відвідати зону голоду в СРСР, яка охоплювала, на його думку, райони із населенням до 60 млн. чол. Він вважає, що трагедія мала штучний характер і оцінює кількість померлих від голоду не менше як 3-4 млн. [6, р. 88].

Журналіст “Нью-Йорк Таймс” Волтер Дюранті, який, в узгодженні з радянськими компетентними органами, офіційно заперечував смертність від голоду, у приватній бесіді з керівниками посольства Великобританії стверджував, що населення Північного Кавказу і Нижньої Волги внаслідок голоду скоротилося на 3 млн. чол., України – на 4-5млн., а

загальна кількість жертв Голодомору – до 10 млн. чол. [7, р.310]. Ця інформація у жовтні 1933 р. була передана англійському уряду.

На відміну від В. Дюранті, італійський королівський консул Сержіо Граденіго, який перебував в Україні у 1933 р., вбачав у голоді цілеспрямований геноцид українців. “Напевно необхідно зліквідувати українську проблему протягом кількох місяців, з жертвою від 10 до 15 мільйона осіб” – припускав цей дипломат [8, с.38].

У політичному звіті Генконсульства Німеччини в Харкові за 1933 рік наведено цифру померлих від голоду громадян України – понад 6 млн. Як вказує це досить надійне дипломатичне джерело, з 12 млн. жителів тільки Київської, Чернігівської та Вінницької областей, голодували щонайменше 2,5 млн. чоловік [9, с.4].

Доцільно назвати також опубліковані на Заході свідчення, приписані журналістами радянським діячам. Американець Адам Тавдул після відвідин України опублікував у газеті “Нью-Йорк америкен” статтю, у якій наводить почуті від М. Скрипника цифри померлих від голоду на Україні і Північному Кавказі в оцінці В. Балицького: понад 8 млн. чол. [10]. Фред Біл писав, що Г. Петровський допускав втрати від голоду в Україні у 5 млн. чол. [11, с.255], а журналістка Люсі Ленг наводить дані іншого “високого українського чина” про 6 млн. жертв [12, с.260].

Після війни з’явилися нові публікації в зарубіжній періодиці, автори яких намагалися встановити масштаби смертності в Україні від голоду у 1932-1933 роках. Російський емігрант Н. С. Тімашев у великій статті “Обречена ли Россия?” нагадує, що кількість українців між переписами 17 грудня 1926 р. і 16 січня 1939 р. зменшилася на 7 млн., але, посилаючись на підрахунки американського демографа Ф. Лоримера, стверджує, що на жертви Голодомору у цих втратах припадає не більше 3-х млн. [13, с. 165]. Решту втрат українського населення він відносить переважно на “рахунок переходу в іншу етнічну групу, якою могла бути тільки великоруська” [13, с. 165]. Як на нас автор значно перебільшив

розмах асиміляції українців на Сході республіки, не врахувавши емігрантів з Росії (передусім – на Донбас). Дмитро Соловей у своїй англomовній монографії, виданій у Вінніпезі до 20-річчя Голодомору, вважає що подібну помилку допустив і польський дослідник Ст. Скшипек у часописі “Погляд польський”, який вмістив свої підрахунки українських втрат з 1926 по 1939 рр., оцінивши їх у 8,2 млн. чол. З них 2,5 млн. Ст. Скшипек відніс до жертв Голодомору в Україні і 4,5 млн. – на русифікацію (1,5 млн. в самій Україні) [14, с. 203].

Найбільш авторитетний сучасний дослідник Голодомору, завідувач відділу історії України 20-30-х років ХХ століття Інституту історії Академії Наук України професор С.В. Кульчицький звернув увагу на оригінальний підхід Ф. Лоримера до аналізу демографічних даних [15, с.388-389]. Ф. Лоример взяв за основу своїх підрахунків таблиці смертності й тривалості життя, опубліковані в СРСР після перепису 1926 року, що дозволило йому визначити дефіцит населення 4,8 млн. осіб, а за переписом 1939 р. – 5,5 млн. чол. [16]. Хоча сам Ф. Лоример, через брак даних не зміг вирахувати межі істинних значень втрат населення, його методика виявилася вдалою і з 1975 р. застосовувалася С.Максудовим.

Д. Соловей, посиляючись на надпис олівцем у Держплані УСРР у Харкові “Мерзотники! Вони знищили вже шість мільйонів людей” (січень 1933 р.), припускає, що Голодомором в Україні знищено “близько 7 мільйонів, а може навіть трохи більше” [14, с. 212]. Дослідник запально критикує російського емігранта С. Шварца, який у статті “Демографічне обличчя Росії” (1944 р.) пояснював падіння народжуваності лише занепадом статевої моралі і поширенням абортів, але не заперечив припущення С. Шварца про 7,5 млн. жертв голоду в СРСР 1932-1933 років [14, с. 207-210]. Д. Соловей взяв за основу підрахунки за радянськими джерелами (Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. – Х., 1939 та ін.) агронома-економіста Держплану УСРР С. Соснового, який визначив дефіцит української людності між переписами 1926 і 1939 рр. обсягом 7465 тис. осіб і смертність

від голоду в республіці – 4,8 млн. [17]. Методика С. Соснового була продуктивною, оскільки дозволяла відтворити картину демографічних змін в кожному році між січнем 1933 і січнем 1939 без залучення результатів далекого перепису 1926 р. Незалежно від С. Соснового, її згодом використав у своїх перших в СРСР спеціальних розвідках про втрати України від Голодомору і сам С. Кульчицький [18].

Федір Пігідо (псевдонім – Правобережний), родичі якого померли від голоду, в умовах подальшого замовчування Голодомору в Україні після перемоги Радянського Союзу у Другій світовій війні, видав у 1951 р. в Канаді книгу про голод “8,000,000: 1933-й рік на Україні”, сама назва якої була криком душі до світової спільноти [19]. Але названа автором цифра 8 млн. українських втрат не була достатньо обґрунтована, а сама книжка, видана українською мовою, була відома лише в емігрантському середовищі. Пізніше Ф. Пігідо, працюючи у Мюнхенському інституті дослідження Радянського Союзу, ще звертався до теми голоду (“The Stalin Famine”, 1954 та ін.) але обрахунків жертв голоду не робив.

На відміну від більшості українських емігрантів, які наводили високі цифри жертв сталінського людомору, автор статті про голод в українському виданні “Енциклопедії українознавства” В. Маркусь, посилаючись на іноземних дослідників, визначає прямі втрати в Україні в діапазоні від 2,5 до 6 млн. чол. [20, с. 406]. Головний редактор “Енциклопедії українознавства” фахівець в галузі статистики і демографії В. Кубійович взагалі обмежує прямі людські втрати від голоду в республіці 2-3 млн. осіб, вказуючи на відсутність даних про значну міграцію в Україну між переписами 1926 і 1939 рр. [21, с. 13]. Але в англomовному виданні “Енциклопедії українознавства” у статтях “Зміни в населенні після 1930” і “Економічна ситуація та голод 1932-1933” все ж названо дещо вищі цифри українських втрат населення від Голодомору: прямі втрати 3 млн., а непрямі, з урахуванням захворювань на ґрунті голоду та спаду народжуваності, – 5-7 млн. осіб [22, р. 200-201, 825].

Свою думку з цього приводу до 30-річчя Великого голоду висловив професор університетів у Мюнхені і Парижі Володимир Косик. З проведеного ним аналізу радянських джерел "...виходить, що в 1932 році в Україні згинуло з голоду біля 1,5 мільйонів населення, а в 1933 році – 3,3 мільйонів, себто за весь час голоду згинуло майже 5 мільйонів людей. До цих жертв треба додати приблизно 1 мільйон втрат із причини зменшення народин. Таким чином усі втрати за час голоду становлять щонайменше 6 мільйонів людей з яких 5 мільйонів живих істот згинуло в страшних муках" [23, с. 613].

Надалі в літературі фігурували цифри втрат в Україні від Голодомору переважно в діапазоні від 3 до 7 мільйонів осіб, але автори власних підрахунків не робили. За кордоном не було джерельної бази для цього, а в Радянському Союзі обмеження в доступу до архівів і самої теми дещо скорочені лише за часів хрущовської "відлиги". Вже у 1933 р. статистичні дані про природний рух населення в Радянському Союзі переведено в розряд таємних, а у 1934 р. відділи запису актів громадянського стану було передано у відання НКВС. Виступаючи у січні 1934 року на XVII з'їзді ВКП(б), Сталін заявив, що населення СРСР зросло до 168 мільйонів чоловік. Названа "липова" цифра включала офіційну оцінку Центрального управління народногосподарського обліку (ЦУНГО) СРСР на січень 1933 року (165,7 мільйонів) плюс природний приріст, який тоді дорівнював приблизно 2,5 мільйонів чоловік [24].

Лише через сорок років після катастрофи 1933 р. була опублікована перша спроба підрахунку реальних демографічних наслідків в Радянському Союзі. Авторитетний науковець Б.Ц. Урланіс один з розділів своєї історико-демографічної праці присвятив аналізу достовірності демографічних прогнозів. Він піддав критиці розрахунок Держплану СРСР 1927 р., за яким прогнозувалася чисельність населення країни на квітень 1933 р. у розмірі 169 мільйонів чоловік і подав у примітці петитом без усяких коментарів свою оцінку чисельності населення на квітень 1933 р. – 158 мільйонів чоловік [25, с. 319]. Це був результат власних розрахунків вченого, бо офіційні статистичні дані обривалися

1 січнем 1933 р., коли чисельність населення країни становила 165,7 млн. чоловік. Як бачимо, Борис Урланіс не побоявся навести дані на 10 млн. менші, ніж сталінська цифра і на 7,7 млн. осіб менше, ніж цифра держстатистики. Демограф не розкрив деталей своєї методики аналізу статистичних джерел для такого висновку, бо вочевидь, маючи доступ до архівів, користувався, крім прогнозних обрахувань, оперативними даними.

До 50 річчя Голодомору за океаном обнародувані нові підрахунки людських втрат. Окреме місце займають дослідження голоду 1932-1933 рр. емігрантами з України. В них здебільшого наголошується на спрямуванні Голодомору передусім проти українців і подаються максимальні показники втрат українського населення. Так, до цієї дати М. Царинник книгу Василя Гришка 1978 р. “Український голокост, 1933” англійською мовою. У праці В. Гришка йдеться про значні жертви українського населення внаслідок Голодомору, який він називає за аналогом до нацистського геноциду євреїв голокостом: “Голод 1933 року на Україні – наслідок особливої політики щодо України та українців у інших частинах СРСР. За найбільш обережними оцінками, заснованими на аналізі радянської статистики, жертви голоду в Українській РСР становлять 7,5 млн. українців, з яких 4,8 млн. вмерли від голоду в один рік (1932-1933), а кількість, що залишилася, становить втрату природного приросту українського населення за цей період. Загальні втрати українського населення по СРСР в цілому становлять для цього періоду 8,1 млн” [26, р. 107, 114]. Як бачимо, автор вважає свої оцінки “найбільш обережними”, але вони складають максимальні показники втрат від голоду в Україні у порівнянні з іншими дослідниками. Щодо українських втрат в інших регіонах, то вони наближені до реальних цифр, хоч автор не брав до уваги фактор асиміляції українців Кубані та ін. регіонів.

Особливої уваги заслуговує публікація демографа Сергія Макудова (псевдонім Олександра Бабьонішева) з Російського дослідницького центру Гарвардського університету, який

проаналізував розрізнені дані про народонаселення між переписами 1926 і 1939 рр. та праці Б. Урланіса. Він встановив демографічний дефіцит в Україні внаслідок голоду і репресій обсягом 4,5 млн. чол., а в межах СРСР – близько 9 млн. чоловік (у тому числі 5,4 млн. дорослих і 3,6 млн. дітей) [27, с. 32-42]. Однак дослідник не володів достатнім первинним матеріалом і вважав свої дані мінімальними.

Наступні дослідження С.Максудова уточнюють його обрахунки і доводять, що прямі втрати населення в Україні між переписами 1926 і 1939 років не могли вийти за межі від 3 до 6,5 млн. осіб [28, с. 27-43]. Такі цифри він відстояв у полеміці з опонентами, зокрема, сказавши своє слово у дискусії між Стефеном Віткрофтом і Стівеном Розфілдом, що точилася в першій половині 1980-х років [29, с. 369-393].

На думку С.Розфілда, через несприятливі умови життя за весь період форсованої індустріалізації відбулося катастрофічне зниження народжуваності й підвищення рівня смертності, що призвело до прямої загибелі в СРСР 5,1 млн осіб. Основна частина цих втрат була пов'язана з надзвичайними подіями голоду 1932-1933 рр. [15, с. 394].

На відміну від Розфілда, С.Віткрофт, залучивши широку джерельну базу з демографії, економіки, медичної статистики не виявив елементів катастрофізму в повсякденному житті радянського населення. Максимальний рівень демографічних втрат він обмежував цифрою 2,7 млн осіб [30, с. 214]. У дискусію втрутився й видатний радянський історик Віктор Данилов. Він не вдавався до власних обрахунків, але, заперечуючи термін “демографічна катастрофа” і етнічне спрямування голоду, взяв бік Віткрофта [3, с. 116-121].

Після розсекречення радянських архівів, зокрема, щодо даних перепису 1937 р., та дослідження “розриву Курмана” обидва вчені визнали, що припустилися помилок: Розфілду довелося мінімізувати розрахунки, а Віткрофту – відмовитися від занижених цифр. Вже у 1990 р. австралійський вчений опублікував нову статтю в радянологічному журналі “Soviet Studies”. Публікація завершувалася такими словами:

“Торкаючись масштабів голоду 1932/33, ми тепер маємо набагато кращу інформацію стосовно його хронології та регіональних відмінностей серед зареєстрованого цивільного населення. Рівень надлишкової смертності реєструється серед цивільного населення в розмірі 3-4 млн. Якщо ми врахуємо смертність серед нецивільного населення, то рівень надлишкової смертності зросте до 4-5 млн., що істотно переважає мої попередні оцінки” [31, р. 366].

Як відомо, зростання народонаселення (народжуваність мінус смертність), зафіксоване ЦУНГО у період між переписами 1926 і 1937 рр., на 8 млн. осіб перевищувало той результат, що впливав із зіставлення переписів 1926 і 1937 рр. Цю різницю Віткрофт назвав “розривом Курмана” – за прізвиськом заступника начальника відділу населення та обліку природного приросту в ЦУНГО, який першим спробував пояснити цю статистичну невідповідність у своєму листі до Краваля [32, р. 71-77].

Результати досліджень С. Віткрофтом втрат від голоду 1932-33 рр. в в СРСР В. Данилов опублікував як додаток у третьому томі п'ятитомника “Трагедия советской деревни”. Висновок С. Віткрофта на той час наступний: “По одній лише Україні можна було б говорити про 3-3,5 млн. додаткових смертей, а по СРСР у цілому, певно, про 6-7 млн.” [33, с. 885].

Що стосується інших західних дослідників голоду, то справжній громадянський і науковий подвиг здійснив американський дослідник Джеймс Мейс. Ще в 1982 році у доповіді на міжнародній конференції з Голокосту та геноциду в Тель-Авіві. Джеймс Мейс першим серед західних науковців кваліфікував штучний голод в Україні як геноцид, метою якого “було знищення української нації як політичного фактору і суспільного організму” [34, с. 25]. Ця кваліфікація увійшла у підготовлений під його керівництвом у 1988 р. підсумковий документ “Висновки спеціальної Комісії Конгресу США з питань Голодомору 1932-1933 років в Україні” і остаточно прорвала завісу мовчання навколо української трагедії. “Те, що українці називають штучним голодом (the man-made famine) чи навіть українським голокостом, забрало від 5 до 7 мільйонів

людських життів” – вважав Дж. Мейс [35, с. 188], але статистикою жертв Голодомору він спеціально не займався.

Великий резонанс на Заході у громадських та наукових колах мала опублікована у 1986 р. в Канаді, а згодом і в інших країнах, книга авторитетного американського історика Роберта Конквеста “Жнива скорботи” [36]. Демографічним наслідкам голоду 1932-33 рр. Конквест присвятив окремих розділ – “Реєстр смерті”. Він хоча і не виділяв український народ з числа жертв сталінізму, але підтвердив найбільші сукупні втрати від голоду серед українського населення у розмірі 7 млн. чол. З них в Україні – 5 млн., на Північному Кавказі – 1 млн, в інших регіонах – 1 млн. осіб [36, р. 302-303]. Щоправда, методика його підрахунків жертв голоду викликає сумніви, бо включає забагато припущень щодо балансу міграції і переписування росіянами (начебто 2,5 млн.) українців у Російській Федерації. Як вважає С. Кульчицький, Р. Конквест правильно визначив загальносоюзні прямі втрати від голоду, хоч помилився у визначенні співвідношення втрат між Україною та іншими регіонами Радянського Союзу [15, с. 395].

З початком “перебудови” в СРСР науковці змогли істотно поповнити джерельну базу дослідження наслідку голоду 1932-1933 років і використати достовірні дані. Як виявилось підсумки перепису 1937 р. не тільки сховали за сімома замками, а й істотно перед цим “підправили” після розстрілу за “неправильний” перепис начальника Центрального управління народногосподарського обліку при Держплані СРСР (ЦУНГО) І.А. Кравая. Це стало відомо після виходу в світ квітневого номеру журналу “Вопросы истории” за 1989 р. У ньому директор Центрального державного архіву народного господарства СРСР (ЦДАНГ) В.В. Цаплін опублікував сенсаційний документ – лист І. А. Кравая до Й. Сталіна і В. Молотова “Про попередні підсумки Всесоюзного перепису населення” від 14 березня 1937 р. У листі вказано, що загальна кількість населення СРСР на 6 січня 1937 р. становила 162 003 255 чоловік [37, с. 175-181]. Отже, наведена цифра на

6526 тис. чоловік менша від даних, про які повідомляв наступник Кравалія на посаді начальника ЦУНГО Веременичев.

За міркуванням В. Цапліна, якби штучного голоду в Україні не було, то упродовж 1932-1933 рр. смертність була б на рівні ближчих попередніх років (2,6 млн. чол.), але вона становила щороку 4 млн. осіб. Звідси дослідник визначив прямі втрати від голоду в СРСР обсягом 5 млн., а в Україні – 2,9 млн. людей прямих втрат і, з урахуванням не облікованих смертей, – 3,8 млн. [37, с. 180-181].

Користуючись консультаціями В. Цапліна, історик Станіслав Кульчицький знайшов серед відкритих тепер матеріалів демографічної статистики 30-х рр. у фондах ЦДАНГ примірник машинописної записки, обсягом 40 сторінок. Датована 13 серпня 1937 р., записка засвідчена трьома працівниками ЦУНГО (І. Веременичев, І. Писарєв, третій підпис нерозбірливий). Свого часу архівісти- “секретники” назвали її “Запискою про проведення перепису населення 1937 р.”.

Із змісту записки стає зрозуміло, чому в ній відсутня назва і адреса: У ній 6,5-мільйонна добавка архівістами населення країни розподілялася по регіонах. На Україну припало 27 % фальсифікаторської поправки, тобто значно більше від частки республіки в загальносоюзній чисельності населення (17-18 %). Перепис в дійсності зареєстрував на початок 1937 р. тільки 28 388 тис. мешканців України, тобто на 538 тис. чоловік менше, ніж наприкінці 1926 р. [38, с.73].

Наведені дані С. Кульчицький обговорив під час наукової конференції в Торонто (березень 1990 р.) із Сергієм Максудовим і Стефеном Віткрофтом (Центр радянських і східноєвропейських досліджень Мельбурнського університету). Вчені дійшли висновку, що наявні в фонді ЦУНГО дані про природний рух населення відображають наближену до дійсної картину за всі роки, окрім 1933. Співставлення цих даних з чисельністю населення за переписами 1926 і 1937 рр. дозволяє визначити його дефіцит у 1933 р.

Опираючись на ці дані і розрахований С. Максудовим показник народжуваності за 1933 р. (621 тис. чол.),

С. Кульчицький встановив повний демографічний дефіцит у республіці в розмірі 4581 тис. чоловік [38, с. 77].

Походження цього дефіциту різноманітне: втрати від голоду, депортація селянських сімей час колективізації і розкуркулення, висилка заарештованих у концтабори за межами України, баланс добровільної міграції в республіку і з України тощо.

Врахування сукупності цих чинників дало змогу С. Кульчицькому прийти до наступних висновків: “Отже, смертність від голоду у 1933 р. становить 3238 тис., а з поправкою на неточність у розрахунку природного і особливо механічного руху населення – від 3 до 3,5 млн. чоловік” [38, с. 77].

Ми детальніше зупинилися на доробку професора С. Кульчицького, оскільки він першим у вітчизняній історичній науці зробив у цій публікації 1990 р. історіографічний огляд досліджень наслідків Голодомору, по-друге, проаналізував особливості його джерельної бази. У пізніших публікаціях, зокрема, статті “Скільки нас загинуло від Голодомору 1933 року?” вчений продемонстрував коректну технологію підрахунку статистичних даних, що надає достовірності його висновкам. С. Кульчицький підтвердив свої попередні підрахунки з урахуванням непрямих втрат населення. “Якщо прямі втрати у 1932 році становлять 144 тис., то загальні, включаючи ненароджених, визначаються цифрою 443 тис. чоловік. Прямі й опосередковані втрати за 1932-1933 рр. разом з демографічною луною 1934 року становлять 4 649 тис. чоловік. Ці дані треба брати до уваги, коли йде мова про демографічні наслідки голодомору” [24].

Проте в подальшому були спроби корекції даних С. Кульчицького у вітчизняній і зарубіжній історіографії.

Так, Володимир Микула у своїй доповіді “60-та річниця Великого Голоду”, з нагоди зустрічі українців Америки 3-4 липня 1993 р. продемонстрував оригінальний підхід до обрахування кількості жертв голоду. Посилаючись на дані громадських організацій, зокрема товариства “Меморіал”

ім. Василя Стуса. “Зібрані цим товариством дані на території Чернігівської, Сумської, Харківської та Полтавської областей, говорять, що в кожній з тих областей від голоду померло приблизно 400000 чол. А таких областей на Центральній та Східній Україні нараховується 15. Таким чином доходимо до цифри біля 7 млн. чоловік жертв” [39, с. 8]. На наш погляд, вжита В. Микулою схема підрахунку кількості жертв геноциду була б прийнятною за умови фахового уточнення наведених даних, зібраних аматорами, та в разі наявності цих даних по більшості областей. А насправді як відомо, з весни 1933 р. облік смертей в більшості районів не вівся, а по деяких відсутній взагалі.

Свою думку з приводу можливих втрат від Голодомору висловив професор університетів у Мюнхені і Парижі Володимир Косик. “Коли проаналізувати статистичні дані про українське населення в роках 1932-1933 то виходить, що в 1932 році в Україні згинуло дещо більше як півтора мільйона осіб, а в 1933 році нових 3.300.000 осіб, тобто за весь час голоду згинуло в страшних муках понад 5 мільйонів людей, а інші згинули в концтаборах, на засланні і в тюрмах, разом б до 7 мільйонів. Всіх їх знищила російська комуністична влада за приблизно два роки. До них треба додати приблизно один мільйон втрат з причини зменшення народів. У всякому разі за час Голодомору знищено більше ніж 15% усього населення України” [40].

Італійський дослідник Андреа Граціозі дотримується думки, що від голоду-геноциду 1932-1933 років в Україні померло 3,5-3,8 млн. чоловік [18]. Він наводить підрахунки С. Максудова: якщо у 1933 році в Російській Федерації (куди в той час входив і Казахстан, і Північний Кавказ) показник смертності на селі дорівнював 138,2, то в Україні – 367,7 на 1 тис. чол., тобто майже втричі більше! Що стосується середньої тривалості життя на Україні, то якщо в 1926 році вона становила 42,9 років для чоловіків і 46,3 для жінок, то в 1933 році вона впала відповідно до 7,3 і 10,9 [41].

Враховуючи результати демографів Барбари Андерсен і Брайана Сілвера (2-3 млн. осіб), відомі історики Роберт Девіс і Стівен Віккрофт у своєму кембриджському виданні нарахували 3-4 млн. прямих людських втрат від голоду [32, р. 71-77].

Що стосується російських оцінок кількісних людських втрат у 1932-1933 рр., то вони донедавна здебільшого стосувалися загальнодержавних і російських показників, оминаючи Україну. Російські науковці у 1990-ті роки проаналізували матеріали всіх довоєнних переписів (включаючи “розстріляний 1937”) і офіційну статистику природного та механічного руху населення в 1930-і роки [42]. Як зазначив у своєму розлогіму дослідженні найбільший російський фахівець з історії голоду 1932-1933 років Віктор Кондрашин, в Російській Федерації “...з'явилися серйозні публікації на цю тему, в яких, вслід за В.П. Даниловим, піддалися сумніву високі цифри жертв голоду 1932 - 1933 років, наведені в ряді робіт західних дослідників. В першу чергу, мова йшла про роботи “популярного в Росії” Конквеста” [43].

Проте російські дослідники найчастіше применшують масштаби українських втрат, не визнаючи специфіку українського голоду як геноциду. Так, наприклад, автор численних історико-демографічних праць О.О. Осокіна, визначає в них обсяг втрат України від Голодомору не більший, ніж 3 млн. осіб, але не враховує всього комплексу демографічних факторів у республіці [44].

Старший науковий співробітник Інституту російської історії РАН А.В. Марчуков категорично заперечив концепцію геноциду в Україні і взагалі національні аспекти цієї трагедії і навів такі дані: “У 1927-1931 роках смертність по республіці дорівнювала 2,6 млн. осіб щорічно, а в 1932-1933 рр. – 4 млн, тобто щорічно від голоду вмирало 1,4 млн. А за два роки прямі втрати УРСР склали від 2,9 до 3,5 млн осіб” [45].

Ще критичнішим з цього питання виявився історик О.В. Шубін. У своїй книзі в розділі своєї книги “Хто винуватий в страшному голоді 30-х років?” він заперечує організацію Сталіним Голодомору і виступає проти обґрунтованих

українськими вченими цифр жертв голоду в Україні. Автор вважає, що в республіці безпосередньо від голоду загинули 1-2 мільйони людей, а в інших регіонах (Поволжя, Північний Кавказ, Сибір, Казахстан) втрати можуть обчислюватися сотнями тисяч людей у кожному. На його думку, кількість жертв голоду 1932 - 1933 років в СРСР знаходиться в “коридорі” 2-3 мільйони чоловік [46, с. 194, 201]. Проте доказова база аргументів О. Шубіна залишає бажати кращого.

Власну думку висловив провідний науковий співробітник Інституту російської історії РАН М.О. Івницький, який сприйняв розрахунки українських вчених: “«...на Україні померло від голоду не менше 4 млн. осіб; в Казахстані загинуло від 1 до 2 млн осіб; на Північному Кавказі, в Поволжі, ЦЧО, Західного Сибіру і на Уралі – 2-3 млн і т.д. Таким чином, можна вважати, що голод 1932-1933 рр. забрав 7-8 млн людських життів” [47].

Щоправда, наведені М. Івницьким “дані українських учених” не виглядають однотайними. Це, зокрема, підкреслила дослідниця із того ж Інституту російської історії Наталія Араловець: “Таким чином, жертви голоду на Україні, в Поволжі і Казахстані визначаються вченими в розмірі від 5,2 (з оцінкою по Україні С. В. Кульчицького) до 8,8 млн. чол. (за оцінкою П.К. Василевського). Підсумовуючи їх з оцінками Р. Конквеста (Північний Кавказ – 1 млн. чол., “решта” районів – 1 млн. чол.), отримуємо число прямих людських втрат від голоду – від 7,2 до 10,8 млн. чоловік” [42].

Згадана російською дослідницею методика П. Василевського полягає у обрахуванні жертв голоду, заснованому на матеріалі ОГПУ в період з 1 грудня 1932 по 15 квітня 1933 (2,4 млн. чол.). Обчислюючи відсутні відомості за період з 15 квітня до 1 серпня 1933, дослідник визначив середньомісячну смертність за врахований період, а потім за решту 3,5 місяці на не охопленій реєстром території. Помноживши отримане число на коефіцієнт смертності на необлікованій території, визначений цифрою 2,5, він отримав людські втрати від голоду – 7,1 млн. чол. Однак, як зауважила Н. Араловець, у запропонованому методі мало обґрунтована

надійність основного джерела даних, а також визначення коефіцієнту смертності [42].

Ще у 1992 р. відомий демограф Сергій Пирожков виклав власну методику обрахунку втрат. Він зіставив реконструйований віковий склад населення УРСР у 1939 р., розрахований за даними вікової структури, що її зафіксував перепис 1926 р., – з реальною віковою структурою, виявленою переписом 1939 р. Розрахунки автора за власним методом привели його до висновку, що демографічні втрати в республіці між 1926 і 1939 рр. становили близько 5,8 млн. осіб [48, с. 63]. Проте новий метод, як і метод, заснований на аналізі конкретних показників демографічної статистики, мав свої вади. Як зазначає С. Кульчицький, після наукового семінару в Торонто (1995 р.) С. Пирожков удосконалив свій метод і заново здійснив аналіз віково-статевої структури населення України в 1926-1939 рр. [15, с. 410]. За висхідну приймалася віково-статева структура населення згідно з переписом 1926 р., відкоригована з урахуванням даних про природний рух населення станом на 1 січня 1927 р. З комбінованого аналізу вікових структур 1927 і 1932 рр. була одержана віково-статева структура населення 1929 р. На цій основі виконано два кроки п'ятирічного переміщення та з'ясовано вікову структуру на початок 1939 р. Віртуальна кількість населення моделі за статтю та віком на початок 1939 р. зіставлялася з даними перепису 1939 р.

Порівняння штучно сконструйованої структури населення на основі перепису 1926 р. з реальною його структурою 1939 р. дало можливість академіку С. І. Пирожкову (директору Інституту демографії та соціологічних досліджень НАН України) визначити втрати демографічного потенціалу. Розрахунок показав, що втрати населення за 1929-1938 рр. становили 4758 тис. осіб [48, с. 40]. На думку Пирожкова, метод пересуви вікової структури народонаселення є доволі надійним, і з такою думкою варто погодитися.

У своїй доповіді на міжнародній конференції, скликаній в Інституті історії України НАН України у 1997 р. у зв'язку з 50-ю річницею голоду 1946-1947 рр. С. Пирожков розкритикував

метод прямої реконструкції демографічних показників, які характеризували втрати населення внаслідок голоду і репресій. “Такими методами оцінки, – зазначив науковець, – користувався, наприклад, відомий американський історик Р. Конквест (1988), який визначав число загиблих від голоду в 1932-1933 рр. у 5 млн. чоловік, а його український колега С. Кульчицький (1989 р.) за допомогою цього ж підходу оцінив втрати населення в 1933-1936 рр. у кількості 3,5 млн. чоловік. Однак здобуті таким чином результати не можна визнати цілком достовірними, оскільки якість поточного обліку природного руху населення в періоди демографічних катастроф перебувала на низькому рівні” [49, с. 32].

Разом з тим і метод С. Пирожкова не є ідеальним. Досить зауважити, що розрахунки цього вченого, опубліковані в 1991 р., відрізняються від його останньої оцінки на істотну величину – на мільйон осіб.

Свої обрахунки демографічних масштабів геноциду 1932-33 років зробив один із провідних дослідників цієї трагедії Василь Марочко – доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту історії НАН України, керівник Центру досліджень геноциду українського народу. “За нашими підрахунками, – пише В. Марочко, – лише в УСРР від голоду померло щонайменше 5,3 млн. чоловік. Очікуваного приросту у 4,3 млн. чоловік не відбулося. До цієї кількості слід додати 1 млн. померлих, незареєстрованих органами ЗАГСів” [50, с. 135]. Здавалося б, вчений називає максимальні цифри втрат, але він вважає можливим виявлення і більших жертв, якщо поррахувати архівні дані по областях. “Навіть за опублікованими архівними матеріалами можна встановити факти масової смертності. Зокрема, у листі керівника Харківського облвиконкому до ЦК КП(б)У від 20 травня 1933 р. повідомлялося, що у деяких селах за останні місяці померло від 450 до 600 чоловік. Принагідно зазначимо, що в Україні налічувалося понад 55 тис. сіл. На вулицях Харкова теж помирали десятки тисяч голодних селян, а тодішня Харківська обл. охоплювала велику частину Полтавської, Сумської та

Дніпропетровської обл-й. Таким чином, цифра у 600 тис. може видатись далеко не повною” [50, с. 137].

Оригінальні методи обробки демографічної статистики запропонував у 2003 р. фахівець з географії Федір Заставний. Він обрахував, що від перепису 1926 р., коли в УСРР налічувалося 29,0 млн. чол. до 1 січня 1932 р. кількість населення щорічно зростала на 725 тис. осіб., тобто досягла 32,6 млн. осіб [51]. Автор навів дані, що за переписом населення на 6 січня 1937 р., в УРСР налічувалося 28,4 млн. осіб, що на 4,2 млн. менше, ніж на 1 січня 1932 р. “Беремо до уваги і те, що вже через два роки після голодомору (1935 р. і 1936 р.) мав місце певний приріст населення, але він був нижчий, ніж у доголодоморний час, – розмірковує науковець. – Оцінюємо цей приріст в 1 млн. осіб (по 500 тис. щорічно). Далі уточнюємо, що на кінець голодомору кількість населення дорівнювала 27,4 млн. (28,4 млн. - 1 млн.). Це означає, що прямі втрати населення під час голодомору досягли 5,2 млн. осіб (32,6 млн. - 27,4 млн. осіб). Слід урахувати, що в обезлюднені від голодомору українські села поселилося близько 0,5 млн. чоловік з інших республік колишнього СРСР, переважно з Російської Федерації” [51].

Наведена автором технологія підрахунків має суттєві недоліки. По-перше, Ф. Заставний скористався надто приблизними завищеними показниками народжуваності між переписами, по-друге кінець Голодомору відніс на 1934, що зменшує його результат на 0,5 млн. осіб, по третє, завищив показник доприселенців та мігрантів в Україну. “Отже, – підсумовує автор – з урахуванням втрат зарубіжних українців загальні втрати українського населення становили понад 7 млн. осіб (5,7 млн. + 1,5 млн. осіб)” [51].

Добавивши величину людських втрат за рахунок ненароджених під час Голодомору, яку він оцінив у 1,7 млн. осіб, Ф. Заставний встановив, що “сумарні демографічні втрати в Україні від голодомору 1932-1933 рр. визначаються майже в 9 млн. осіб (7,2 млн. + 1,7 млн. осіб)” [51]. Очевидно, що автор допустив механічну помилку, додавши до втрат в республіці 1,5 млн. осіб за її межами, і таким чином, визначений ним обсяг

сукупного мартирологу жертв Голодомору в Україні становить 7,4 млн. чол.

Ф. Заставний застосував також свій цікавий метод вивчення голоду 1932-1933 років в республіці у регіональному вимірі на основі визначення демографічної луни за матеріалами збірника Управління статистики населення Державного комітету статистики України “Склад населення України за статтю та віком на 1 січня 2000 року”.

Дослідник встановив, що до початку 2000 р. добре збереглася різниця між кількістю народжених в голодоморному 1933 р. і сусідніх роках і закономірну велику різницю (в 2,8 рази) між наведеними показниками серед жителів сільських місцевостей. Наведені автором статеві-вікові піраміди ілюструють той факт, що найбільшим Голодомор був у сучасних областях центральної і південної частини України – Київській, Харківській, Полтавській, Черкаській, Кіровоградській, Дніпропетровській, Луганській, Донецькій, Херсонській, Миколаївській і Запорізькій [51].

В період відзначення 75 річниці Голодомору в Україні з ініціативи Президента України Віктора Ющенка була проведена величезна робота з відновлення історичної пам’яті про цю національну катастрофу і уточнення даних по людських втратах. Але автори Післямови до 1-го зведеного тому “Національної книги” все так же нарікали на багатолітню прихованість даних перепису 1937 р., та накладання на втрати 1932–1933 рр. жертв Другої світової війни, що унеможливило прямі підрахунки. А застосування різних за точністю та методологією непрямих методик підрахунку методик породжує різнобій цифр. “У науковій літературі можна зустріти цифри від 3 до 10 млн., а в публіцистиці – навіть більші, – зазначають автори Післямови. – Це свідчить про остаточну нерозв’язаність проблеми підрахунку втрат. Нам здаються найбільш виваженими дані Інституту демографії та соціальних досліджень НАНУ. Вони виходять з того, що перевищення природного рівня смертності за час Голодомору становило 3,4 млн. осіб, а дефіцит народжуваності сягнув 1,1 млн., кумулятивні ж демографічні втрати склали

близько 6 млн. осіб. У сумі це перевищує 10 млн. осіб” [52, с. 759].

Таким чином, на початковому етапі вивчення масштабів голоду, який охоплює 30-ті – середину 50-х років, надбанням громадськості стають переважно спогади окремих свідків голоду і публікації в періодичних виданнях кореспондентів та дипломатів, що побували в СРСР під час голоду. На Заході про мільйонні жертви почали говорити ще у 1933 р., хоч інформація про голод від журналістів і дипломатів з'являлася й раніше. Істотний вклад у визначення кількісних показників статистики голодомору внесли дослідники С. Сосновий, В. Гришко, В. Косик, С. Максудов, С. Віткрофт. В Радянському Союзі ця тема стала доступною з кінця 80-х років і більш прикладною після опублікування московським архівістом В. Цапліним у 1989 р. документу про реальні результати перепису 1937 р. Проте остаточних даних за 80-річну історію вивчення теми так і не встановлено. Причина цьому – відсутність деяких демографічних джерел, передусім достовірних показників смертності і народжуваності за 1933 рік, що підтверджує наявність геноциду шляхом голодового виморення людей у цьому році і намагання комуністичної влади приховати страшну дійсність.

Серед радянських дослідників демографічних наслідків голоду 1932-1933 рр. найбільше значення мали підрахунки людських втрат Б. Урланісом, В. Цапліним, але вони не виділяли голод в Україні із загальносоюзного контексту. На пострадянському просторі, і передусім – в Україні, на наш погляд, найбільший доробок у вивчення демографічних наслідків Голодомору належить С. Кульчицькому, С. Пирожкову, В. Марочку та ін. науковцям, які застосували власні методики обрахування кількісних вимірів геноциду в УСРР 1932-1933 років.

На нашу думку, найбільш вірогідними і на сьогодні залишаються оцінки прямих та опосередкованих втрат від Голодомору в межах УСРР С. В. Кульчицьким, який ще у 1990 р. визначив їх обсягом 4,5-4,8 млн. осіб. По-перше ці дані

отримані з використанням продуктивної методики ретроспективного обрахування динаміки природного руху населення, принцип якої застосував ще Сосновий і розвинув С. Максудов. По-друге, він перевіряється методикою демографа С. І. Пирожкова, який застосував порівняння прогностично сконструйованої структури населення на основі перепису 1926 р. з реальною його структурою 1939 р. і також отримав у 1998 результат 4,8 млн., скоригований у 2006 р. до 4,6 млн. смертей від голоду. По-третє, його дані узгоджуються з результатами Інституту демографії та соціальних досліджень НАНУ, здобутими із залученням оцінок кількості жертв геноциду по регіонах, наведені в “Національній книзі пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 років в Україні” – 4,5 млн. осіб.

Щоправда останні публікації керівника Центру дослідження голодоморів Василя Марочка ставлять під сумнів названу цифру. Для власних обрахунків вчений використав різноманітні статистичні дані для обрахування людських втрат від Голодомору по окремих областях і в сукупності. На його думку “Кінець 1932 р. та першу половину 1933 р. можна вважати періодом повсякденного Голодомору, потворні форми якого поглинули сільське та частину міського населення України. Вони виснажували територію з населенням 22,4 млн. осіб, а середня порайонна смертність за переконливими даними 262 досліджених районів, тобто переважної більшості, досягла тоді 30-35%, відтак маємо близько 7 млн. померлих”» [53, с. 76].

Втім, як бачимо, поважний дослідник також використовує припущення і моделювання, визнаючи: “Не з'ясувавши бодай пересічної смертності у районах, ми не зможемо встановити вичерпну і загальну кількість жертв Голодомору” [53, с. 76]. Віднайдені й оприлюднені в останні роки архівні документи дозволяють побачити у діях сталінського режиму спеціальні антиукраїнські акценти, значення і глибинні наслідки яких дозволить розкрити подальший науковий аналіз. Навіть за офіційною сталінською статисткою, яка прагнула це приховати, можна відслідкувати спрямованість геноциду саме на заселенні українцями території. Зокрема, С. Кульчицький, В. Марочко та

ін. науковці підтвердили відмінність голоду в Росії від геноциду в Україні порівняльними даними демографічних втрат. Скорочення населення в 1933 році становило в Україні та переважно українському Північнокавказькому краї – 1,75 млн., зокрема на селі – 1,57 млн. У регіонах Росії, де також був голод, на порядки нижчі показники: Центрально-Чорноземні області – 62 тис., Нижньоволзький край – 163 тис. [4, с. 28].

Аналіз численних публікацій про кількісні показники людських втрат внаслідок голоду 1932-1933 року показує, що в них висловлюються досить суперечливі думки стосовно демографічних наслідків голоду. Це пояснюється насамперед відсутністю потрібних прямих даних демографічної статистики. Із достовірних статистичних даних у розпорядженні дослідників є лише відомості з перепису населення 1926 р., дані про кількість населення за 1931 р. та окремі показники з перепису 1937 р. Ґрунтуючись тільки на цій інформації, дуже важко дати точні кількісні оцінки жертв голоду 1932-1933 рр. Прийшов час комплексно проаналізувати і співставити матеріали земельних управлінь, охорони здоров'я, фінансово-податкової статистики, адміністративно-територіальних комісій, меморіальні списки жертв голоду, вибудувати демографічні моделі смертності у всіх населених пунктах та регіонах.

Нарешті, варто зауважити, що попри інтенсивне вивчення демографічних наслідків Голодомору, дослідники ще надто мало уваги надають дослідженню економічних, демографічних, соціально-психологічних та морально-етичних наслідків голоду в Україні. Зрештою, й вивчення кількісних втрат людських життів під час катастрофи 1932-1933 років потребує подальшого вивчення і уточнення.

Аналіз публікацій про демографічні наслідки Великого Голоду в УРСР, які з'явилися за кордонами України у ХХ ст. дає підстави також зробити висновки в проблемно-хронологічному вимірі.

На початковому етапі вивчення масштабів голоду, який охоплює 30-ті – середину 50-х років, надбанням громадськості стають переважно спогади окремих свідків голоду і публікації в

періодичних виданнях кореспондентів та дипломатів, що побували в СРСР під час голоду. Хоча українська громадськість у 1933 р. добилася слухання питання про голод в Лізі Націй, у довоєнні і післявоєнні роки широкий загал вірив таким свідкам як французький прем'єр Е. Еррію, подружжя Вебб чи Пулітцерівський лауреат В. Дюранті, а не оцінкам пересічних сміливих журналістів про кілька мільйонів жертв Голодомору. Найбільший науковий вклад в розробку проблеми демографічних наслідків голоду внесли Д. Соловей, С. Сосновий, Ф. Лоример. Останні двоє застосували власні методики підрахунку людських втрат, які не втратили значення в наступні роки.

Наступний етап – середина 50-х – кінець 80-х років – пов'язаний із появою збірників матеріалів і документів з історії голоду, окремих книг спогадів та перших аналітичних праць українських емігрантів з проблем голодомору. З'явилися також перші англійські праці історіографічного а бібліографічного характеру. Все це, зокрема, праці В. Гришка, С. Максудова, С. Віткрофта за кордоном та Б. Урланіса в СРСР, підготували ґрунт для подальшого більш фундаментального вивчення проблеми. Залучення до висвітлення проблеми професійних істориків Р. Конквеста, Дж. Мейса призвело до появи у середині 80-х років більш глибоких синтетичних праць з історії голоду, які підтвердили тези українських дослідників про використання Москвою голоду в якості спрямованого знаряддя для нищення українського селянства за класовою та національною ознакою. Проте світова наукова спільнота неоднозначно сприйняла наведені цими авторами високі оцінки кількості жертв Голодомору.

Третій історіографічний етап в дослідженні проблеми із опублікуванням співвідноситься із періодом перебудови, що дало можливість розширити джерельну базу вивчення історії голоду. Важливим моментом стала поява статті В. Цапліна із публікацією прихованих результатів перепису 1937 р., а для України також – Постанова ЦК КПУ 26 січня 1990 р. “Про голод 1932-1933 років на Україні та публікацію пов'язаних з ним

архівних матеріалів”. Ці чинники дозволили науковцям – передусім С. Кульчицькому, В. Марочку, С. Пирожкову, С. Уїткрофту, С. Максудову – поглибити і уточнити дослідження демографічних наслідків голоду 1932-1933 років в Україні.

Крім різниці в методиках статистичних та демографічних підходів можна виділити дві групи зарубіжних авторів за методологічною ознакою визначення причин і характеру голоду. Одні, визнаючи штучний характер голоду, класифікують його як наслідок загальної соціально-економічної політики КПРС, направленої на прискорену колективізацію і повернення до військово-комуністичних методів управління, і обстоюють версію загальнодержавних спонук влади до посилення хлібозаготівель. Такої думки дотримуються більшість російських дослідників, М. Таугер, С. Віткрофт, Д. Фленеген та ін, які відповідно недооцінюють масштаби і специфіку українських втрат. Інші, переважно українські науковці, а також Т. Мартін, С. Граціозі, А. Безансон та ін. відзначають специфіку голодомору на Україні та українських регіонах Росії як етногеноциду, внаслідок намагання Кремля покінчити не лише з куркульством, а й з носіями української національної свідомості і обраховують людські втрати в Україні. На наш погляд, мають рацію автори, які дотримуються характеристики голоду як геноциду.

Список використаних джерел та літератури

1. Калакура Ярослав. Українознавчий погляд на голодомор 1932 – 1933 років як геноцид українського народу / Ярослав Калакура. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ualogos.kiev.ua/fulltext.html?id=1209>. – Назва титулу з екрану.
2. Серпутько А. Ю. Сучасна українська та російська історіографія причин та наслідків голодомору в УРСР 1932-1933 років. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук зі спеціальності 07.00.06. – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. – Черкаси, 2009. – 22 с.

3. Данилов В. П. Дискуссия в западной прессе о голоде 1932–1933 гг. и “демографической катастрофе” 30-40-х гг. в СССР / В.П. Данилов // Вопросы истории. – 1987. – № 3. – С. 116-121.
4. Кульчицький С. В. Сталінський терор голодом і його демографічні наслідки / С. В. Кульчицький // Голодомор 1932-1933 років як величезна трагедія українського народу: матеріали Всеукраїнської наукової конференції, 15 листопада 2002 р., Київ. – К.: МАУП, 2003. – С.19-31.
5. Веселова О.М. Голодомори в Україні 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947: Злочини проти народу / О.М. Веселова, В.І. Марочко, О.М. Мовчан. – 2-е вид., допов. – К.; Нью-Йорк: Вид-во М.П.Коць, 2000. – 274 с. – Бібліогр.: с.257-270.
6. Chamberlin W. Russia's Yron Age / W. Chamberlin. – Boston: Little, Brown and Co, 1934 – 400 p.
7. The Foreign Office and the Famine: British Documents on Ukraine and the Great Famine of 1932-1933 [ed. by M. Carynnyk, L.Y. Luciuk and B. S. Kordan; with a forew. by M. R. Marrus]. – LXI. – Kingston, Ont.; Vestal, N. Y: Limestone Press, 1988. – 493 p., [1] folded leaf of pi., map.
8. Holodomor, The Great Ukrainian Famine of 1932-33: Responces of the West Excerpt from the Documents Selection and English Translation by Tetiana Boriak: http://histans.com/LiberUA/HolodGreatUkrFam_2012/HolodGreatUkrFam_2012.pdf
9. Кудрявченко Андрій. Голодомор в Україні погляд тодішніх німецьких дипломатів // День. Щоденна Всеукраїнська газета. – №208, 29 листопада 2006.
10. New York American. – 1935. – 18-19 aug.
11. Beal F. Word from Nowhere / F. Beal. – London, 1938.
12. Lang L. Tomorrow is Beatiful / L. Lang. – N.Y., 1948.
13. Тимашев С.Н. Обречена ли Россия? / С.Н. Тимашев // Новый журнал. – XVII. – 1947.
14. Соловей Дмитро. Голгота України. Московсько-окупаційний терор в УРСР між першою й другою світовою війною: частина 1: / Дмитро Соловей. – Дрогобич: Вид. фірма “Відродження”, 1993. – 288 с. – (Репринт).
15. Кульчицький С.В. Голодомор 1932-1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення / С.В. Кульчицький. – К.: Наш час, 2008. – 424 с.
16. Lorimer F. Population of the Soviet Union: History and Prospects / F. Lorimer. – Geneva, 1946.

17. Сосновий С. Правда про голод на Україні в 1932-33 рр. / С. Сосновий // Українські вісті (Новий Ульм). – Чч. 2, 5. – 2, 5 лютого 1950.
18. Кульчицкий С. В. Некоторые проблемы истории сплошной коллективизации на Украине // История СССР. – 1989. – № 5. – С. 33; Кульчицкий С. В. Демографические последствия голода 1933 г. на Украине // Философская и социологическая мысль. – 1989. – № 6. – С. 35 – 41.
19. Правобережний Федір. 8,000,000: 1933-й рік на Україні. – Вінніпег: Культура і освіта, 1951.
20. Енциклопедія українознавства. Словникова частина [гол. ред. В. Кубійович]. – Т.2.:– Львів, 1993. – С.405-800: іл. – (Перевидання в Україні).
21. Кубійович В. Зміни в стані населення советської України в 1927-1958 рр. / Володимир Кубійович // Інститут для вивчення СССР. Український зб. – Кн. 16. – Мюнхен, 1959.
22. Ukraine. A Concise Encyclopaedia [ed. V. Kubijovych]. – Vol. 1. – Toronto: University of Toronto Press, 1963. – P.1– 1185.
23. Косик Володимир. Жажливі злочини Москви (До 30-тиліття великого голоду в Україні, закінчення, 2) / Володимир Косик // Визвольний шлях. Суспільно-політичний і науково-літературний вісник. – Кн. 6/112(186). – Лондон: Вид. “Українська видавнича спілка”, 1963. – С. 609-617.
24. Кульчицький Станіслав. Скільки нас загинуло від Голодомору 1933 року? / Станіслав Кульчицький // Дзеркало тижня. – №45. – 22 листопада 2002.
25. Урланис Б. Ц. Проблемы динамики населения СССР / Б.Ц. Урланис. – М.: Наука, 1974. – 336 с.
26. Hryshko Vasyl. The Ukrainian Holocaust of 1933 [Edited and translated by Marco Carynnyk] / Vasyl Hryshko. – Toronto: Bahrianyi Foundation, SUZHERO, DOBRUS, 1983. – 165p.
27. Максудов С. Демографічні втрати населення України в 1927 - 1938 роках / С. Максудов // Сучасність (Мюнхен). – 1983. – № 10. – С. 32-42.
28. Maksudov M. Ukraine's Demgrafic Losses 1927-1938 / M. Maksudov // Famine in Ukraine 1932-1933 [edited by Roman Serbyan and Bohdan Krawchenko]. – Edmonton, 1986. – P.27-43.

29. Максудов С. Дискуссия на Западе о потерях населения в эпоху коллективизации / Сергей Максудов // Минувшее. – 1987. – №4. – С.369-393.
30. Максудов С. Потери населения СССР / С. Максудов. – Benson: Chalidze publications, 1989. – 298 с.
31. Wheatcroft S. G. More Light on the Scale of Repression and Excess Mortality in the Soviet Union in the 1930s / S. G. Wheatcroft // Soviet Studies. - Vol. 42. – № 2. – April 1990. – P. 366.
32. Wheatcroft S., Davies R. Population // The Economic Transformation of the Soviet Union, 1913-1945 [eds. R. Davies, S. Wheatcroft, M. Harrison]. – Cambridge, 1994. – P. 71-77.
33. Уиткрофт С. О демографических свидетельствах трагедии советской деревни / Стивен Уиткрофт // Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание: документы и материалы: в 5 т., 1927–1939. – Т. 3. Кон 1930-1933. – М. Изд-во “РОСПЭН”, 2001. – С. 866-887.
34. Гудзь В. В. Джеймс Мейс про український геноцид 1933 року і його наслідки для сучасного суспільства / Віктор Гудзь // Українознавчий альманах: випуск 11. – К., 2013. – С. 24-27.
35. Мейс Дж. Штучний голод 1933 р. в Радянській Україні: що сталося й чому? / Джеймс Мейс // Український історичний журнал. – 2007. – № 1. – С. 185-200. – Бібліогр.: 50 назв. – (Передмова А. Сидорука).
36. Conquest Robert. The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror-Famine / Robert Conquest. – New York: Oxford University Press, 1986. – 412 p.
37. Цаплин В. В. Статистика жертв сталинизма в 30-е годы / В.В. Цаплин // Вопросы истории. – 1989. – № 4. – С. 175-181.
38. Кульчицький С.В. Трагічна статистика голоду / С.В. Кульчицький // Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів [кер. кол. упоряд. Р.Я. Пиріг]. – К., Вид. політ. л-ри України, 1990. – С. 66-84.
39. Микула Володимир. 60-та річниця Великого Голоду / Володимир Микула // Вісник. Квартальник літератури, науки, мистецтва і суспільно політичного життя: – Ч.1-2, весна-літо. – Нью-Йорк: Видає Головна управа ООЧСУ, 1993. – С.1-9.
40. Косик Володимир. Підсоветська Україна між двома Світовими війнами. – Ч.6 / Володимир Косик [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://maidan.org.ua/static/mai/1184229595.html>.

41. Грациози Андреа. Советский голод и украинский голодомор / Андреа Грациози [Электронный ресурс] // "Отечественные записки" (Россия). – № 1 (34). – 2007 / Режим доступа: polit.ua/documents/2007/05/09/graciozi.html.
42. Андреев Е.М., Дарский Л.Е., Харьковская Т.Л. Население Советского Союза, 1922-1991. – М., 1993; Араловец Н.А. Основные направления в изучении потерь населения 30-х годов в отечественной историографии // Историческая демография: новые подходы, методы, источники. Тезисы VIII Всероссийской конференции по исторической демографии. Екатеринбург, 13 – 14 мая 1992 г. – М., 1992. – С. 81 – 83; вона ж. Потери населения советского общества в 1930-е годы: Проблемы, источники, методы изучения в отечественной историографии // Отечественная история. –1995. – № 1. – С. 137 – 141. вона ж. Голод 1932 - 1933 гг. в СССР и его демографические последствия: <http://www.demoscope.ru/popul/popul9.html>.
43. Кондрашин В.В. Голод 1932 – 1933 гг. в отечественной и зарубежной историографии / В.В. Кондрашин [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.hist.msu.ru/Labs/UkrBel/Kondrasin_ist.doc.
44. Осокина Е. А. Жертвы голода 1933 года: сколько их было? (Анализ демографической статистики ЦГАНХ СССР) // История СССР. –1991. – № 5. – С. 18 – 26; вона ж. Демографические процессы и централизованное распределение продовольствия в 1933 г. // Россия и США на рубеже XIX – XX вв. – М., 1992; вона ж. The Victims of the Famine of 1933: How Many? (An Analysis of Demographic Statistics of the Central State Archive of the National Economy of the USSR // Russian Studies in History. – Fall, 1992. – Vol. 31.
45. Марчуков А. В. "Голодомор" в идеологической системе украинства / А. В. Марчуков [Электронный ресурс] // Вестник Юго-Западной Руси. Архив. – № 2 – 2008. – Режим доступа: <http://www.vestnik-jzr.org.ua/vestnik20082-marcukov.html>.
46. Шубин Александр. 10 мифов Советской страны. Правда о Великой эпохе / Александр Шубин. – М.: Яуза, Эксмо, 2008. – 416 с.
47. Івницький Николай. Хлебозаготовки 1932-1933 годов и голод 1933 года // Голод-геноцид 1933 року в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-

- психологічних наслідків: Матеріали міжнародної наук.-теор. конф., Київ, 28 листопада 1998 р. [редкол: С. Кульчицький (відп. ред) та інші]. – К. – Нью-Йорк: Вид-во М.П.Коць, 2000. – С.84-123; він же. Кто виноват в Голоде 1932 - 1933 годов?: <http://www.bibliotekar.ru/golodomor/32.htm>.
48. Пирожков С. И. Трудовой потенциал в демографическом измерении / С. И. Пирожков. – К. : Наук. думка, 1992. – 180 с.
 49. Пирожков С. Смертність населення України та демографічні втрати в екстремальній ситуації // Голод 1946-1947 років в Україні: причини і наслідки: матеріали Міжнародної наукової конференції. Київ, 27 травня 1997 р.. – Київ; Нью-Йорк: Вид-во Маріан Коць, 1998 – С.26-33.
 50. Марочко В.І. Геноцид українського народу (1932-1933 рр.) / О.М. Веселова, В.І. Марочко, О.М. Мовчан // Голодомори в Україні 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947: Злочини проти народу. – 2-е вид., допов. – К.; Нью-Йорк: Вид-во М.П.Коць, 2000. – С.83-151.
 51. Заставний Федір. Український голодомор 1932-1933 років та його географія: через призму сучасної демографічної статистики / Федір Заставний [Електронний ресурс]. – Географія та основи економіки в школі. – №1. – 2003 / Режим доступу: <http://ukrhist.at.ua/publ/66-1-0-950>.
 52. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 років в Україні [ред. колегія: В. Ющенко (голова ред. кол.); кер. авт. колект. І. Юхновський]. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2008. – 1000 с.; іл. – (Загальноукраїнський том).
 53. Марочко В.І. Територія Голодомору: термінологічний та соціально-демографічний дискурси // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. – Вип. 22 / Відп. ред. С.В. Кульчицький. – К.: Інститут історії України НАН України, 2013. – 166-178 с.

ВИКЛИКИ ВОЄННОГО ЧАСУ ТА СОЦІАЛЬНА ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ В 1941-1945 рр.

У сучасних умовах, коли зняті ідеологічні обмеження і значно розширилась джерелознавча база у вивченні історичних проблем, склалась можливість по-новому поглянути на проблему патріотизму, соціальної єдності суспільства і дружби народів в роки Великої Вітчизняної війни. До необхідності глибокого осмислення цієї теми авторів підштовхує військова реальність сьогодення, зростання соціальних і національних конфліктів. Політична еліта на пострадянському просторі закликає громадян до кооперації, толерантності, проте все частіше прикриває цими поняттями доволі націоналістичні, а деколи й шовіністичні цілі.

Велика Вітчизняна війна провела демаркаційну лінію між демократією і фашизмом, гуманізмом і мізантропією, зблизила багато народів, змусила їх піднятися над істотними розбіжностями в ім'я досягнення загальнолюдських цінностей. Переконливим свідомством соціальної єдності радянського народу, співдружності різних етносів і національностей, справжнього гуманізму і патріотизму стала організована допомога соціально незахищеним категоріям населення.

Багато проблем Великої Вітчизняної війни вже глибоко і всебічно розроблені науковцями істориками. Проте така проблема як захист підростаючого покоління в роки Вітчизняної війни залишається ще недостатньо дослідженою. Узагальнення досвіду боротьби з дитячою безпритульністю і бездоглядністю в роки минулої війни необхідні й для правильного аналізу стратегії сучасної соціальної політики держави в цілому та роботи дитячих установ й системи виховання теперішнього підростаючого покоління зокрема.

Не дивлячись на значну кількість наукової літератури з історії Великої Вітчизняної війни питання про організаційні заходи Радянського уряду, про діяльність органів Народної освіти

щодо порятунку й виховання дітей та юнацтва не позбавлено “білих плям”. У десятках наукових публікацій розглядаються базові аспекти цієї соціальної проблеми (Т. Гриценко, В. Севрюк, Л. Заднепровської, А. Наумової, Е. Сімонцевої, А. Синіцина та ін). Недостатньо вивченим залишається досвід радянських органів фронтових і прифронтових областей, яким довелось вирішувати завдання евакуації та розміщення людського ресурсу в складніших в порівнянні з тилловими районами умовах.

В історіографії Великої Вітчизняної війни ще не створено узагальнюючої праці, в якій би системно відповідно масштабам багатонаціональної країни була би проаналізована соціальна проблема евакуації, заходи забезпечення осиротілих дітей, розвиток мережі дитячих установ для навчання і виховання евакуйованих дітей. В цьому сенсі, автори ставлять за мету розширити історико-теоретичні відомості про стратегію та тактику евакуації дитячого населення і проаналізувати історіографічні дані про створення мережі дитячих установ у 1941-1945 рр.

Велика вітчизняна війна перервала мирне життя мільйонів людей, зруйнувала тисячі сімей, змінила устрій життя і заподіяла колосальний збиток багатьом народам. Німецькі окупанти не щадили ні дітей, ні жінок, ні людей похилого віку, їх дії поставили під загрозу існування багатомільйонну державу. Особливо сильно війна змінила долю дітей з фронтових і прифронтових територій, які не змогли швидко адаптуватись до військових умов життя діти. Мільйони дітей на окупованій території пережили всі втрати та злидні окупаційного режиму: бачили смерть рідних, близьких, знайомих, самі пізнали насильства з боку фашистських солдатів. На захоплених територіях чимало дітей і підлітків загинули від бомбардувань, десятки тисяч залишилися інвалідами, сотні тисяч стали сиротами. За неповними архівними даними за роки Великої Вітчизняної війни більше мільйона радянських дітей втратив батьків [1, с. 327]. Війна поставила країну перед загрозою масової дитячої безпритульності і бездоглядності. Врятувати

цих дітей можна було тільки в рамках проведення організованої державної соціальної допомоги.

Починаючи з осені 1941 р. система заходів щодо порятунку, збереження і виховання дітей, що залишились без батьків, стала одним з першочергових загальнодержавних завдань. У роки війни була розроблена і успішно реалізована державна соціальна програма, орієнтована на те, щоб евакуювати осиротілих дітей в прифронтову зону, створити нові дитячі установи в тилкових районах країни, забезпечити дитбудинки та інтернати всім необхідним, створити умови, щоб евакуйовані діти продовжили вчитись у закладах освіти. Весь комплекс соціально-економічних проблем евакуації та опіки дітей, що залишилися без батьків, отримав державно-правову основу у низці урядових документів. Найважливіший документ був ухвалений СНК СРСР від 23 січня 1942 р. та мав назву “Про влаштування дітей, що залишились без батьків”.

З перших днів Великої Вітчизняної війни проблема охорони життя підростаючого покоління набула особливого значення. Була розроблена широка програма порятунку дітей, що залишились без батьків, яка стала складовою господарсько-організаторської роботи уряду держави. Важливою частиною цієї програми була евакуація дитячих установ і організованих груп дітей в тиллові райони країни. Першими евакуювали дитячі будинки, інтернати і дитячі садки. Процес евакуації проходив в складних умовах воєнного часу і хаотичного пересування мільйонів біженців. Працювали дні і ночі, аби якомога швидше перевезти дітей в безпечні тиллові райони. Радянські партійні й воєнні органи фронтів і прифронтів районів відповідно до Наказу Раднаркому СРСР від 5 липня 1941 р. “Про порядок евакуації населення в воєнний час” відправляли дітей, жінок і людей похилого віку в глибокий тил.

Для більш оперативного вирішення завдань евакуації були створені спеціальні органи. Із зони воєнних дій евакуація проводилася на наказом воєнного командування, а з прифронтів районів з дозволу Ради евакуації. На початку війни евакуацію громадянського населення здійснювало

«Управління з переселення», а з кінця вересня 1941 р. цими питаннями стало займатись «Управління з евакуації населення». Нове управління розробляло плани евакуації людей з фронтової і прифронтової смуги із вказівкою пункту розселення, термінів, порядку евакуації.

В цілому через швидке просування фашистської армії масової евакуації з Литви здійснити не вдалося. З початку серпня 1941 р. евакуація населення з Естонії проходила складно і лише морським шляхом. Чимало кораблів з людьми загинули від ударів фашистської авіації. Екіпаж пароплава «Казахстан» під шквальним вогнем вивіз з Талліну 3600 поранених, дітей і жінок. З Естонської і Латвійської республік залізничним транспортом вдалось евакуювати близько 120 тис. жінок, дітей і людей похилого віку.

За неповними даними з України в райони тилу було вивезено більше 4 млн. чоловік, з них половину склали діти і підлітки. У перші тижні війни з Одеси і Харкова було вивезено 150 тис. жінок і дітей. Всі вони були розміщені в Сталінградській, Саратовській областях і Казахській РСР. У червні-серпні 1941 р. з Києва залізничним транспортом було евакуйоване 335 тис. людей [2, с.13]. Більше 140 тис. дітей з Прибалтики і України було розміщено в дитячих установах Костромської, Калінінської і Ярославської областей. Масова евакуація потребувала термінової організації додаткових дитячих установ і отримання засобів на їх існування, а також пошук нових форм допомоги осиротілим дітям.

За весь період евакуації з Білоруської РСР в тиллові райони країни було евакуйоване 1,5 млн. чоловік, одна третина з яких склали діти. За наказом партійних органів Білорусії першими були евакуйовані 110 дитбудинків, 25 дитсадків, 28 піонерських таборів, 3 спецшколи і 3 санаторії загальною чисельністю 14 тис. дітей. [3, с. 307].

З Ленінграду та Ленінградської області до початку блокади було евакуйоване 311 тис. дітей [4], а з Москви до жовтня 1941 р. – 500 тис. дітей [5, с. 546]. До кінця 1942 р. на схід країни вдалось вивезти 976 дитбудинків з більш ніж 107 тис.

вихованцями. Основний потік евакуйованих дітей був скерований в Ярославську, Костромську, Іванівську, Пермську, Омську і Новосибірську області, Башкирську і Татарську, Узбецьку і Казахську РСР і Алтайський край. Так, в Омській області розмістили 23 дитбудинки і 79 інтернатів, в Пермській – 105 дитбудинків з 5 тис. вихованцями. У Татарській АССР – близько 100 дитячих установ, в Узбецькій РСР було прийняте і розміщене більше 200 тис. дітей, що залишилися без батьків [6, с. 116].

За даними довідкового бюро, що працювало при Раді з евакуації, до лютого 1942 р. з фронтових і прифронтових районів країни було евакуйоване в глибокий тил різними видами транспорту близько 17 млн. чоловік, зокрема декількох мільйонів дітей [7, с. 115]. Переміщення за короткий час і за край важких умов таких величезних мас населення стало унікальним явищем в історії країни та свідомством співдружності народів СРСР.

У лютому 1942 р. газета “Правда” підкреслила державну важливість і значущість всенародної допомоги підростаючому поколінню. На сторінках газети наголошувалось, що можна відбудувати зруйновані міста, можна відновити фабрики і заводи, але буде важко повернути до нормального життя покалічене безпритульністю і сирітством молоде покоління. Відповідно до вимог Постанови з евакуації були видані накази всіма народними комісаріатами союзних і автономних республік, на місцях створені спеціалізовані комісії з влаштування дітей.

До складу комісії входили керівники відділів народної освіти, охорони здоров'я, міліції, голови радянських, партійних і комсомольських організацій. Радянська держава в умовах війни знайшла можливою виділити сотні мільйонів рублів на забезпечення та освіту усиротілих дітей. За роки війни більше мільйона дітей, що залишились без батьків, потребували такої державної допомоги.

За перші два роки війни якісно збільшилась в тилкових районах кількість створених державних дитбудинків та

інтернатів, колгоспних і міжколгоспних дитбудинків, будинків, створених за рахунок працівників фабрик і заводів, комсомольських організацій. Так, до вересня 1943 р. мережа інтернатів і дитбудинків Ярославської області зросла в 12 разів, склавши 302 дитячі установи, в Іванівській області – в п'ять разів (104 дитбудинки). Більш ніж в два рази зросла мережа дитячих установ в Калінінській, Саратовській, Пермській областях, в Туркменії, Грузії, Азербайджані, Узбекистані і Казахстані.

Після звільнення України від фашистів в республіці була проведена низка заходів з надання допомоги безпритульним і бездоглядним дітям. В країні в кінці 1944 р. відновили роботу 69 будинків дитини, 515 дитсадків, 1477 ясел на 881 тис. дітей. До середини 1945 р. в УРСР було виявлене і поставлене на облік 162 тис. сиріт і 1166 тис. напівсиріт. До кінця війни на території України працював 191 дитячий будинок [8, с. 92]. Вихователі дитячих установ намагались зберегти та підтримати психологічне та фізичне здоров'я дітей. Рішенням уряду країни норми постачання дитбудинків були прирівняні до норм продуктів, що надавались робочим та службовцям.

В цілому, до кінця війни на території СРСР працювало 6 тис. дитбудинків. Особиста ініціатива громадського населення сприяла розвитку таких форм соціальної допомоги дітям, як створення ініціативних дитбудинків, патронат, опіка, усиновлення, шефство над дитячими установами, створення продовольчих фондів, збір речей. Ці форми соціальної допомоги мали масовий характер: до 1945 р. громадськість країни шефствувала над 2919 дитбудинками [1, с. 323].

Патріотичний рух надання допомоги дітям, що втратили батьків, мала в роки війни всенародний характер. Більше мільйона дітей без батьків отримали опіку з боку держави, простих громадян різних національностей, не допустили розгулу масової безпритульності і бездоглядності. Соціальна політика радянської держави сприяла збереженню і вихованню підростаючого покоління в роки війни. Досвід, накопичений у воєнні роки з подолання дитячої безпритульності, форми

і методи шефської допомоги, внесок громадськості у вирішення цієї соціальної проблеми може бути корисним у вирішенні сучасної проблеми зростання дитячої безпритульності і бездоглядності.

Оскільки однією зі складових програми порятунку підростаючого покоління в роки війни була своєчасна евакуація дітей в тил країни, був створений спеціальний орган “Управління з евакуації населення” [5, с. 143]. Для успішного проведення евакуації в містах і на великих залізничних станціях були організовані спеціальні евакопункти. Вже до 22 серпня 1941 р. в країні діяло 128 евакопунктів, де населення з фронтів і прифронтів територій отримувало їжу й медичну допомогу.

В особливо складних умовах проходила евакуація дітей із західних республік і районів країни, що опинились в зоні воєнних дій. Вже на другий день війни 23 червня 1941 р. ЦК Компартії Білорусії і Раднарком республіки ухвалили рішення про евакуацію промислових об'єктів і населення, створили для цього спеціальну республіканську комісію. У рішенні особливо наголошувалась необхідність евакуації жінок і дітей з міста Мінськ. Всього за два тижні з республіки було вивезено близько 14 тис. дітей. В цілому з Білорусії вдалося евакуювати в тил країни понад 1,5 млн. людей [9, с. 61].

В кінці червня 1941 р. почалась евакуація жінок і дітей з України. Протягом липня того ж року морським транспортом з Одеси було вивезено 40 тис. дітей. У вересні 1941 р. з Харкова евакуйоване в Саратовську, Сталінградську області і Казахську РСР 100 тис. жінок і дітей [9, с. 62]. За неповними даними з України в райони глибокого тилу було евакуйоване більше 4 млн. чоловік.

За перші десять днів евакуації з Ленінграда було вивезено в Ярославську, Кіровську, Свердловську області понад 200 тис. дітей. На початок блокади з міста вдалось евакуювати в Удмуртську, Башкирську АССР, Ярославську, Пермську і Актюбінську області більше 311 тис. дітей. Евакуація жінок і дітей з Ленінграда продовжувалась і в 1942 і 1943 рр. Всього

протягом 1942 р. по “Дорозі життя” через Ладозьке озеро було вивезено понад 130 тис. дітей. З Москви до жовтня 1941 р. було евакуйоване більше 500 тис. дітей [10, с.24]. До кінця 1942 р. з фронтових районів країни було вивезено 976 дитячих будинків з 107223 вихованцями. З них в Омську область евакуйоване 23 дитбудинки і 79 інтернатів, в Пермську – 105 інтернатів (5 тис. вихованців), в Татарську РСР – близько 100 тис. дитячих установ, в Узбецьку РСР – 68 дитбудинків з 9918 вихованцями [11, с. 79].

Переміщення за короткий час та за край важких умов таких величезних мас населення є унікальним явищем. Евакуація багатомільйонної маси дітей в безпечні райони країни потребувала оперативної роботи держави, відділів народної освіти і громадськості з їх прийому, розміщенню в інтернатах і дитбудинках, на квартирах у місцевого населення, а також призвела до необхідності створення широкої мережі нових дитячих установ.

З перших днів війни найближчим тилом стали Ярославська, Костромська, Іванівська, Калінінська області, куди був скерований основний потік евакуйованих дітей і де відбулись істотні зміни в мережі дитячих установ. До березня 1944 р. в Калінінській обл. кількість дитбудинків зросла в 2,5 разу, в Костромській – в 5 разів, в Ярославській – в 12 разів. Слід зазначити, що розширення мережі дитячих будинків було характерним для більшості тилкових регіонів [12, с. 120].

Для евакуйованих дітей сільради виділяли шкільні будівлі, сільські інтернати, клуби і колгоспні дитбудинки. Колгоспи встановили черговість постачання продуктів до дитячих установ. Райкоми партії і сільські ради узяли на себе відповідальність забезпечення евакуйованих дітей. Так, у серпні – вересні 1941 р. за наказом Ярославської облради всі райради області провели перевірку всіх дитбудинків і інтернатів, де розмістились евакуйовані діти. В результаті інспекції було вказано Тутаєвському, Некрасовському і Углицькому райрадам виділити додаткові будівлі для евакуйованих дітей і поліпшити постачання дітей одягом, устаткуванням і продовольством.

Після перевірки частина дитячих установ була переведена в нові будівлі, що дозволило ліквідувати в них скупченість дітей, а також поліпшити матеріальне постачання в дитбудинках і інтернатах.

В кінці жовтня 1941 р. у зв'язку з наближенням ворога до Москви і загрозою окупації Ярославської області, облвиконком відповідно до вирішення Ради з евакуації від 17 жовтня 1941 р. “Про евакуацію дітей Ленінграда з Ярославської області” розпочав реалізацію плану евакуації дитячих установ (38 тис. ленінградських дітей підлягало евакуації в Молотовську, Омську, Челябінську області залізничним транспортом, а частина по Волзі на пароплавах).

В процесі евакуації всі діти знаходились під наглядом вчителів та вихователів. За розпорядженням Раднаркому РФСР в жовтні-листопаді 1941 р. ленінградським дітям було виділено одягу і взуття на 2,5 млн. рублів. Окрім цього на кожного вихованця виділявся запас хліба на два тижні та інших продуктів на 10 днів. З 27 жовтня по 6 листопада проводилась евакуація з Ярославської області 13 тис. вихованців дитячих установ Тутаєвського району, які прямували в Молотовську область на пароплавах. Проте із-за морозів і припинення навігації на Волзі і Камі 7 пароплавів не дійшли до міста призначення. У зв'язку з цим місцеві радянські органи були вимушені екстрено змінити засоби евакуації дітей, а близько 3 тис. вихованців інтернатів були відправлені в Татарську АССР та розміщені в школах, соціальних установах і колгоспних будинках.

Раднарком СРСР на розміщення евакуйованих дітей в грудні 1941 р. асигнував 400 тис. рублів для Молотовської області і по 300 тис. рублів для Челябінської і Омської областей. В цілому в результаті проведеної евакуаційної кампанії з 19 районів Ярославської області було вивезено в тил країни 34 тис. дітей. У зв'язку із зміною воєнної ситуації на Західному і Калінінському фронтах на користь радянських військ і зняттям безпосередньої загрози окупації Ярославської області потреба в евакуації ще 4 тис. ленінградських дітей відпала. В результаті евакуації на

Урал і за Урал 434 дитячих установ в Ярославській області на 10 грудня залишилось 86 дитбудинків і інтернатів з 10 тисячами вихованців, раніше евакуйованих із західних областей країни в найближчий тил.

Повністю завершити евакуацію населення районів Ярославської області, де розміщувалися тисячі дітей, не вдалось. На початку 1942 р. в Ярославську область знов посилився потік дітей з Ленінградської, Калінінської і Смоленської областей. Нова хвиля евакуації з вказаних областей була викликана руйнуваннями, заповідними фашистами, а також недостатньою мережею дитячих установ. У лютому-квітні до Ярославля прибуло 167 залізничних складів, в яких знаходилося більше 300 тис. ленінградців [13, с. 6]. А влітку в червні-липні 1942 р. в районах області було розміщено 77 ленінградських дитбудинків з 9 тис. вихованцями.

Всього за неповними даними протягом 1942 р. Ярославська область прийняла і розмістила більше 18 тисяч евакуйованих дітей. У 1943 р. евакуація дітей з Ленінграда і ленінградської області продовжувалася, але в значно менших розмірах. Після прориву блокади Ленінграда ще близько 3 тис. ленінградських дітей було направлено в шпиталі і дитячі будинки Ярославської області.

Значна маса ленінградських дітей, евакуйованих в Ярославську область, прибула у складі шкіл, дитячих будинків, інтернатів. Виконуючи розпорядження Ярославського обкому партії і облвиконкому “Про роботу серед евакуйованих дітей” обласний відділ народної освіти в серпні 1941 р. провів облік всіх евакуйованих в область дітей. Всі діти були розселені в 25 районах області. У Судіславському районі було прийнято 950 ленінградських дітей, в Галічському районі – 2,5 тис. дітей. Всього за перші 3 місяці війни ярославці прийняли і розмістили близько 80 тис. дітей з Ленінграду [14, с. 274].

Евакуація дітей з Москви у складі інтернатів, дитбудинків і дитсадків, а також дітей з батьками почалась в липні 1941 р. Починаючи з жовтня 1941 р. з Москви було евакуйоване близько 500 тис. дітей [10, с. 24]. Восени 1941 р. у зв'язку з

окупацією фашистськими військами території Прибалтики, Білорусії, України, частини областей РРФСР і загрозою над Москвою, почав значно зростати потік ешелонів з людьми, що рухались на схід з південних і центральних районів.

Влітку 1942 р. в результаті прориву німецьких військ на Північний Кавказ і до берегів Волги евакуація населення і дітей знов відновилась з Воронізької, Орловської, Ростовської, Сталінградської областей. Евакуація цього періоду проходила в значно менших розмірах ніж в 1941 р.

Аналізуючи процес евакуації підростаючого населення в тил країни, можна виділити два основні етапи. За перший період масової евакуації в 1941 р. і другий період часткової евакуації в 1942 р. в тил країни було вивезено близько 25 млн. людей, серед яких одну третину складали діти. Проте слід зазначити, що не всіх дітей, що підлягали евакуації, вдалось вивезти вчасно в тиліві райони із-за браку транспортних коштів і швидкого просування фашистських військ. Мільйони дітей були вимушені пережити всі трагедії фашистського режиму на окупованій території. Евакуація ленінградських дітей відрізнялася своєю складністю, масштабністю і тривалістю. Якщо в цілому по країні евакуація дітей була завершена в кінці 1942 р., то з Ленінграда і ленінградської області евакуація дитячого населення продовжувалася і в 1943 р. [15, с. 3-7].

Евакуація населення в перші роки Великої Вітчизняної війни свідчить, що вся історія попередніх війн не знала таких масштабів організованого перевезення дитячого населення з окупованих районів в тиліві області країни. Завдяки реалізації державної соціальної програми, допомозі осиротілим дітям більше мільйона дітей було врятовано, забезпечено необхідним в 6 тис. дитячих установах країни, тоді як 350 тис. дітей, що залишилися без батьків, було усиновлено, або взято на патронат [1, с. 323].

Після звільнення України від фашистів в республіці була проведена значна робота з надання матеріальної допомоги безпритульним і бездоглядним дітям. В УРСР в кінці 1944 р. відновили роботу 69 будинків дитини, 515 дитсадків, 1477 ясел

на 881 тис. дітей. До середини 1945 р. в республіці було виявлене і поставлене на облік 162 тис. сиріт і 1166 тис. напівсиріт. До кінця війни на території України діяв 191 дитячий будинок [8, с. 92].

Всього до кінця війни в країні працювало 6 тис. дитбудинків, або на 4340 дитячих будинків більше, ніж їх налічувалося в СРСР на 1 січня 1940 р. До 1945 р. тільки в дитбудинках, розташованих на території РРФСР, виховувалося 400 тис. дітей, з яких одна десята частина знаходилась в дитячих установах Костромської і Ярославської областей Калінінської [1, с. 323]. Впродовж війни радянські органи працювали не тільки над розширенням мережі дитячих установ, але і над вдосконаленням їх структури. Для освіти і виховання дітей-сиріт, а також дітей, що втратили тимчасово зв'язок з рідними, функціонували такі дитячі установи як дитячі кімнати міліції, дитячі приймачі-розподільники, дитбудинки, інтернати. Ці установи можна розділити на дві групи – первинні і стаціонарні. До первинних відносились дитячі кімнати міліції та дитячі приймачі. Вони були створені для первинного прийому вилучених з вулиць, вокзалів, базарів і підвалів безпритульних і бездоглядних дітей. Залежно від того, чи була дитина сиротою чи мала батьків, проводилось її подальше розташування.

У роки Великої Вітчизняної війни Радянський уряд і органи народної освіти здійснили систему заходів, скерованих на те, щоб евакуйовані діти були не тільки влаштовані, нагодовані, одягнені і продовжили навчання в школі. Робота школи у воєнні роки проходила в украй важких умовах і вимагала величезних зусиль з боку педагогічних кадрів, держави і громадськості. За роки війни число середніх шкіл скоротилось більш ніж на одну третину. На території, окупованій фашистськими загарбниками, було зруйноване і спалене 82 тис. шкільних будинків, де до війни навчалось 15 млн. школярів [16, с. 183].

Скорочення мережі середніх шкіл і контингенту учнів було обумовлено низкою причин: окупацією західних регіонів країни, евакуацією частини дитячого населення в тиллові райони, використанням будівель шкіл в прифронтових і тиллових

областях під казарми, шпиталі, склади, військово-карні пункти. Першочерговим завданням органів народної освіти стало збереження контингенту загальноосвітніх шкіл і виконання закону про загальне обов'язкове початкове навчання дітей в сільській місцевості і неповного середнього навчання в містах.

Військовий час потребував перебудови всього навчально-виховного процесу в школі і приведення його у відповідність з умовами воєнного часу. Зміні піддалися навчальні плани, програми, підручники, система організації навчального процесу та методи навчання і виховання учнів, структура і тривалість уроків. У навчальному процесі особливо затребуваним стало патріотичне виховання. Перед школами і інтернатами були поставлені завдання з посилення військово-фізичної і загальної трудової підготовки учнів. Школярі мали працювати у виробничих майстернях, на пришкільних ділянках, брати участь в збиранні врожаю в радгоспах і колгоспах. У зв'язку із залученням школярів до збирання врожаю була скорочена тривалість навчального року, навчальні програми виконувалися за рахунок скорочення тривалості зимових і весняних канікул.

Корінному перегляду піддалися програми і навчальні плани. Починаючи з осені 1941 р. багато середніх і семирічних шкіл почали працювати в дві і три зміни. Частина дисциплін були виключені з програми навчання, разом з тим були збільшені години на військово-патріотичне виховання і військово-фізичну підготовку учнів. Урок був скорочений до 35-40 хвилин, а перерви до 5 хвилин. Середня школа зазнавала труднощі матеріально-технічного характеру, які виражалися в різкому браку шкільних будівель, підручників, зошитів, устаткування, а також кадрового складу викладачів.

Умови воєнного часу потребували докорінної перебудови традиційних форм і методів діяльності педагогічних колективів. На всіх шкільних дисциплінах навчальний матеріал мав пов'язуватись з подіями на фронтах і в тилу країни та мав надавати навчанню патріотичну забарвленість. Завдання, поставлені Наркомпросом перед школою, орієнтували на зміцнення зв'язку школи з життям, на посилення практичної

значущості матеріалу, на посилення знань та навичок оборонного значення.

З 1941 р. орієнтація на загальне навчання стала однією з основних в практиці школи. У передовій статті газети “Правда” в січні 1942 р. наголошувалось, що як би країна не була поглинена війною, турбота про дітей, їх виховання і освіти залишається одним з головних завдань, і що закон про загальне навчання залишається непорушним.

У роки війни проблема всеобучу розглядалась як серйозне державне завдання соціального, господарського і військового значення та від її вирішення залежало майбутнє країни. Щоб забезпечити дітей шкільними приміщеннями довелося терміново змінити режим роботи шкіл у бік збільшення змінності занять. У сільській місцевості для класних приміщень відводились найбільш пристосовані будинки сільських жителів.

Протягом першого року війни навчання в школах проходило в дуже складних умовах. Нерідко один підручник надавався 10-15 школярам. Не вистачало олівців, зошитів, крейди. Діти писали на обгортувальному папері, газетах і шпалерах. За розпорядженням Ярославського облвиконкому восени 1941 р. для шкіл, дитбудинків і інтернатів був виданий весь обсяг підручників і зошитів, а в 1942/1943 навчальному році по “Дорозі життя” з Ленінграду поступили 52 тис. підручників і 80 тис. зошитів [17, с. 91].

На підтримку державі в забезпеченні шкіл необхідним прийшла громадськість, яка створювала грошові фонди для шкіл, збирала книги, підручники, зошити, створювала фонди матеріальної допомоги інтернатам і дитбудинкам, організувала шефську підтримку дитячим установам з боку підприємств.

У 1941-1942 навчальному році у ряді областей і районів країни виконання закону про всеобуч опинилось під загрозою зриву. Частина дітей через складний матеріальний стан, а також слабкий контроль з боку батьків, зайнятих на виробництві, не відвідували школу. З початку війни школи РРФСР втратили до 25% складу учнів [18, с. 26]. Підсумки боротьби за всеобуч

в 1941-1942 рр. та завдання органів освіти на новий навчальний рік знайшли віддзеркалення у розпорядженні СНК СРСР від 30 липня 1942 р. “Про залучення до шкіл всіх дітей шкільного віку і використання шкільних будівель за призначенням”.

З метою повного залучення до навчання дітей шкільного віку керівництво союзних і автономних республік вирішили створити додаткові школи та філії. Для продовження шкільної освіти юнацтва, зайнятих в промисловому виробництві, з 1 вересня 1943 р. були відкриті школи робітничої молоді. У 1943-44 рр. в РРФСР працювали 1084 школи робітничої молоді, в яких навчалось 150 тис. юнаків [18, с. 100].

З 1 листопада 1944 р. для сільської молоді були створені початкові і семирічні школи. Створення вечірніх шкіл мало важливе значення для 1 десятка тисяч осіб, які без відриву від виробництва могли закінчити загальноосвітню школу і потім піти навчатись в ремісничі училища і школи фабрично-заводського навчання.

До практики роботи шкіл увійшли регулярне проведення політичної інформації, випуск “Бойових листків”, стінгазет, створення куточків бойової слави, участь в роботі політичних кружків і мітингів, листування і зустріч з фронтовиками, участь в суспільно-корисних справах. Відповідно до принципу навчання на рідній мові були організовані школи і класи для евакуйованих дітей. Так, школи з викладанням українською мовою були відкриті на Уралі, в Казахстані і Узбекистані. Питання організації навчання дітей на рідній мові регулювались спеціальним розпорядженням Наркомпроса РРФСР.

Справою першорядної значущості в навчанні і вихованні дітей в роки Великої Вітчизняної війни радянські органи і органи народної освіти вважали підбір і розстановку кадрів керівників шкіл, інтернатів, дитбудинків і вчительських кадрів. Від рівня їх професійної підготовки, політичній зрілості багато в чому залежала якість та ідейна спрямованість в навчанні і вихованні. Оскільки чимало директорів шкіл, інтернатів, вчителів і вихователів дитячих установ були мобілізовані на

фронт, евакуйовані дитячі установи, як правило, були при неповному штаті вчителів і вихователів.

Органи народної освіти також проводили роботу з перепідготовки педагогічних працівників. До роботи в дитячих установах притягувались також вчителі-пенсіонери, комсомольські активісти, студенти педагогічних навчальних закладів. Частина випускників педінститутів і педучилищ приямували вчителями і вихователями до дитячих установ.

Штат директорів дитячих установ формувався за рахунок більш досвідчених вчителів, за рахунок господарників, що мали схильності до виховної роботи. Директори шкіл-інтернатів і дитбудинків затверджувались на засіданнях партійних і радянських органів та були їм підзвітні. Постійний контроль з боку органів народної освіти дозволяв побачити позитивну динаміку, а також розкрити недоліки в навчально-виховній роботі, матеріальному забезпеченні дитячих установ. Так, в 1942 р. в дитбудинках Ярославської області з 132 директорів вищу і середню педагогічну освіту мали 70%, а в 1943 р. з 265 директорів – 80% мали вищу освіту і більше 5 років педагогічного стажу.

Широке розповсюдження в роки війни отримало заслуховування звітів керівників дитячих установ на засіданнях виконкомів радгоспсоветів. У ряді тилових районів (Іванівська, Костромська, Ярославська обл.) зі збільшенням кількості інтернатів і дитбудинків різко позначився брак педагогічних кадрів. У 1943 р. в 302 дитбудинках Ярославської області педагогічну освіту мали всього 55% вихователів. З метою підвищення професійного рівня вчителі були зобов'язані поступити на заочне навчання в педучилища або педінститути, а також підвищувати свою кваліфікацію через методичні кабінети і курси підвищення педагогічної майстерності. Всі ці заходи сприяли зниженню дефіциту вчительських кадрів, проте повністю задовольнити потреби дитячих установ в педагогічних кадрах не вдалося. Всього за роки війни в інтернатах і дитбудинках радянської держави працювало 250 тис. вчителів і вихователів [19, с. 20].

В період війни почали активно працювати такі дитячі установи як інтернати, дитбудинки і суворовські училища. Шкільні інтернати, створені в роки Великої Вітчизняної війни, були навчально-виховними установами нового типу. До осені 1943 р. тільки в РРФСР діяло більше 700 інтернатів. У міру звільнення окупованих ворогом територій інтернати реєвакуювались, поверталися в рідні місця.

У роки Великої Вітчизняної війни більше 1 млн. дітей втратили батьків. Для їх порятунку було ухвалено рішення про розширення мережі дитячих будинків. Створення нових дитбудинків здійснювалось силами держави, а також за рахунок робочих і колгоспного селянства. В цілому до кінця 1945 р. в радянській державі працювало 6 тис. дитбудинків, з яких 4340 було створено в роки війни [1, с. 326]. За типом дитячі будинки підрозділялись на загальні, спеціальні (тільки для дітей фронтовиків і партизан) й ініціативні (створені на кошти робочих та селян). У свою чергу ці типи дитбудинків поділялись на декілька видів відповідно віковому складу дітей. До них відносилися дошкільні, змішані і шкільні дитячі будинки. Так, в Калінінській області з 69 створених дитбудинків 32 установи були загального типу, 16 – спеціальних, 21 – організовані на кошти громадськості [20, с. 116].

Вчителі і вихователі інтернатів й дитбудинків зводили до мінімуму психологічні і педагогічні збитки, докладали чимало зусиль, щоб згуртувати дітей в дружні колективи. Основними напрямками роботи в дитбудинках і інтернатах були патріотичне, трудове і етичне виховання. Патріотичне виховання було скероване на те, щоб з урахуванням вікових особливостей дітей допомогти їм зрозуміти причини війни, цілі німецького фашизму, показати визвольну боротьбу радянського народу і вселити упевненість в перемогу.

У дитячих установах щодня слухали інформацію Радінформбюро, читали газетні статті про події на фронті, слухали радіопередачі, проводили бесіди, переписувались з фронтовиками. Трудове виховання, залучення дітей до суспільно-корисних справ складало важливий напрямок в роботі

дитбудинків і інтернатів. Основними формами трудового виховання в дитячих установах були навчання самообслуговуванню, робота на пришкільній ділянці, в підсобному господарстві і виробничих майстернях. Для сотень тисяч дітей в роки війни дитячі будинки стали фактично рідними домітками.

Значну допомогу органам народної освіти надав Наказ СНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 21 серпня 1943 р. “Про невідкладні заходи по відновленню народного господарства в районах, звільнених від фашисткою окупації”. Разом з необхідністю вирішення екстрених господарських завдань в 10-ому розділі Наказу йшла мова про необхідність відкриття 9-ти суворовських військових училищ типу старих кадетських корпусів на 4500 чоловік з терміном навчання 7 років; 23 спеціальних ремісничих училища по 400 чоловік в кожному з терміном навчання 4 року і спеціальних дитбудинків на 16300 чоловік; будинків дитини на 1750 чоловік і 29 дитячих приймачів-розподільників [2, с. 98].

Суворовські військові училища належали до нових загальноосвітніх шкіл, створених в роки війни і були закритими навчально-виховними закладами для хлопчиків. Військові училища надавали загальну середню освіту і початкову військову підготовку. Вихованці училищ знаходились на повному державному пансіоні. Випускники без вступних іспитів приймалися у військові навчальні заклади. До середини 1944 р. ці навчальні заклади почали роботу в Краснодарському, Ставропольському краях, Ростовській, Сталінградській, Ворошиловградській, Воронізькій, Харківській, Курській, Орловській, Смоленській і Калінінській областях. Училища значно поповнили мережу дитячих установ, створених в роки Великої Вітчизняної війни для дітей фронтовиків і дітей-сиріт.

Таким чином, система управління народною освітою в роки Великої Вітчизняної війни дозволила вирішити основні завдання, поставлені перед школою і навчально-виховними установами. Не дивлячись на те, що в період війни зберігались такі риси адміністративно-командної системи як централізація,

регламентація системи освіти, жорстке планування і контроль за бюджетними асигнуваннями, єдина державна політика по здійсненню всеобучу, підбору і розстановки педагогічних кадрів, ця система у військових умовах мала свої переваги. В екстремальних умовах вона дозволила виробити і реалізувати єдину цілеспрямовану і довготривалу освітню політику, своєчасно концентрувати матеріальні і людські ресурси на вирішенні ключових проблем народної освіти. Централізована система управління дозволила здійснити масову евакуацію шкіл, дитбудинків, інтернатів, дитсадків в тиллові райони країни, розширити мережу дитячих установ за рахунок створення нових інтернатів, дитбудинків, суворовських училищ і інших спеціальних дитячих установ.

У роки Великої Вітчизняної війни завдяки перебудові системи освіти в соціально-педагогічній сфері більшою мірою, ніж в інших сферах державного управління виявились демократичні тенденції, що знайшли свій вираз в участі широкої громадськості в справах освіти і виховання. Це виявилось в зборі коштів до фонду всеобучу, будівництві силами громадськості шкіл, дитбудинків, в розгортанні патріотичного руху за надання допомоги дітям-сиротам, в усиновленні сиріт, пошуку матеріальних ресурсів для інтернатів і дитбудинків.

Вимоги воєнного часу, украй важкий психологічний стан осиротілих дітей значно ускладнювали роботу педагогічних колективів дитбудинків, інтернатів і шкіл, де жили і вчилися вихованці. З подібним явищем в масових масштабах радянські вчителі і вихователі раніше не стикались і тому не відразу і не без помилок віднаходили відповіді на складні психолого-педагогічні питання. Важка життєва драма зробила дітей не по роках дорослими. Осиротілі діти, евакуйовані в дитячі будинки і інтернати довго не могли звикнути до нових умов життя, їх дитяча уява і спогади тривалий час оберталися навколо суворих картин особистого горя.

Оскільки діти війни неохоче ділились своїми відчуттями, думками, переживаннями, потребувався неабиякий педагогічний талант, витримка, щира любов і такт вихователів, щоб серця

дітей, затьмарені знегодами і лихами, якнайскоріше потягнулися до добра і ласки. Треба було викликати у дітей потребу жити в абсолютно новому для них колективі, такому несхожому на життя рідної родини. Треба було виховати їх оптимістами, не дивлячись на негаразди, що випали на їх долю. Добитися всього цього за короткий час було дуже важко, та і не у всіх вчителів, у тому числі і досвідчених з великим стажем педагогічної роботи в дитбудинках довоєнного часу на перших порах це виходило так, як хотілось.

Не одиничними були випадки, коли діти у пошуках своїх батьків тікали з дитбудинків та інтернатів. Кожен такий випадок на певний час негативно впливав на інших дітей, ускладнював психологічний клімат, загальний стан атмосфери в дитячому будинку. Ці проблеми керівникам і вчителям дитячих установ доводилось вирішувати протягом всього часу перебування дітей в дитбудинках і інтернатах.

Розширення мережі дитячих установ призвели до необхідності збільшення штату педагогічних працівників за рахунок комсомольських активістів, студентів педагогічних навчальних закладів. Так, в роки війни в дитячих установах країни працювало 250 тис. вчителів і вихователів.

Враховуючи складність контингенту дітей в дитбудинках, для вихователів дитячих установ були організовані курси підвищення кваліфікації, працювали методичні кабінети. Останні надавали допомогу співробітникам дитячих будинків, сприяли узагальненню і розповсюдженню передового педагогічного досвіду. Для вихователів декілька разів на місяць проводились семінари, надавались усні і письмові консультації, розсилались різного роду методичні матеріали, організовувались виставки. Щорічно методичні кабінети проводили тримісячні курси підготовки і перепідготовки вчителів. До кінця війни якісно покращився склад педагогічного складу інтернатів, дитбудинків і в багатьох дитбудинках склались кваліфіковані педагогічні колективи.

Усвідомлюючи всю відповідальність, педагогічні колективи дитячих установ при активній підтримці громадськості

прикладали всі зусилля, всю педагогічна майстерність, щоб знайти підходи до кожної дитини, повернути інтерес спілкування з однолітками і вихователями, згуртувати дітей в дружні колективи.

Основними напрямками виховної роботи в дитячих будинках і інтернатах були патріотичне, трудове, фізичне, етичне і естетичне виховання. Особлива увага в дитячих установах приділялась трудовому вихованню усиротілих дітей. Оволодіння навичками самообслуговування, посильна праця в підсобному господарстві, на пришкільній ділянці, заняття в кухнях, виробничих майстернях, праця на колгоспних полях дозволяли підготувати дітей до самостійного трудового життя. Після досягнення 14 років вихованців дитбудинків і інтернатів направляли в ремісничі, залізничні училища і школи фабрично-заводського навчання (ФЗН). Так, вже до грудня 1942 р. більше 52 тис. вихованців дитбудинків були працевлаштовані і забезпечені гуртожитком. Завдяки повсякденній турботі радянських органів, громадськості і вчителів сотні тисяч підлітків придбали робочі професії, працювали на промислових підприємствах, будівництвах, транспорті, в сільському господарстві.

Патріотичний рух за надання допомоги дітям, що втратили батьків, мав в роки війни справді всенародний характер. Військове лихоліття залишило без батьків більше мільйона дітей. Соціальна політика радянської держави сприяла збереженню і вихованню підростаючого покоління. До 1945 р. в країні працювало 6 тис. дитбудинків, 350 тисяч дітей-сиріт було взято на виховання до родин працівників, десятки тисяч підлітків були працевлаштовані.

Досвід, накопичений у воєнні роки з подолання дитячої безпритульності і бездоглядності, форми і методи виховної роботи, внесок громадськості у вирішення складної соціальної проблеми може бути корисним у вирішенні сучасної соціальної кризи зростання дитячої безпритульності і бездоглядності в Україні і інших країнах СНД. Вивчення досвіду організаційної роботи держави, роботи шкіл і дитячих установ в роки Великої

Вітчизняної війни дозволяє побачити джерела і шляхи реорганізації системи навчання і виховання в цю переломну епоху і зрозуміти значущість подальшої гуманістичної спрямованості навчання.

Список використаних джерел та літератури

1. Сеницын А. М. Всенародная помощь фронту: о патриот. движениях сов. народа в годы Великой Отечеств. войны 1941—1945 гг. / А.М. Сеницын. - К., 1975. — 341 с.
2. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и Пленумов ЦК (1898-1971). — Т.6. (1941-1954). — М.: Политиздат, 1971.— 527с.
3. Очерки истории Коммунистической партии Белоруссии.— Минск, Ч.2. 1967, С.307.
4. Уродков С.А. Эвакуация населения Ленинграда в 1941-1942 гг./ С.А. Уродков // Вестник Ленинградского университета, 1958. — №8, С. 36.
5. История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941-1945 гг. (в 6 томах).— М.: Воениздат, 1960-1965.— Т.2., 1961.— 682с.
6. Севрюк В.А. Всенародная забота трудящихся Узбекистана об эвакуированных детях в годы Великой Отечественной войны: автореф. дис. канд. ист. Наук / В.И. Севрюк.— Ташкент: Ташкент. гос. ун-т., 1969. — 36 с.
7. Военно-исторический журнал. — 1963, № 2, С.115.
8. Галаган В.Я. Деятельность женщин Украины по укреплению единства фронта и тыла в годы второй мировой войны / В.Я. Галаган, Л.К. Кочерга // Победа, достигнутая единством народа. Сб. матер. науч. конф., посвящ. 50-летию Победы.— СПб: Изд-во С-Петербур. архит-строит. ун-та, 1994.— 254 с.
9. Куманев Г.А. Советские железнодорожники в годы Великой Отечественной войны / Г.А. Куманев // Вопросы истории. 1960. — № 6. — С.43—60.
10. Лихоманов М.И. Партийное руководство эвакуацией в первый период Великой Отечественной войны / М.И. Лихоманов, Л.Т. Позина, Е.И. Финогенов. — Л.:Изд-во ЛГУ, 1985. — 285 с.
11. Александров В.Н., Александрова Г.И. О некоторых проблемах социальной политики Советского государства в годы Великой Отечественной войны // В сб.: Социально-политические

- проблемы Великой Отечественной войны 1941—1945 гг. — Кострома, 1992. — С. 57—63.
12. Лихоманов М.И. Работа партийных организаций по руководству эвакуацией населения в 1841—1945 гг. / М.И.Лихоманов // Партия в борьбе за социализм и коммунизм. — Мн., 1973. — С.120—135.
 13. Ленинградцы на волжских берегах: сборник документов и материалов / сост. И.И. Сидоров. — Ярославль: Верхне-Волжское книжное издательство, 1972. — 120 с.
 14. Ярославцы в годы Великой Отечественной войны: сборник документов / Ярославский обком КПСС. Партийный архив, Государственный архив Ярославской области. — Ярославской книжное издательство, 1960. — 444 с.
 15. Александрова Г.И. Забота партии о детях-сиротах (1941-1945 гг.) // В сб.: Борьба партии за укрепление социально-политического единства советского общества. — Петрозаводск, 1981. — С.93.
 16. Мерзлякова Г.В. Система школьного образования в годы Великой Отечественной войны / Г.В. Мерзлякова // Труженики тыла России в годы Великой Отечественной войны (тыл второй мировой войны). — Кострома: Изд-во КГТУ, 1995. — С.182—187.
 17. Захаров И.З. Важный участок партийной работы / И.З. Захаров, Г.И. Александрова // Советская педагогика. — 1982. — №5. — С. 91.
 18. Черник С.А. Советская общеобразовательная школа в годы Великой Отечественной войны / С.А. Черник. — М.: Ин-т истории СССР, 1984. — 239 с.
 19. Синицин А.М. Забота о безнадзорных и беспризорных детях в СССР в годы Великой Отечественной войны / А.М. Синицин // Вопросы истории. — 1969, № 6. — С.20—29.
 20. Александрова Г.И. Организация и деятельность детских учреждений в годы Великой Отечественной войны / Г.И. Александрова // Проблемы социально-политической истории Центрального Нечерноземья: сборник научных трудов. — Тверь : ТвГУ, 1993. — С.110—118.

ПРОБЛЕМА ПЕРІОДИЗАЦІЇ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ В СУЧАСНІЙ РОСІЙСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Друга світова війна, напевно, ще довго буде залишатися одним з найактуальніших питань для російської історіографії. Це пов'язано не тільки з складністю наукової проблематики, але і з болісним процесом переосмислення радянського минулого, започаткованим у Росії чверть століття тому і триваючим досі. У розколотому російському суспільстві будь-яка суперечка про минуле майже неминуче перетворюється в суперечку про цінності, що не дивно, оскільки історична пам'ять відноситься до числа ключових елементів національної ідентичності. Не є винятком і пам'ять про війну. У науковому співтоваристві дискусії про події Другої світової війни проходять трохи інакше, ніж за його межами, але не стають від цього менш гострими.

У російській історіографії останні десятиліття активно йде процес осмислення методологічних принципів основних концепцій світової історичної науки останньої чверті ХХ століття та розробка на їх основі нових підходів до вивчення глобальних війн. Як справедливо зазначає В. Я. Гросул “Періодизація неможлива без чітких критеріїв і вимагає граничної об'єктивності і стійких методологічних орієнтирів” [1, с.122], однак вірно і те, що зміна методологічних принципів вимагає зміни періодизації.

Тому вивчення гіпотез періодизації Другої світової війни висунутих у сучасній російській історіографії та викладення їх основних положень є актуальним.

Метою даної статті є аналіз основних гіпотез періодизації Другої світової війни, що використовуються в сучасній російській історіографії.

Для досягнення поставленої мети ставляться наступні задачі: розглянути їх генезу, установити й розкрити їх ключові положення.

Перш ніж перейти власне до проблеми періодизації Другої світової війни, треба відзначити специфічну рису, властиву сучасній російській історіографії. На наш погляд найкраще її відзначив М.М. Мінц у своєму реферативному огляді “в Росії за останні роки з'явилося безліч книг, присвячених початку Вітчизняної війни та її передісторії. Проблема, однак, полягає в тому, що значна (якщо не переважна) частина їх представлена не академічними, а любительськими дослідженнями, а також публіцистикою. Любительські роботи, втім, зустрічаються самі різні - від тих, що не представляють практично ніякого інтересу до вельми добротних, що претендують на серйозний науковий рівень. У той же час доводиться визнати, що й серед академічних видань попадаються твори, що нагадують за змістом більше публіцистику. Про якість кожної конкретної книги, таким чином, доводиться судити виключно по її змісту. З урахуванням перелічених обставин представляється необхідним розглянути крім строго академічних робіт і деякі найбільш вдалі аматорські дослідження” [6, с.10].

У своїй статті “Про періодизацію всесвітньої та вітчизняної історії” присвяченій підсумкам досліджень проблем періодизації в російській історіографії за останнє десятиліття, В. Я. Гросул робить несподіване зауваження “з приводу періодизації є і деякі, на перший погляд, окремі зауваження. Ніяк не можна, допустимо погодитися з твердженням про початок Другої світової війни з 1 вересня 1939 р.” [1, с. 136]. У чому ж причина подібної думки?

Коли говорять про періодизації Другої світової війни і певних труднощах, що виникають у зв'язку з нею, то мають на увазі не кінцеву дату, по якій, власне, жодних суперечностей немає і навіть не внутрішню періодизацію, пов'язану з виділенням ряду етапів, що породжують різні точки зору. Серйозна проблема виникає з встановленням початкової дати цієї війни.

Постановка даної проблеми досить чітко сформульована Ю.І. Мухінін: “Дивні речі відбуваються з вивченням історії Другої Світової війни. З одного боку, написані тисячі томів

досліджень та вивчено, здавалося б, все ... З іншого боку ... не встановлена єдина дата початку Другої світової. А адже без цієї дати ми не в змозі використати історичний досвід ..." [9; 5].

Дослідники вказують на наступні спірні моменти періодизації: в історіографії європейських країн датою початку Другої Світової війни вважається дата початку німецько-польської війни - 1 вересня 1939 року; в японській і китайській історіографії нею вважається дата початку Другої японо-китайської війни - 7 липня 1937 [13, 23]; в американській історіографії нею вважається дата початку японо-американської війни - 7 грудня 1941 року. Найцікавіше, на що вказав Ю.І. Мухін [8; 96], згідно з рішенням Нюрнберзького міжнародного військового трибуналу, який визнав винним у розв'язанні Другої Світової війни Німеччину, першим актом агресії (тобто початку війни) є аншлюс Австрії - 12 березня 1938 року. Якщо ж врахувати рішення Токійського міжнародного військового трибуналу, який визнав винною у розв'язанні Другої Світової війни Японію, а першим актом агресії (тобто початку війни) згідно з його рішенням є агресія проти Китаю - 7 липня 1937 року, то ситуація стає справді трагікомічною. США, СРСР і Великобританія офіційно встановили, що Друга Світова війна починалася двічі, в течії двох років. Враховуючи розбіжність між радянською, англійською історіографією (1 вересня 1939) і американською (7 грудня 1941), отримуємо вже чотири офіційні дати початку Другої Світової війни. Більш логічно дата початку війни виглядає в японській і китайській історіографії, вони спираються на рішення міжнародного військового трибуналу, під ним стоять підписи всіх жертв Японії, що розв'язала Другу Світову війну, а саме Китаю, США, СРСР, Великобританії і т.д.

Власне, спочатку радянська історіографія мала дві офіційні дати початку Другої Світової війни, і чому в 12-томному радянському офіційнозі "Історія другої світової війни (1939-1945)" в якості дати початку війни була закріплена дата початку німецько-польської війни пояснень ніде немає. У підсумку їх стало три.

Ліберальний напрям успадкував періодизацію від радянської історіографії “... 1 вересня, Гітлер напав на Польщу. ... Почалася Друга Світова війна” [7; 261]. Власне розбіжність з проблеми періодизації між ними лише в даті вступу СРСР у Другу світову війну. У радянській історіографії датою вступу у війну вважалася дата початку радянсько-німецької війни – 22 червня 1941 року, в ліберальній історіографії датою вступу у війну СРСР, була прийнята дата початку Другої радянсько-польської війни - 17 вересня 1939 року.

Причини подібної плутанини з датою початку Другої Світової війни є результатом того, що ні в радянській, ні в ліберальній історіографії немає чіткого визначення власне предмета дослідження - Другої Світової війни. Отже, раз немає чіткого визначення предмета дослідження, то кожен дослідник може більш-менш довільно віднести конкретну війну до Другої Світової війни, і оголосити дату її початку - початком Світової війни.

Дослідники опинилися перед необхідністю нарешті визначити предмет дослідження. Це завдання виконав М.І. Мельтюхов, він таким чином сформулював предмет дослідження: “... Другої світової війни, яка являла собою сукупність війн великих держав між собою та іншими країнами за розширення свого впливу і перегляд кордонів, що склалися в 1919 - 1922 рр.. ..., доповнюваних визвольною боротьбою окупованих країн і територій” [5, 55]. Хоча М.І. Мельтюхов спеціально не формулює термін “вплив”, однак з контексту його роботи [5; 18-55, 89-94], можна зрозуміти, що під терміном “вплив” мається на увазі частка світової економіки, контрольована великою державою, і включає в себе контроль за ресурсами, виробничими потужностями, робочою силою, фінансами, платоспроможним попитом, товарною масою і інфраструктурою. Точно також з контексту роботи [5; 11-12, 38] зрозуміло, що дослідник вживає терміни велика держава і імперія як синоніми. Таким чином, Друга світова війна - це сукупність війн імперій між собою та іншими країнами за розширення своєї частки у світовій економіці і перегляд

кордонів, що склалися в 1919 - 1922 рр., доповнених визвольною боротьбою окупованих в ході цих війн країн і територій.

Отже, з предмета дослідження виключаються:

- війни національних держав між собою і регіональними державами;
- війни між національними державами і великими державами за звуження сфери впливу великої держави;
- національно-визвольні війни в сфері впливу великої держави;
- громадянські війни.

Звичайно, все вищесказане вірно, лише в тому випадку, коли за спиною учасників конфлікту не стоять інші великі держави. Враховуючи, що за всіма учасниками громадянської війни в Іспанії відкрито стояли великі держави, які намагалися розширити сферу свого впливу, дана війна входить в предмет дослідження Другої Світової війни.

Тому, наприклад Ю.І. Мухін вважає “А.П. Паршев логічно пропонує вважати початком Другої Світової 18 липня 1936 - дату заколоту генерала Франко в Іспанії”. [9; 6]. Якщо ми згодні з визначенням предмета Другої Світової війни, даним М.І. Мельтюховим, то датою початку світової війни повинна вважатися дата початку першої війни між імперіями за розширення свого впливу. Такий війною і стала громадянська війна в Іспанії. Найбільш чітко і коротко виклав аргументацію цієї тези в своїй роботі С.Т. Брезкун (Кремльов): “Події в Іспанії зачіпали перш за все чотири країни - Німеччину, Італію, Англію і Францію. ... Іспанія експортувала в грошах не так вже і багато - приблизно на ... 40 мільйонів доларів. Але вона давала 45% світового видобутку ртуті, більше 50% піриту, поставляла залізну руду, вольфрам, свинець, цинк, срібло. Тут міцно влаштувалися капітали Англії і Франції”. “Гітлеру і Муссоліні було що шукати в Іспанії. Англії, Франції і США було що втрачати. Але ось що було робити в Іспанії Радянському Союзу?” [4; 168]. Для Англії “ідеальним було б затягування іспанського конфлікту так, щоб Гітлер загруз в

ньому надовго, щоб його вплив на Франко був ... не настільки сильним, щоб Франко був зобов'язаний лише фюреру. Завдання непросте, хоча за Форін офісом ... стояли добрих три століття активної континентальної політики. ... І кращим шляхом її вирішення було б втягнути в конфлікт третю сторону. ... Їй здатний був стати тільки Радянський Союз. Він знаходився далеко. І прийти до Іспанії, щоб впливати на події всієї своєї ... військовою міццю не міг. А ось розтягнути іспанську громадянську війну на роки - міг” [4; 165]. І певна частина радянської еліти потягла СРСР на Піренеї, “допомагати світовій революції і шкодити Росії” [4; 169]. Підсумком війни стала перемога Великобританії, перемоги Гітлера не вийшло. “Капітали Ротшильдів були збережені, Гібралтар залишився англійським” [4; 173]. Таким чином, шукана перша війна великих держав за розширення своєї частки у світовій економіці знайдена.

Однак, в періодизації Другої Світової війни існує ще одна суттєва проблема, знайома кожному досліднику. Її добре сформулював у своїх роботах С.Т. Брезкун (Кремльов): “Без знання, хоча б коротенько, того, як і для чого замислювалася Перша Світова війна, як вона починалася, тривала і закінчилася, абсолютно неможливо зрозуміти ні причин Другої світової війни ні взагалі, того, що відбувається у світі ...” [3; 13]. Будь-який серйозний дослідник, що зайнявся генезисом Другої Світової війни неминуче проходить наступний логічний ланцюжок “докладно розглядаючи обставини і витоки формування конфлікту ..., я виявив, що причини їх виникнення ведуть в глибокі часів: від початку тридцятих років - до післяверсальської Веймарської Німеччини та полутроцькістського СРСР початку двадцятих років, потім - до Версальського миру, Першій світовій війні, а потім - і до її передісторії” [3; 11].

Наприклад, англійський дослідник Л. Дейтон починає свою роботу “Blood, tears and folly”, опубліковану російською мовою під назвою “Друга світова: помилки, промахи, втрати” з кінця XIX століття. “Коли Вільгельм став правителем об'єднаної

могутньої Німеччини, війна за те, щоб визначити, хто займає чільне положення ..., стала неминучою” [2; 138].

Таким чином виникло наступне протиріччя: з одного боку предмет Першої та Другої світової війни - різні за визначенням апіорі, з іншого боку генезис Другої Світової війни включає Першу, а отже вона входить в предмет Другої Світової війни.

Розв'язати дане протиріччя спробував С.Б. Переслегін у своїй статті “Світова війна і криза європейського військового мистецтва”, опублікованій в 1999 році. У ній він запропонував гіпотезу “єдиного конфлікту”. Спочатку дослідник запропонував вважати системоутворюючим елементом Світових війн “грандіозну боротьбу, що розгорнулася в першій половині ХХ століття між Британською та Німецької імперіями” [11; 464]. Після чого і сформулював свою гіпотезу “в порушення традиційного підходу ми будемо розглядати 1-ю та 2-ю Світові війни як єдиний багатосторонній і багаторівневий збройний конфлікт, що пройшов у своєму розвитку кілька фаз”. [11; 464].

С. Б. Переслегін запропонував використовувати наступну періодизацію даного явища:

1. Фаза розвитку конфлікту 1890-1914 рр. Включає 1-ю російсько-японську, італо-турецьку, 1-ю та 2-ю Балканські війни. 1-ю гонку озброєнь.

2. Фаза вирішального зіткнення. 1 серпня 1914-18 січня 1915 р. Включає Прикордонну битву, битву на Марні, “біг до моря”, бій у Фландрії, Східно-Прусську, Галичанську, Варшаво-Іваногородську, Лодзинську, Саракамишську операції.

3. Фаза “добивання”. 18 січня 1915 - 28 червня 1919 р. На стадії “добивання” був підтверджений розгром Німецької імперії, встановлено поразка - Великобританії, Франції і Росії - й певна перемога США.

4. Фаза втоми. 1919-1933 рр.

5. Фаза переозброєння. 30 січня 1933 - 31 серпня 1939 р. На ній Гітлер об'єднує Німеччину, створює ВПС і бронетанкові війська і відновлює світову війну.

6. Фаза уявного реваншу. 1 вересня 1939 - 6 червня 1942 р. Складається з гучних і красивих перемог німецьких та

японських військ. Однак фаза включає три битви програних германо-японськими військами: Битва за Англію, Московську битву і битву біля атола Мідуей.

7. Фаза знищення. 6 червня 1942 - грудня 1945 рр. Створення нової структури світу. Характеризується несподіваним відродженням Росії / СРСР. [11; 464-493].

Таким чином, згідно з С. Б. Переслегіним у підсумку світового конфлікту “1890-1945 рр.. відбувся переділ індустріального світу [11; 466].

Представляється можливим стверджувати, що, ввівши гіпотезу “єдиного конфлікту” С. Б. Переслегіну вдалося вирішити проблему збігу / відмінності предмета Першої та Другої Світових воєн. В залежності від конкретної дослідницької задачі історики можуть вільно оперувати в хронологічному діапазоні 1890-1945 рр., не виходячи за рамки предмета дослідження.

Звичайно дана періодизація потребує доопрацювання і уточнення. Найбільш не розроблені у С.Б. Переслегіна наступні періоди: фаза втоми і фаза переозброєння. М.І. Мельтюхов пропонує виділити особливий етап 1919-1923 рр., як етап структурування Версальсько-Вашингтонської системи, після чого почався її криза і отже новий етап розвитку конфлікту. “Крах міжвоєнної системи міжнародних відносин пройшов кілька етапів. ... Першою зовнішньою кризою Версальсько-Вашингтонської системи стали події 1923-1925 рр.” [5; 40]. С.Б. Переслегін вказав, що Гітлер відновив світову війну в період 1933-1939 рр., проте залишив відкритим питання про дату початку Другої Світової війни. М.І. Мухін, А.П. Паршев вважають датою початку Другої Світової війни - дату початку громадянської війни в Іспанії - 18 липня 1936 р., з певними застереженнями з ними згоден С.Т. Брезкун (Кремльов). І, нарешті, потребує суттєвого доопрацювання хронологія етапу структурування Ялтинсько-Потсдамської системи міжнародних відносин, із завершенням якого і закінчилася епоха війн за “Британський спадок”.

Власне, ці дослідники запропонували провести періодизацію “єдиного конфлікту” за наступним алгоритмом: період виникнення і посилення суперечностей між імперіями (P_0) → період гонки озброєнь і локальних воєн (V_0) → період глобальної війни (W_0) → період структурування системи міжнародних відносин (S_0) → період виникнення і посилення суперечностей між імперіями' (P_1) → період гонки озброєнь і локальних воєн' (V_1) → період глобальної війни' (W_1) → період структурування системи міжнародних відносин' (S_1).

У період глобальної війни W_0 практично всі основні імперії вступили одночасно - 1-14 серпня 1914 р. Виняток склали США, Туреччина, Італія (а з урахуванням їх другорядного статусу в Рах *Britanica*), можна стверджувати, що всі імперії одночасно вступили в глобальну війну, тому і утруднень з датою її початку у дослідників немає - 1 серпня 1914 р.

У період же глобальної війни W_1 великі держави вступали послідовно протягом 3-х років, з 1 вересня 1939 р. по 7 грудня 1941 р., що і створює проблему визначення дати початку глобальної війни W_1 .

М.І. Мельтюхов запропонував вважати цією датою “напад Японії на Перл-Харбор і оголошення Німеччиною та Італією війни США, що сталося в той же час, ознаменували перетворення ... війни в глобальну світову” [5; 518]. Згоден з ним С.Б. Переслегін “після 8 грудня 1941 між собою воювали всі п'ять великих імперій, що утворювали геополітичну карту свого часу” [12; 336].

Як вже розглядалося раніше, дані дослідники пропонують вважати початком Другої Світової війни - початок епохи локальних воєн V_1 . Вони досить переконливо аргументували, що початком локальних воєн великих держав слід вважати початок громадянської війни в Іспанії. Отже перед цими дослідниками, постало питання про дату вступу СРСР у Другу Світову війну. Як відомо в радянській історіографії датою вступу СРСР у світову війну, вважалася дата вступу СРСР у глобальну війну - 22 червня 1941 р. Автори ліберального напрямку запропонували вважати датою вступу СРСР у Другу

Світову війну, дату вступу СРСР у локальну 2-у радянсько-польську війну - 17 вересня 1939 року. Враховуючи, що це була не перша і не остання локальна війна яку вів СРСР в період V₁ (до цього СРСР брав участь в іспанській війні, 1-ой і 2-ой локальних радянсько-японських війнах, 2-ий японо-китайській війні; після в радянсько-фінській війні і радянсько-румунському конфлікті), дана дата виглядає взятою абсолютно довільно.

Кілька дивним виглядає той факт, що провівши значну методологічну роботу по періодизації, сформулювавши чіткі вимоги до неї, автори ревізійністського напрямку так і не зважилися чітко заявити, що датою вступу СРСР у Другу Світову війну є дата його вступу в іспанську громадянську війну.

Датою вступу СРСР в іспанську війну С.Т. Брезкун (Кремльов) вважає “15 жовтня (1936 р. - О.Ж.) настає критичний момент. ... Іспанський бумеранг було запущено. До іспанських берегів потягнулися рідкісним ланцюгом радянські суховантажні судна зі зброєю” [4; 172]. А.П. Паршев вважає, що в стані війни “СРСР знаходився з 23 жовтня 1936 року” [10; 24].

Розглянувши роботу дослідників ревізійністського напрямку по періодизації Другої світової війни можна прийти до наступних висновків:

- розроблено і чітко сформульовано предмет дослідження Другої світової війни;

- в рамках даного напрямку розроблений нова гіпотеза - гіпотеза “єдиного конфлікту”, що дозволяє зняти протиріччя збігу / відмінності предмета Першої та Другої Світових воєн;

- розроблено науковий алгоритм періодизації доби глобальних воєн;

- проведена в загальних рисах повна періодизація “єдиного конфлікту”.

Незважаючи на те, що ревізійністський напрям зародився недавно, він встиг за вельми короткий проміжок часу виконати значну роботу з удосконалення періодизації Другої світової війни.

Список використаних джерел та літератури

1. Гросул В.Я. О периодизации всемирной и отечественной истории / В.Я. Гросул // Российская история. – 2007. – № 3. – С. 122-139.
2. Дейтон Л. Вторая мировая: ошибки, промахи, потери / Лон Дейтон. – М.: Эксмо, 2000. – 672 с.
3. Кремлев С. Россия и Германия сравить! От Версаля Вильгельма к Версалю Вильсона. Новый взгляд на старую войну / Сергей Кремлев. – М.: ООО Изд-во АСТ, 2003. – 318 с.
4. Кремлев С. Россия и Германия: Путь к Пакту: Коридоры раздора и пакт надежды: Историческое исследование / Сергей Кремлев. – М.: ООО Изд-во АСТ, 2004. – 469 с.
5. Мельтюхов М.И. Упущенный шанс Сталина. Советский Союз и борьба за Европу: 1939-1941 (Документы, факты, суждения) / М.И. Мельтюхов. – М.: Вече, 2000. – 608 с.
6. Минц М.М. Начало Великой Отечественной войны в современной историографии. (Реферативный обзор) // Начало Великой Отечественной войны: Современная историография : сб. обзоров и реф. / РАН. ИНИОН. Центр социал. науч.-информ. исслед. Отд. Истории / М.М. Минц. – М., 2011. – С. 9-43.
7. Млечин Л.М. Иосиф Сталин, его маршалы и генералы / Л.М. Млечин. – М.: Центрполиграф, 2004. – 815 с.
8. Мухин Ю.И. Антироссийская подлость. Научно-исторический анализ / Ю.И. Мухин. – М.: Крымский мост – 9Д, 2003. – 762 с.
9. Мухин Ю.И. Крестовый поход на Восток. «Жертвы» Второй Мировой / Ю.И. Мухин. – М.: Яуза, Эксмо, 2004. – 352 с.
10. Паршев А.П. Вторая мировая: когда она началась и когда закончилась? / Андрей Паршев, Виктор Степаков. – М.: Яуза: Эскмо, 2009. – 576 с.
11. Переслегин С. Мировая война и кризис европейского военного искусства / Сергей Переслегин // Стратегия непрямых действий / Сергей Переслегин. – М.: АСТ, 1999. – Приложение 1. – С. 464-493. Переслегин С. Новая история Второй мировой / Сергей Переслегин. – М.: Яуза: Эксмо, 2009. – 608 с.
12. Хорокоши Д. “Зеро!”. Японская авиация во Второй мировой войне / Хорокоши Д., Окумия М., Кайдин М. – М.: ООО Изд-во АСТ, 1999. – 464 с.

**ЕКОЛОГІЧНИЙ РУХ В КОНТЕКСТІ
НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ
НА ПІВДНІ УКРАЇНИ
У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1980-Х – 1991 РР.**

Розвиток екологічного руху в Радянській Україні відбувався в умовах тоталітарного контролю громадського життя з боку комуністичної влади. Радянське керівництво беззастережно використовувало природні ресурси країни, що призводило до порушення екологічного балансу навколишнього середовища і в кінцевому результаті ставило під загрозу здоров'я населення. Лише, в середині 1980-х рр. з початком доби перебудови, в СРСР відбуваються глибокі модернізаційні процеси, які призвели до масштабних змін в усіх сферах суспільного життя. На хвилі демократизації в Україні проходить становлення неформальних екологічних організацій, діяльність яких влада не могла контролювати.

Парадоксальною специфікою екологічних питань – є їх нейтральний характер у системі суспільно-політичних проблем. У порівнянні з національно-демократичними організаціями, що мали відверте опозиційне спрямування, екологи ніколи не сприймалися як представники радикального руху. Вирішення проблем охорони та збереження довкілля сприймалося населенням і владою, як щось позитивне і нейтральне. Проте, екологічні проблеми, не маючи, на перший погляд, політичного підтексту, опинилися в тісному взаємозв'язку з суспільно-політичною ситуацією і стали дієвими засобами впливу на владу з боку опозиції.

Розвитку екологічного руху в Україні в цілому та у др. пол. 1980-х – поч. 1990-х рр. ХХ ст. зокрема, присвячені праці вітчизняних дослідників М. Алексієвець [1], В. Борейка [5], С. Васюти [6,7], І. Коваленко-Чукіної [31] та ін.. Проте регіональна специфіка функціонування екологічного руху залишається малодослідженим явищем. Перші спроби надання

історичної оцінки діяльності неурядових екологічних товариств на Півдні України зроблені у працях Ф. Турченка [46], В. Михайлова [35] та Ю. Каганова [29].

Джерельною базою даного наукового дослідження стали фонди державних архівів у Миколаївській, Херсонській, Запорізькій областях, а також в АР Крим. Паралельно використано матеріали регіональної преси Півдня України.

Враховуючи раніше невикористані аспекти загальної проблеми мета дослідження полягає у визначенні генезису неформального екологічного руху, з'ясуванні форм і методів діяльності екологічних об'єднань на Півдні України у др. пол. 1980-х – 1991 рр..

В основі виникнення неформальних громадських екологічних об'єднань, як визначає М. Алексієвець, перебували як об'єктивні чинники: стурбованість населення станом навколишнього середовища, так і суб'єктивні фактори: демократизація суспільства, досягнення національної незалежності [2, с.78].

Варто відзначити, що Україна, займала 2,7% території колишнього СРСР, на якій мешкало 18% населення. При цьому, станом на 1989 р., УРСР забезпечувала 30% загальносоюзної продукції чорної металургії, 50% - видобутку залізної руди, 25% - вугілля, 19% - виробництва мінеральних добрив [1, с.176]. Окрему небезпеку становила атомна енергетика. На території УРСР зосереджувалося 40% потужностей атомної енергетики Радянського Союзу. Отже, промислове навантаження на природне довкілля України було несумісне з її територією.

Першою заявила про себе асоціація “Зелений світ”, що з'явилась у грудні 1987 р. і була реакцією суспільства на катастрофічний стан екології в республіці, який дедалі погіршувався після Чорнобильської аварії. Засновниками організації стали Спілка письменників та Спілка кінематографістів України, її головою було обрано письменника, лікаря за фахом Ю. Щербака [34, с.53]. Прийнята “зеленими” декларація не лише констатувала катастрофічну екологічну ситуацію у республіці, а й закликала громадськість

до активних дій (екологічних мітингів та маніфестацій), широкого використання демократичних механізмів, запровадження практики референдумів з приводу здійснення повномасштабних проектів, пов'язаних з екологією, видання підручників з екології тощо [30, с.431-433]

Важливою віхою у біографії “зелених” стала міжреспубліканська екологічна конференція Асоціації “Зелений світ”, що відбулась у Києві у річницю Чорнобильської катастрофи 25-26 квітня 1989 р. Вона продемонструвала прогресуючий розвиток екологічного руху в Україні та зростаючий авторитет асоціації. На форумі були представлені делегати 17 областей республіки, а також представники Білорусії, РРФСР, Грузії та Молдавії [49, арк.41].

28-29 жовтня 1989 р. в Києві відбувся перший з'їзд “Зеленого світу”, на якому був присутній 301 делегат з усіх регіонів республіки, понад 100 спостерігачів, гості від зарубіжних екологічних організацій [34, с. 53]. З'їзд затвердив Статут, програму, обрав секретаріат та прийняв звернення до громадян України [51, с.2]. В Статуті зазначалося, що “Зелений світ” – це добровільна громадська організація, головне завдання якої полягає у залученні широких верств громадськості до активної діяльності по розв'язанню екологічних проблем шляхом реалізації ідей демократизації та гуманізму [41, с. 6].

22 серпня 1988 року відбулися установчі збори Миколаївського обласного екологічного товариства, до складу якої увійшли також відділення, створені в Первомайську, Вознесенську та Южноукраїнську [21, арк. 3]. На зборах організації були обрані голови і заступники, серед яких О.І. Золотухін, С.В. Шаповалов, В.Н. Шаповалов, О.О. Щеглов [21, арк. 50].

Активну участь в роботі екологічного руху брали наукові співробітники кораблебудівного і педагогічного інститутів, ВО “Екватор”, ВКБ електрогідравліки, краєзнавчий музей, інженери та працівники заводів, робітники сільського господарства, вчителі, юристи, лікарі, журналісти, економісти та ін.

Питання екологічної безпеки Миколаївщини набуло загострення внаслідок збільшення потужностей Південноукраїнської АЕС, за рахунок будівництва нових енергоблоків. В комплексі цей проект передбачав будівництво Дніпро-Бузького гідровузла і створення Олександрівського та Костянтинівського водосховищ.

Головне завдання екологічна асоціація на теренах Миколаївського краю вбачала, в першу чергу, у тому, щоб тиснути на владні структури з метою привернути їх увагу до стану довкілля в області, пробудити екологічну свідомість суспільства. Загалом мету діяльності “Зеленого світу” Миколаївщини якнайкраще визначає гасло: “Збережемо природу для майбутніх поколінь” [21, арк. 29].

Для Криму проблема екологічної безпеки особливого загострення набула через початок будівництва Кримської атомної електростанції. У такий спосіб влада намагалася забезпечити електроенергією весь кримський півострів, а також створити базу для подальшого розвитку металургійної, машинобудівної та хімічної галузей промисловості регіону. Проект передбачав будівництво двох енергоблоків з можливістю подальшого удосконалення і збільшення на майданчику станції чотирьох енергоблоків з атомними реакторами. Радянське керівництво звикло беззастережно використовувати природні ресурси країни і тому черговий раз знехтувало унікальними рекреаційними ресурсами і поставило під загрозу екологічну безпеку та здоров'я населення. У листопаді 1980 р. будівництво оголошене Республіканським ударним комсомольським, а 26 січня 1984 р. – Всесоюзним ударним. Після будівництва міста-супутника Щолкіне, насипу водосховища і допоміжних господарств, з 1982 р. почалося зведення безпосередньо самої станції. Від керченської гілки залізниці була прокладена тимчасова лінія, якою в розпал будівництва прибувало по два ешелони будматеріалів за добу. Проте, Чорнобильська катастрофа поставила під сумнів безпечність “мирного атому”.

Відповідною реакцією населення на будівництво Кримської АЕС стало утворення в 1988 р. Кримської асоціації “Екологія і

світ”. Президентом асоціації було обрано В. Пивоварова – професора кафедри загальної фізики Сімферопольського державного університету [44, с. 9]. Організація набула широкої популярності серед населення багатьох міст Криму: Сімферополя, Керчі, Феодосії та ін., проводила масові акції протесту.

У зв'язку з ускладненням екологічної обстановки в Скадовському районі Херсонської області, ряд осіб з числа інтелігенції в 1987 р. почали активну діяльність по захисту довкілля. Ними був підготовлений і опублікований в місцевій і республіканських газетах (“Правда України”, “Молодь України”) ряд статей, присвячених екології Джарилгачської затоки. Активісти-екологи надсилали колективні листи у різні інстанції, з вимогою заборонити вирощування рису в Садовському районі [27, арк. 15]. Головний лікар санепідстанції М.І. Подлявський повідомив, що з 27 проб води, взятих протягом 1986 р. з Джарилгачької затоки поблизу пляжів, у 18 знайшли отрутохімікати [8, с. 3]. Цій же проблемі був присвячений телеміст “Херсон-Київ”, що транслювався 15 квітня 1989 р. по республіканському телебаченню.

В грудні 1988 р. члени ініціативної групи утворили екологічне товариство “Джарилгач”, затвердили його статут, програму і вибрали організаційний комітет у складі 11 чоловік. У нього увійшли співробітник редакції газети “Чорноморець” Вертепа Ю. І., випробувач Скадовського заводу напівпровідникових приладів Водянчук Н.С., пенсіонер Циганко В.А., депутат районної Ради народних депутатів механізатор колгоспу “Радянська Україна” Сотник В.М. та ін. Не знаходячи підтримки в місцевих органах влади, за рішенням активу товариства “Джарилгач” з травня 1989 р. став офіційною філією “Зеленого світу” [50, с. 369-372].

Товариства “зелених” стали збудником громадської активності і разом з іншими неформалами включилася у суспільно-політичну боротьбу, що було пов'язано з використанням екологічних проблем для боротьби за національне самовизначення України.

Своєрідністю екологічного руху України було ставлення до національних проблем і державного суверенітету. Так, на Другому з'їзді асоціації “Зелений світ” її колишній голова Ю.М. Щербак, зазначив, що тільки “...Республіка Україна може стати гарантом виживання українського народу, гарантом докорінного поліпшення екологічного синтезу наших земель, вод і повітря” [2, с. 83].

Провідним вектором діяльності екологічних об'єднань був “антиатомний” рух, в ході якого проходила боротьба за припинення будівництва нових і нарощування потужностей вже існуючих АЕС.

Найактивніше питаннями енергоатомної безпеки займалася екологічна асоціація “Зелений світ”, осередки якої знаходилися практично в усіх великих містах України. Так в Миколаївській області місцеве відділення асоціації “Зелений світ” виступало проти збільшення потужностей Південноукраїнської АЕС за рахунок будівництва нових енергоблоків і супутніх об'єктів: Дніпро-Бугського гідровузла, Олександрівського і Костянтинівського водосховищ.

Проведено громадську екологічну експертизу проекту гідроенергетичного комплексу Південноукраїнської АЕС [22, арк. 1-12]. Фахівці зробили невтішні висновки і виявили низку серйозних недоліків та помилок проекту будівництва. Зокрема, ділянка АЕС розташовувалась на розломі Українського тектонічного щита, що призводило до високої сейсмічної активності (6,2-7,1 балів) та тектонічного підйому поверхні (2,8 мм на рік). Виявлено географічну похибку розташування станції. Так, високі щорічні температури південного регіону, потребували додаткові ресурси для охолодження реакторів. Наслідки розширення Південноукраїнської АЕС могли стати катастрофічними: знищення рибного промислу, втрата родючих орних земель, затоплення археологічних пам'яток в результаті створення штучних водоймищ тощо. На підтримку протесту під гаслом “Ні будівництву 4-го та 5-го енергоблоків Південноукраїнської АЕС” Миколаївська асоціація “Зелений світ” зібрала 200 тис. підписів громадян. Для розв'язання

енергетичної проблеми Південної України запропоновано ідею використання силами кооперативів “чистої” енергії вітру, сонця, біологічної сировини [21, арк. 20-21].

Дієвим заходом впливу на владу було використання мітингів та акцій протесту із залученням широких верств населення. 10 вересня 1988 р. в Миколаєві пройшов мітинг проти затоплення унікального екологічного району під час будівництва Південноукраїнського енергетичного комплексу [24, арк. 21]. Члени Миколаївської асоціації “Зелений світ” вимагали проведення екологічної експертизи нових проектів промислових підприємств. Учасники акції були налаштовані досить рішуче. В разі відхилення владою вказаних вимог, активісти екологічної асоціації планували влаштувати в зоні затоплення постійні табори.

Важливим елементом діяльності Миколаївського обласного екологічного товариства була публікація матеріалів, що розкривали критичний стан навколишнього середовища у місцевій пресі. Так, у газеті “Южная правда” з’явилась постійна рубрика “АЭС и мы». В редакцію надходили тисячі листів, в яких мешканці Миколаєва рішуче виступали проти перетворення р. Південний Буг на технічне водоймище [3, с. 3], засуджували байдуже ставлення влади до проблеми збереження унікальних природних ландшафтів, тваринного та рослинного світу [48, с. 2] тощо.

Тривогу забили і археологи. Згідно їх висновків, якщо водосховища Південноукраїнської АЕС буде введено в дію, то під водою опиняться 37 унікальних пам’яток археології. До того ж, ті пам’ятки, що знаходяться на високому березі і не потрапляють в зону затоплення почнуть інтенсивно розмиватись, також будуть знищені [10, с. 1].

Активісти “Зеленого світу” у Миколаївській області, використовуючи найрізноманітніші форми впливу, добилися, що у серпні 1989 р. було прийнята постанова Ради Міністрів СРСР про припинення будівництва четвертого і наступних енергоблоків Південноукраїнської АЕС, Костянтинівського

водосховища і гідроакумуючої електростанції [26, арк. 44-48].

У 1988 р. активісти кримської асоціації “Екологія і світ” зібрали 350 тис. підписів проти будівництва АЕС [44, с. 9]. Вони наголошували на необхідності уточнення сейсмічної характеристики району будівництва, яку не врахували при складанні проекту станції. В липні 1988 р. за Розпорядженням Ради міністрів СРСР було утворено комісію, яка мала уточнити геологічні та сейсмічні умови території промислового майданчику Кримської АЕС. Комісія визнала потужність максимально можливого землетрусу в районі будівництва – 9 балів, що загрожувало катастрофічними наслідками не тільки для Кримського півострова [15, арк.24-25.].

23 квітня 1989 р. в Керчі місцевий осередок асоціації “Екологія і світ” організував мітинг-реквієм з Чорнобильської катастрофи і протест проти будівництва нових АЕС в Україні. Пікетники висунули вимоги по припиненню будівництва атомних об’єктів, та наполягали на введенні кримінальної відповідальності за екологічні злочини [16, арк. 105-106].

У вересні 1989 р. Кримом прокотилася нова хвиля екологічних мітингів, причому акції відбувалися як у великих містах, так і у селищах міського типу. Зокрема, в центральному парку культури і відпочинку м. Сімферополя проходить мітинг під назвою “Крым и АЭС несовместимы!”. Активісти екологічного руху, підготували резолюцію, в якій обіцяли розпочати загальний страйк якщо не буде припинено будівництво Кримської АЕС [17, арк. 101-105]. Аналогічний мітинг було проведено у смт. Ленино, що знаходиться неподалік від Щолкіно – місця будівництва АЕС [18, арк. 1-2].

24 вересня 1989 р. в смт. Ленино за ініціативою місцевого відділення асоціації “Екологія і світ” був проведений мітинг протесту проти будівництва Кримської АЕС, що зібрав більше 200 чол.. Після виступів його учасники вишикувалися в колону, розгорнули 25 транспарантів екологічної спрямованості і пройшли по вулицях селища. Попереду несли символічну труну і хрест, на якому був напис: “Вечная память тебе – крымская

здравниці». Потім учасники на автобусах попрямували в смт Щелкино, де у будівлі корпусу реактора АЕС, продовжили мітинг. Промовці (21 чол.) закликали боротися за чистоту екології, вимагали припинення будівництва атомної електростанції. На закінчення були схвалені резолюція і звернення до населення прийняти участь в страйку, що має відбутись 27 вересня 1989 р. [47, с. 384-385].

Очевидно, що масштаби екологічного лиха в республіці змусили компартійно-бюрократичний апарат відносно толерантно ставитися до діяльності неформалів. Під тиском громадськості Кримський обком ухвалив пропозицію про припинення будівництва АЕС [16, арк. 93]. Фахівці різних науково-технічних комісій прийшли до висновку про сейсмічну нестабільність ділянки, відведеної для атомної станції. Остаточне рішення про припинення будівництва АЕС прийняте союзним керівництвом наприкінці 1989 року.

Іншим об'єднанням, що працювало в “антиатомному” векторі було добровільне товариство “Союз Чорнобиль”. Установча конференція організації відбулась в поселенні чорнобильців-ліквідаторів в Київській області під назвою Зелений Мис 13 травня 1989 р. На ній було прийнято і затверджено Статут Всесоюзного добровільного товариства “Союз Чорнобиль”. Організація поставила собі за мету захищати права громадян, що брали участь у ліквідації наслідків аварії, постраждалих від цієї аварії, а також тих, хто потрапив під дію будь-яких видів іонізуючого опромінення. Ця громадська всесоюзна організація займала активну позицію в ході підготовки законопроекту “Про захист прав громадян, що постраждали від ядерної катастрофи”, багато положень якого сформульовано під її впливом. На початковому етапі лідером цього товариства був професор, доктор фізико-технічних наук Лепін Г.Ф. В подальшому “Союз Чорнобиль” очолив колишній працівник ЧАЕС Андрєєв Ю.Б., яке пізніше, з розпадом СРСР трансформувалось в загальноукраїнське і міжнародне товариство.

В одному з інтерв'ю голова Миколаївського обласного товариства “Союз Чорнобиль” А.О. Галкіна зазначила: “Наш рух народився як протест проти безвідповідальності держави. Люди постраждали по її провині, з вини держчиновників, недалекоглядної державної політики, а початкова допомога була, як набридливому жебраку милостиня” [37, с. 2]. Офіційно в Миколаївській області перебувало 10 тис. чол. постраждалих від чорнобильської катастрофи, з числа яких лише 800 перебували на медичному обліку.

Одним з проявів піднесення суспільної активності в Україні у зв'язку з Чорнобильською трагедією стала масова участь населення регіонів, які, як здавалось тоді, оминула ця біда, в благодійницькій діяльності. На українському телебаченні з 1990 р. почали проводити телерадіомарафон “Дзвони Чорнобиля”, на рахунок якого з усієї України спрямовувались значні кошти, які, в свою чергу, мали спрямовуватися постраждалим [4, с. 153, 158].

Осередок товариства в Миколаєві, не зважаючи на брак коштів активно допомагав чорнобильцям: розподіляли санаторні путівки для оздоровлення дітей, забезпечували необхідними медикаментами укладала угоди з кооперативними організаціями про благодійну допомогу [37, с. 2].

Регіональний осередок товариства “Союз Чорнобиль” діяв у Мелітополі. Організацію очолював викладач Мелітопольського інституту механізації сільського господарства, В.О. Мунтян, який у свій час брав участь у ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС [36, с. 1]. Під час зборів членів “Союзу Чорнобиль” у квітні 1991 р. було поставлено за мету реалізовувати на практиці положення закону УРСР “Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи”. Головною перешкодою на шляху з надання допомоги потерпілим члени “Союзу” вбачали у надмірній бюрократичній тяганині [40, с. 2].

Не оминули увагою екологи і проблему забруднення навколишнього середовища хімічними підприємствами, автотранспортом, використання мінеральних добрив у

сільському господарстві, контролю та створенню очисних споруд тощо.

За підсумками XIX Всесоюзної партійної конференції були проведені зустрічі кримських делегатів з трудовими колективами. Активно обговорювались екологічні проблеми регіону. Трудовий актив проявив занепокоєння функціонуванням Сакського та Красноперекопського хімічних заводів. Так, внаслідок виробничої діяльності Красноперекопського промислового вузла, станом на 1988 р. безповоротно загублено 40 кв. км Сиваша [13, арк. 7]. Представники трудових колективів висунули побажання про винесення вказаних підприємств за межі Криму [14, арк. 1-4].

25 грудня 1988 року в м. Миколаєві за ініціативи місцевої екологічної асоціації відбувся мітинг-протест проти створення водосховищ та будівництва Березовського хімічного комбінату [24, арк.2-7]. В акції протесту взяли участь мешканці міст Миколаєва, Першотравневого, Вознесенська, Південноукраїнська, смт. Арбузинки, всього 400 чоловік. За підсумками мітингу складено резолюцію, в якій зазначалося, що будівництво вищезгаданих енергетичних та хімічних об'єктів здійснюється з порушенням природоохоронного законодавства і є екологічним злочином. Місцевій владі запропоновано створити республіканський заказник в долині р. Південний Буг, в районі селищ Костянтинівка та Мігія. 8 жовтня 1988 року мітинг з аналогічними вимогами пройшов в м. Южноукраїнську, в якому взяло участь 280 громадян [24, арк. 1].

15 жовтня 1989 р. біля Будинку культури будівельників у місті Миколаєві відбувся мітинг громадськості, організований Миколаївським міськвиконком та екологічною асоціацією, на якому була піднята тема захисту річки Південний Буг. На мітингу виступали активісти Миколаївської асоціації М.П. Суслова, Г.І. Котило, перший заступник обласної організації УТОП Н.С. Долинський, гість з Одеси – член ради Одеського обласного клубу В.Л. Янковський, член екологічної асоціації Н.О. Власенко (м. Вознесенськ), професор Миколаївського філіалу Одеського сільгоспінституту, док.

сільськогосподар. наук А.Б. Глухівський, голова обласного комітету з охорони природи О.О. Албул [25, арк. 43].

19 вересня 1989 р. у газеті “Южная правда” опубліковане звернення екологічної асоціації “Зелений світ” до населення басейну річки Південний Буг. Організація звернулася до партійних, радянських та господарських органів Миколаївської, Одеської, Кіровоградської, Вінницької та Хмельницької областей з пропозицією розгорнути рух за екологічну чистоту річки, порятунок його від забруднення та обміління [38, с. 1].

Екологічні проблеми Миколаївщини стали об'єктом наукових досліджень фахівців різних галузей. Так, 2 червня 1990 року в м. Миколаєві відбулася науково-практична конференція “Екологія та здоров'я людини”, організована за сприяння обласної асоціації “Зелений світ” [23, арк.10-13]. На конференції пролунали доповіді, які торкалися досить широкого спектру екологічних проблем: зменшення шкідливих викидів в атмосферу промисловими підприємствами та автотранспортом стан каналізаційних мереж і споруд, покращення медичного обслуговування, вплив навколишнього середовища на здоров'я людини тощо. Значна увага приділена енергетичній безпеці. Так, голова обласної екологічної асоціації “Зелений світ” А.І. Золотухін у своїй доповіді вкотре наголосив про небезпеку використання атомної енергетики в цілому і експлуатації Південноукраїнської АЕС зокрема. Причому серед основних причин небезпеки автор відзначив командно-адміністративний режим керівництва і як наслідок відсутність належного контролю з боку трудового колективу за впливом діяльності станції на навколишнє середовище і здоров'я людей [45, с. 2-3].

В Запоріжжі склалася “вкрай незадовільна екологічна ситуація”. За даними Держкомгідромета СРСР при середньому показнику індексу забруднення атмосфери містах країни 16, в Запоріжжі за такими шкідливими речовинами як бензопірен, формальдегід, фенол та ін.. він складає 84. Викиди вказаних речовин в атмосферу сягають 300 тис. тон на рік. В Дніпро скидається 100 млн. кубометрів недостатньо очищених промислових стоків. В результаті захворюваність дорослого

населення вище середньо союзного в 1,35 разів, а дитячого в 1,7 рази [20, арк. 1-2].

Комуністична влада в Запорізькій області, незважаючи на існування природоохоронних програм та діяльність відомчих природоохоронних органів, не зуміла вирішити жодного гострого екологічного питання. Крім цього, партійні структури продовжували чинити опір недержавним екологічним формуванням, намагаючись взяти їх під свій контроль. Усе це стало додатковим фактором, що призвів до розгортання широкого екологічного неформального руху в Запорізькій області в другій половині 1980-х рр.

Цей рух був скерований проти подальшого будівництва Запорізької АЕС та за зменшення техногенного навантаження на довкілля запорізькими промисловими підприємствами. У 1987 р. студенти-екологи організували збір підписів населення проти будівництва Запорізької АЕС [32, с.19].

У Запорізькій області утворюються недержавні екологічні об'єднання: “За екологічну перебудову”, “Зелена гілка”, “Лікарі Запоріжжя за перебудову”; діють місцеві відділення всеукраїнських екологічних рухів, наприклад Української екологічної асоціації “Зелений світ”. Свої головні завдання екологічні організації на теренах Запорізького краю вбачали, в першу чергу, у тому, щоб тиснути на владні структури з метою повернути їх увагу до стану довкілля в області, пробудити екологічну свідомість суспільства [11, с. 3].

У Запоріжжі відбувся прем'єрний показ документального фільму “Усталые города”, де розповідалось про екологічні проблеми індустріальних центрів Радянського Союзу, таких як Магнітогорськ, Норильськ, Кривий Ріг, проте Запоріжжю у фільмі була приділена головна увага [29, с. 137].

5 червня 1988 р. у Запоріжжі на площі Фестивальній відбувся екологічний мітинг, присвячений Всесвітньому дню охорони навколишнього середовища. Організаторами мітингу, крім місцевих органів державної і партійної влади, були і неформальні об'єднання, такі як “Зелений світ”, “За екологічну перебудову”. З боку неформалів лунала критика діяльності

органів влади, підприємств важкої промисловості в галузі охорони природи [33, с. 2].

Для того, щоб привернути увагу громадськості до екологічних проблем, природоохоронним організаціям доводилося вдавались й до нетрадиційних, радикальних заходів. Так, широкого розголосу в Запоріжжі і за його межами набула екологічна акція за участі представників іногородніх – російських і українських (Саратов, Нижній Новгород, Київ, Москва, Брянськ) і місцевих (Запоріжжя) екологічних рухів, а також анархо-синдикалістів, що відбулася в промисловій зоні Запоріжжя у липні–серпні 1991 р. [46, с. 215] і дістала назву “Пікет на трубах”.

19 липня, напередодні Дня металурга, на вул. Діагональній поблизу заводу “Коксохім” активісти акції встановили близько 20 наметів і заявили про свій намір добиватись зменшення рівня шкідливих викидів в атмосферу міста. За словами учасників пікету, вони зібрались з різних міст Радянського Союзу, об’єднані спільною метою – допомогти жителям Запорізького краю “дихати вільніше” [39, с. 3].

Основні вимоги, зафіксовані у прес-релізі екологічного табору протесту, зводилися до наступного: безперерйна й ефективна робота очисних споруд та припинення шкідливого виробництва за їх відсутності, розсекречення екологічної інформації, незалежна інспекція підприємств-забруднювачів, зупинка пекококсівого цеху, зниження обсягів переробки кам’яновугільної смоли, припинення фінансування реконструкції алюмінієвого комбінату, встановлення штрафних санкцій підприємствам за наднормативні викиди залежно від прибутку [29, с. 140].

Екологічний пікет викликав широкий резонанс у Запоріжжі. Міська влада вимушена була якимось чином відреагувати на події, що розгортались навколо коксохімічного заводу. 25 липня 1991 р. Запорізький міський виконавчий комітет скликав погоджувальну раду, на якій обговорювались проблеми охорони навколишнього середовища в місті та захисту довкілля. Присутніми на раді були й учасники акції. Головним питанням

ради було припинення переробки кам'яновугільної смоли, що могло знизити викиди бензопірену – небезпечної канцерогенної речовини. Однак головний інженер “Коксохіму” В. Рубчевський наполягав на тому, що це виробництво повинно існувати [12, с. 3].

Група депутатів на чолі з членом Запорізького відділення асоціації “Зелений світ”, М. Чернишовою вимагала всебічного розгляду вимог учасників екологічного пікету і прийняття конкретного рішення. Депутати охарактеризували складену раніше програму із захисту довкілля на коксохімічному заводі як таку, що цілком не виправдала себе, та скеровану на викачування з республіканського і місцевого бюджетів великих коштів, які не йшли на природоохоронну діяльність, а осідали в кишенях керівників підприємства. Жорсткій критиці була піддана діяльність обласного комітету з охорони природи на чолі з Е. Васильчишиним. Зокрема, зазначалось, що комітет не застосовує проти екологічно шкідливих підприємств усіх наявних в його розпорядженні важелів впливу.

Під час засідання виникла жорстка суперечка представників пікету з прокурором з екологічних питань Запорізької області Білоусом. Після деяких його образливих випадів на адресу анархістських організацій, учасники екологічної акції покинули раду з метою і далі продовжувати пікетування коксохімічного заводу. За підсумками тригодинного засідання погоджувальної ради було прийнято рішення почати підготовку рішення про призупинення роботи ряду екологічно небезпечних виробництв. Однак, конкретні терміни і умови виконання даного рішення обговорені не були [29, с. 140].

6 серпня 1991 р. о восьмій годині ранку мешканці екологічного табору фактично захопили приміщення заводоуправління “Коксохіму” і звели в ньому барикади. Увірвавшись до приймальні директора заводу, пікетувальники почали телефонувати до міських газет. Міліція затримала 20 чоловік, прокуратурою порушено кримінальну справу за статтею 187 Карного кодексу УРСР (захоплення державних, або

громадських установ). Активістам пікету довелось покинути приміщення заводууправління [9, с. 3].

До Запоріжжя були відряджені голова республіканського комітету з металургії Костянтин Котов та заступник міністра охорони навколишнього середовища Віктор Рибчук. Високопосадовці рекомендували всім причетним до екологічної проблеми підприємствам провести термінову експертизу шкідливих викидів і за необхідності призупинити виробництво.

Тим часом учасники екологічного табору оголосили голодування на площі Фестивальній, яке продовжувалося до 10 серпня. Необхідно відзначити, що внаслідок перебування в безпосередній близькості до екологічно несприятливої зони у багатьох мешканців наметового містечка погіршився стан здоров'я. Після тижня пікету четверо учасників вимушені були покинути акцію. В них спостерігались приступи задухи, запаморочення, загальна слабкість [42, с. 3].

9 серпня 1991 р. за вимогою обласного комітету охорони природи була призупинена діяльність смолоперегінного цеху на коксохімічному заводі. Наступного дня Запорізька обласна прокуратура відмовилась порушувати кримінальну справу проти пікетувальників “за відсутністю складу злочину” [43, с. 4].

Після початку путчу ДКНС 19 серпня 1991 р. екологічний табір вимушений був згорнути пікетування, через небезпідставні побоювання учасників, що в умовах надзвичайного стану проти них може бути застосована сила. Екологічна акція протесту припинилася [29, с. 141].

Головним результатом “пікету на трубах” стало те, що нарешті не тільки місцева, а республіканська влада звернула увагу на екологічні проблеми міста Запоріжжя, що накопичувалися протягом десятиліть.

Досить гострою була екологічна ситуація і в Херсонській області. У зв'язку з масштабним вирощуванням рису, проводилося скидання великої кількості прісних вод забруднених хімічними продуктами в Джарилгацьку затоку, що призвело до прискореної деградації рекреаційних ресурсів і погіршення екологічних характеристик в цьому регіоні.

Активісти Скадовського товариства “Джарилгач” поширювали серед населення району звіт головного державного санітарного лікаря обласної санітарно-епідеміологічної станції, в якому вказано, що при дослідженні токсикологічною лабораторією зразків рису урожаю 1988 р., відібраних в окремих радгоспах Херсонської області, в пробах виявлені залишки гербіцидів з перевищенням гранично допустимих норм.

В ніч з 30 квітня на 1 травня 1989 р. невстановлені особи перед будівлями Скадовського райвиконкому, а також на асфальті ряду вулиць міста зробили масляною фарбою написи (всього 10): “Геть рис”, “Приберіть рис” і тому подібне [50, с. 369-372].

Питаннями екології Херсонщини також займався Громадський інститут екології (ГІЕ), створення якого відбулося за ініціативи кандидата в народні депутати СРСР Токаленко В.М. Перше засідання ініціативної групи відбулося на початку березня 1989 р., на якому спільно з представниками громадськості вирішувались питання розробки Статуту. 22 березня 1989 р. пройшли загальні збори, де прийняли положення про ГІЕ та обрали керівництво. Головою став – Дмитришин Н.М., заступником голови – Стасюк В.В.

Згідно статуту ГІЕ – добровільна, самодіяльна громадська організація. Головна мета – збереження та захист навколишнього середовища безпечного для життя та здоров’я населення м. Херсона та області, зміцнення законодавчої бази в сфері екології. Члени ГІЕ неодноразово звертались до Херсонського обкому комсомолу за допомогою, проте їх ігнорували. Як наслідок організація не мала приміщення та телефону. ГІЕ пішов на співпрацю з “Зеленим світом” та товариством “Джарилгач”. Активісти об’єднання приймали участь в конференціях, семінарах, дискусіях на телебаченні з питань екології. Вирішували проблеми забруднення р. Веревчаної та Джарилгачської затоки. ГІЕ приймав участь в кампанії “Нітрати”, що була організована Соціально-економічним Союзом (Москва), проводив громадські рейди з вияву екологічно небезпечної продукції [28, арк. 117-118].

Члени ГЕ проводили соціологічне дослідження з метою визначення громадської думки стосовно екологічної ситуації на комбайновому заводі ім. Г.І. Петровського, Херсонському електромашинобудівному заводі, бавовняно-паперовому комбінаті, фабриці “Большевичка” [28, арк. 115-116].

Загалом тема екології в Південній Україні була дуже актуальною. Так на виборах до Кримської обласної Ради навесні 1990 року, практично всі кандидати в депутати в своїх програмах приділяли увагу вирішенню екологічних проблем регіону [19, арк. 6-109].

Отже, екологічний рух досить швидко і природньо став складовою частиною опозиційного демократичного руху. Інформація про критичний стан природнього середовища, яку оприлюднювали неурядові екологічні товариства, сприймалася населенням як результат негативної діяльності відповідних державних міністерств та відомств і ставила під сумнів ефективність політичної системи СРСР в цілому.

Демократичні перетворення, які розпочалися в добу перебудови, переконували громадськість, що кризовий стан навколишнього природнього середовища виник виключно через вади радянської тоталітарної системи. Для України як республіки, що перебувала у складі СРСР, екологічна ситуація погіршувалася ще й через колонізаторську політику по відношенню до неї центру. Відповідно, і вирішення проблеми вбачали у демократизації суспільства та досягненні державної незалежності.

Мета, спрямована на збереження навколишнього середовища, за своїм змістом не є політичною, однак спосіб її реалізації в тоталітарній державі можливий лише через політизацію власних вимог та проведення протестної діяльності.

Для виконання поставлених завдань екологічні неформальні організації Південної України використали такі засоби, як проведення мітингів, пікетів, написання петицій в органи влади, проведення просвітницької роботи серед населення, поширення літератури і кінофільмів на екологічну тематику.

Товариства “зелених” проводили природоохоронну діяльність, при цьому вступали в протистояння з партійним апаратом. Екологічний рух набрав широкого розмаху і реально впливав на політику місцевих і центральних органів влади. Значним практичним досягненням неформальних екологічних організацій за широкої підтримки громадськості Півдня України, стало припинення будівництва Кримської та окремих енергоблоків Південноукраїнської АЕС.

Список використаних джерел та літератури

1. Алексієвець М.О. Екологічний рух в Україні / М.О. Алексієвець. – Тернопіль: Лілея, 1999. – 275 с.
2. Алексієвець М.О. Розвиток екологічного руху в контексті національно-державного відродження (кін. 80-х – 90-і рр. ХХ ст.) / М.О. Алексієвець // Україна-Європа-Світ. – Серія: Історія, міжнародні відносини. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2011. – Вип. 6-7. – С.76-90.
3. Балыкина Л. Пока не поздно / Л. Балыкина // Южная Правда. – 1988. – 3 июля.
4. Барановська Н.П. Чернобыльская трагедия. Нариси з історії / Н.П. Барановська. – К.: Інститут історії України НАН, 2011. – 254 с.
5. Борейко В.Е. Белые пятна истории природоохраны. СССР, Россия, Украина: В 2-х томах / В.Е. Борейко. – Киев: Киевский эколого-культурный центр, 1996. – т. 1. – 224 с.
6. Васюта О.А. Екологія і політика / О.А. Васюта, С.І. Васюта, Г.Г. Філіпчук. – Чернівці: Зелена Буковина, 1998. – Т.1. – 424 с.; Т.2. – 478 с.
7. Васюта С.І. Соціально-екологічні проблеми України 70-90-х рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / С. І. Васюта. – К., 1996. – 36 с.
8. Вертепа Ю. У пошуках компромісу / Ю. Вертепа // Чорноморець. – 1987. – 29 серпня.
9. Горошко Н. Баррикады в заводууправлении / Н. Горошко // Рабочая газета. – 1991. – 9 августа.
10. Гребеников В. “Скарби ідуть під воду” / В. Гребеников // Ленінське плем’я. – 1988. – 1 жовтня.

11. Григор'єв С. “Законні діти” перебудови / С.Григор'єв // Комсомолец України. – 1989. – 18 березня.
12. Гулый Ю. Труба зовєт на єшафот / Ю. Гулый // Комсомольская правда. – 1991. – 9 августа.
13. Державний архів в автономній республіці Крим (далі – ДААРК). ф. П-1, оп.13, спр.73.
14. ДААРК, ф. П-1, оп.13, спр.94.
15. ДААРК, ф. П-1, оп.14, спр.63.
16. ДААРК, ф. Р-3287, оп.7, спр.4934.
17. ДААРК, ф. Р-3287, оп.7, спр.4935.
18. ДААРК, ф. Р-3287, оп.7, спр.4938.
19. ДААРК, ф. Р-3287, оп.7, спр.5129.
20. Державний архів Запорізької області. Ф. П-102. Оп.35. Спр.429.
21. Державний архів Миколаївської області (далі – ДАМО), ф. Р-6077, оп.1, спр.1.
22. ДАМО, ф. Р-6077, оп.1, спр.7.
23. ДАМО, ф. Р-6077, оп.1, спр.10.
24. ДАМО, ф. Р-6077, оп.1, спр.11.
25. ДАМО, ф. Р-6077, оп.1, спр.12.
26. ДАМО, ф. Р-6077, оп.1, спр.13.
27. Державний архів Херсонської області (далі – ДАХО), ф. П-46, оп.47, спр.321.
28. ДАХО, ф. П-46, оп.47, спр.375.
29. Каганов Ю.О. Екологічна проблема у контексті суспільно-політичної ситуації у Запорізькій області (друга половина 1980-х – 1991 рр.) / Ю.О. Каганов, О.Я. Ясеницький // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя : Прєсвіта, 2008. Вип. XXV. – С. 135-142.
30. Камінський А. На перехідному етапі. “Гласність”, “перебудова” і “демократизація” на Україні / А. Камінський. – Мюнхен: Український вільний університет, 1990. – 622 с.
31. Коваленко-Чукіна І. Г. Зелений рух в Україні: становлення, формування, особливості функціонування: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / І. Г. Коваленко-Чукіна. – Черкаси, 2009. – 24 с.
32. Костецкий М. Г. Влияние Запорожской АЭС на окружающую среду / М. Г. Костецкий, Г. Б. Грибненко. – Запорожье, 1996.

33. Кулагін Л. Діяти ініціативно, спираючись на громадськість / Л. Кулагін // Запорізька Правда. – 1988. – 8 червня.
34. Литвин В.М. Асоціація “Зелений світ” і Партія Зелених України / В.М. Литвин // Людина і політика. – 1991. – №9.
35. Михайлов В.В. Діяльність неформальних громадських організацій на Півдні України в другій половині 1980-х–1991 рр.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Михайлов Володимир Вікторович. – Запоріжжя, 2014. – 239 с.
36. Мороз В. “Чорнобиль” у Мелітополі / В. Мороз // Серп і молот. – 1991. – 16 лютого.
37. “Наше движение родилось как протест...” // Южная Правда. – 1991. – 21 сентября.
38. Об обращении экологической ассоциации “Зелений світ” к населению бассейна реки Южный Буг // Южная правда. – 1989. – 19 сентября.
39. Обращение к участникам акции протеста и другим членам экологического лагеря // Запорізька Січ. 1991. – 27 липня.
40. Призываем к милосердию // Серп і молот. – 1991. – 24 квітня.
41. Статут “Зеленого світу” // Літературна Україна. – 1990. – №11. – 15 березня.
42. Сушко Г. Экологическая акция: каково здоровье ее участников? / Г. Сушко // Запорізька Січ. – 1991. – 31 липня.
43. Сушко Г. Семь дней в кратере вулкана / Г. Сушко // Комсомольское знамя. – 1991. – 13 августа.
44. Тарасенко В. Кримська асоціація “Екологія и мир” / В. Тарасенко. // Екологічний експрес. – 1995. – № 5. – С. 9.ри угрозы катастроф // Родная природа. – 1990. – 11 июля.
45. Турченко Ф.Г. Запоріжжя на шляху до себе... (Минуле і сучасність в документах та свідченнях учасників подій) / Ф.Г. Турченко. – Запоріжжя: Просвіта, 2009. – 368 с.
46. Українська Гельсінська Спілка у спогадах і документах / [упоряд. О. Шевченко]. – Київ: Ярославів вал, 2012. – 814 с.
47. Фомин А. Может, еще не поздно остановиться? / А. Фомин // Южная Правда. – 1988. – 5 июля.
48. Центральний державний архів громадських об’єднань України, ф. 1, оп. 32, спр. 2611.

49. Шлях до незалежності: суспільні настрої в Україні кін. 80-х рр. ХХ ст. Документи і матеріали / [гол. ред. колегії В.А. Смолій]. – К.: Інститут історії України НАН України, 2011. – 626 с.
50. Щербак Ю. Жити! / Ю. Щербак // Літературна Україна. – 1989. – №50. – 14 грудня.

**СТАНОВЛЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ЕЛІТИ
НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ
(1990 — 2004 рр.)**

Ослаблення державних інститутів в Україні зв'язувалося з прагненням зруйнувати тоталітарну систему. Була віддана забуттю проста істина, що без сильної державної влади неможливо забезпечити стабільності суспільства і демократичного вектора його розвитку. Саме з сильною державою з розвиненою управлінською структурою, дієвою політичною елітою спрямованою на комплексну реалізацію потреб більшості громадян у суспільстві, пов'язано формування і зміцнення демократичних інститутів [25, с. 70].

У становленні нових управлінських структур після здобуття незалежності ситуація ускладнювалася тим, що в Україні, як і в більшості країн колишнього СРСР, не було тривалого досвіду самостійного розвитку в рамках національно-територіальних утворень. Нерозвиненість політичних систем, інститутів влади політичних партій, відсутність деяких інших атрибутів влади призводили до великих складнощів на початковому етапі становлення державності й структур управління. Тому аж до 1996 р. найгостріше стояло питання про форму правління, систему, структуру, порядок формування, функції і повноваження гілок влади. Йшов пошук переходу від закритих до демократичних механізмів управління. Відвертість в управлінні мала на увазі, перш за все, велику прозорість в ухваленні політичних рішень, активізацію механізму зворотного зв'язку, підконтрольність інститутам громадянського суспільства. Відповідно до зміни системи управління роль і місце політико-управлінської еліти вимагали значних змін.

Історіографія та стан наукового дослідження проблеми

Роль еліти у трансформаційному суспільстві є дуже важливою темою для України і ключовою для вирішення сучасних проблем розвитку держави. Не є таємницею, що саме

на еліту (політичну, управлінську) покладається ухвалення стратегічно важливих рішень, від яких залежить доля не тільки країни, а й кожного громадянина.

Із здобуттям Україною 1991 року незалежності з'явилося багато досліджень, що претендують на значний ступінь об'єктивності і є спробами критично переосмислити попередній досвід, зрозуміти причини історичних поразок, виявити похибки ідеології, дати основу для формування надійної бази діяльності нинішніх українських політичних еліт та широких мас населення.

Серед цих досліджень необхідно виділити роботи присвячені історії української державності О. Апанович, В. Гончаренка, С. Грабовського, Я. Грицака, О. Дергачова, А. Коцура, В. Кременя, О. Мироненка, О. Онуфрієнка, Ю. Павленка, В. Шевчука, А. Слюсаренка, В. Смолія, С. Ставроянї, В. Степанкова, Д. Табачника, Л. Тараненка, С. Телешуна, П. Толочко, М. Томенка, Ю. Храмова.

Грунтовні дослідження окремих напрямків, проблем, ідей окремих представників української політичної думки зроблено такими вченими, як І. Бегей, С. Гелей, М. Горелов, В. Горбатенко, В. Горський, О. Забужко, В. Кравченко, І. Кресїна, А. Круглашов, О. Лукашевич, А. Манжул, Ю. Мицика, Є. Нахлік, І. Огородник, Ю. Римаренко, В. Ребкало, М. Русин, С. Світенко.

Систематичне дослідження розвитку ідеї державності в українській політичній думці проводять такі вітчизняними дослідниками як М. Кармазіна, Б. Кухта, О. Потульницький, Ю. Левенець, О. Скакун, авторськими колективами під керівництвом О. Семківа та Ф. Кирилюка.

Проблему еліт у політичній науці давно й всебічно розглядають різні автори. Ідеї політичного елітизму висловлювали ще Конфуцій, Платон, Н. Макіавеллі, Ф. Ніцше та інші.

Виникнення і глибоке обґрунтування елітарних теорій в Україні пов'язане з іменами В. Липинського та Д. Донцова. На проблеми еліт звертали увагу такі вчені з української діаспори,

як І. Лисяк-Рудницький, Г. Грабович, Я. Пеленський. В Україні, починаючи з 90-х років, проблемою еліт у тому чи іншому контексті займалися такі сучасні науковці, як О. Білий, Д. Видрін, С. Вовканич, Б. Гаврилишин, О. Гринів, А. Колодій, І. Курас, Б. Кухта, О. Лазоренко, В. Лизанчук, В. Литвин, В. Малахов, М. Михальченко, А. Пахарев, В.Потульніцький, В. Танчер, М. Шульга, Б. Ярош.

Елітаристською проблематикою займалася група вчених, що гуртувалася навколо редакції наукового журналу “Політична думка”. Зокрема, В. Полохало, О.Дергачов, А. Федоров та ін. досліджували українську “посткомуністичну” еліту. Вагомий внесок у теорію політичної еліти зробили харківські політологи Л. Манжуловська, О. Куценко, О. Халецька та інші, які вивчають джерела поповнення еліти, способи її формування, взаємодію старої й нової політичної та економічної еліти, її згуртованість, вплив еліти на трансформацію суспільства [21, с. 6-7].

Велику роль в дослідженні сутності, значення та ролі політичних еліт в суспільних процесах відіграли автори збірника “Еліти і цивілізаційні процеси формування націй” (2006 р.) [19], серед яких, насамперед, слід відзначити праці М. Поповича [48]; Л. Нагорної [39]; К. Семчинського [52]; О. Траверсе [55]; О. Бабкіної [10]; І. Горбатенко [16]; Л. Кочубей [21]; та ін.

В першу чергу в цих працях піднімаються проблеми щодо місця української еліти у формуванні нових суспільних взаємовідносин на початку III тисячоліття. Однак багато проблем елітотворчого процесу в Україні все ще мало досліджені або ж учені й зовсім залишають їх поза увагою. Зокрема можна назвати такі: історія формування національних еліт; роль еліт в розвитку національної свідомості; еліти як об’єкт досліджень; елітарні прошарки в сучасному суспільстві; місце і роль політичної, військової, наукової, культурної, інтелектуальної та інших еліт в минулому й сучасному житті; поєднання у формуванні національних цінностей їхнього оновлення і збереження, вплив еліт на ці процеси; культурні й моральні характеристики, творчі й організаційні здібності, сила

волі, твердість віри як ознаки представників елітарних прошарків суспільства; нормативні (ціннісні) та функціональні концепції в діяльності еліти; культурна самобутність нації та інших етнічних утворень; проблема “відкритості закритості” елітних груп

населення; “елітний прагматизм” та “цінізм” в діяльності еліти; еліти в процесах збереження й творення культури, держави та нації тощо.

У сучасних умовах для України та інших країн посттоталітарного типу найактуальнішими проблемами є проблеми управління соціальною системою, загальна модернізація та трансформація суспільства. Можливості розв'язання цих проблем значною мірою пов'язані з правлячою групою суспільства, її загальним станом, ефективністю функціонування, особливостями свідомості та системи ціннісних орієнтацій. Процес формування “вирощування” політичної еліти є першочерговим завданням для держави.

Сучасними українськими вченими досліджуються проблеми еліти, або квазіеліти (О.Білий, В.Каспрук, В.Малахов). Зокрема, В.Каспрук вважає, що на теренах України продовжує діяти квазіеліта, яка чинить усе можливе, щоб не допустити до влади справжню національно-налаштовану еліту. А тому він вважає, що фактично від часу незалежності в Україні при владі перебуває неповноцінна еліта (з усталеним комплексом меншовартості й постійним озиранням на дії “старшого брата”), а постійне рекрутування еліти з кланово-номенклатурного середовища стало визначальною рисою формування кола носіїв політичної і фінансової влади. Хоча після подій осені-зими 2004-2005 рр. ситуація змінилася, це потребує спеціального аналізу. Логічним продовженням цієї думки є теза Л.Залізняка, що значна частина сучасної пострадянської еліти зберегла стару провінційно-імперську, москвоцентричну ментальність... Серед української еліти зберігається хитка рівновага між старою провінційно-імперською, пострадянською та новою, національною. Виборча кампанія в Україні восени 2004 р. підтвердила цю тезу. Саме ці дві реальні політичні сили

борються між собою за контроль над Україною. Отже, єдиний суттєвий показник, що визначає політичний спектр сучасної України, – це ставлення до незалежної Української держави, а не належність до часто формальних фракцій комуністів, соціалістів, РУХу, зелених, партії влади тощо[25, с. 61].

Приділяє увагу проблемам еліти і В. Потульницький який зазначає, що протягом радянського періоду історії України поступово формувалася нова еліта з усіх соціальних прошарків, уособлюючи собою лише інтелігенцію як своєрідну соціальну групу, що формує еліту і своєю чергою залежна від неї визначенням свого становища. Він стверджує, що керівною елітою в Україні за радянських часів були адміністративно-управлінська частина еліти як джерело та засіб влади, науково-гуманітарна як допоміжний персонал для ідеологічного забезпечення влади адміністративно-управлінської еліти, та військово-правоохоронна еліта як силовий чинник існуючої влади. На його думку, в Україні наприкінці 80-х - початку 90-х рр. мирним шляхом відбулося проникнення однієї (нової) еліти до складу іншої (трансформованої старої) [44]. Подібну думку висловлює, аналізуючи стан еліти в Україні на початку 90-х рр., М. Пірен та доходить висновку, що економічна та політична модернізація і трансформація політичної пострадянської еліти значно імітується й містифікується. У цьому зацікавлені впливові групи політичної еліти у владних структурах – клани і частина бюрократії [47, с. 242-247]. М. Головатий упевнений, що сьогодні час вимагає нової еліти, передусім – правлячої, і саме такої, яку підтримують широкі верстви українства. Він умовно поділяє політичну еліту України на “стару” та “нову”. При цьому домінуючою за кількістю, силою, обсягом повноважень є “стара” еліта, до якої входять колишні партійні лідери, державні службовці, комсомольські працівники й активісти. Ця частина еліти ще й дотепер має значну перевагу над “ною”, “молодою”, яка виформовується насамперед на основі теоретико-практичної підготовки та досвіду організаційно-господарської роботи. “Нова” українська еліта формувалася, особливо з часу проголошення незалежності

України, як носій переважно національно-культурних ідей, цінностей [14].

На думку О. Лазоренко, політична еліта України почала формуватися тільки у 90-х рр. А.Пахарев вважає, що в Україні поки що правляча верхівка виступає як формальна політична еліта, відповідаючи лише окремим якісним рисам цього поняття. Він наголошує на тому, що формальна політична еліта, яка опинилася при владі в перші роки незалежності, має свої особливості, які полягають у тому, що вона є своєрідним симбіозом вчорашньої партійно-державної бюрократії, яка поспішно змінила попередні комуністичні переконання, політичних романтиків із числа інтелігенції, які вважали, що зможуть швидко і безболісно затвердити західні цінності демократії, і представників антирадянської опозиції, дисидентів. У своєму дослідженні “Правляча еліта України” М.Шульга, О.Потехін, Н.Бойко використовують поняття “еліта” для характеристики правлячих груп України, розглядаючи їх на різних етапах розвитку українського суспільства (в основному в пострадянський період), аналізуючи різноманітні проблеми, що виникли в процесі суспільного розвитку: взаємовідносини “старої” і “нової” еліти, специфіку української правлячої еліти в пострадянський період, відносини між центральною і регіональною елітами [45].

На думку М.Сунгуровського, українська політична еліта нагадує “лебедя, рака і щуку”. З одного боку, “різношерста” команда виконавчої влади, до складу якої входять стара гвардія управлінців з традиційними методами роботи і прихильники ліберальної економіки з набором теоретично можливих варіантів розвитку суспільства. З другого – ще “різношерстніші” збори народних обранців, які намагаються написати картину України, що задовольняє смаки відразу всіх прошарків суспільства. З третього - безліч великих і маленьких партій зі своїм уявленням щодо виходу України з кризи під особистим керівництвом їхніх лідерів [54].

Деякі вчені при дослідженні проблеми еліти впровадили поняття протоеліти. Воно означає утворення групи, що

претендує на те, щоб згодом стати елітою. І не кожна протоеліта стане в наступний період життя суспільства справжньою елітою. Симптоматичним є дослідження типологізації еліт О. Лазоренком. Автор вважає, що типологізувати еліту можна за безліччю ознак: за її “роботою” в конкретному політичному режимі, за мірою володіння владою, за моделями влади та способами її здійснення, за формою правління, за територіальним аспектом, за національною належністю, за смисловою багатоваріантністю поняття тощо [29].

В. Деркач і М. Дубровський вважають, що еліта в Україні класифікується за принципом: панівна і політична еліта. Перша, на їхню думку, набагато ширша за складом і, окрім політичної еліти, містить у собі економічну, ідеологічну, інформаційну, військову, культурну, наукову та профспілкову еліти, а на думку М. Головатого, політична еліта в Україні поділяється на два основних ешелони: а) політики з вищих ешелонів влади, починаючи з Президента України, у тому числі найвпливовіші лідери партійних організацій; б) політики – вищі керівники економічного рівня, провідні підприємці країни [14].

М. Михальченко вважає, що Україною керує стара провінційна еліта, до якої увійшла велика група нової еліти вже на етапі незалежності [37]. Цю думку підтримує В. Полохало, який зазначає, що керівний політичний клас – це значною мірою колишня партійно-державна номенклатура, яка лише частково оновилася за рахунок інших груп, у тому числі за рахунок інтелектуалів; вона не тільки (берегла свої позиції в суспільстві й у політичному процесі, а й значною мірою зміцнила їх, насамперед через нелегітимне, тіньове привласнення та розподіл так званої загальнодержавної, “суспільної” власності й концентрації у своїх руках влади [43].

Можна констатувати, що політична еліта сучасної України є строкатим конгломератом правлячої і неправлячої групи еліт, які розпадаються на такі специфічні типи: еліти класів, прошарків, професійних груп населення; еліти політичних партій, громадських організацій, рухів; еліти державних інституцій; еліти регіонів (автономія, область, місто, район);

еліти надпартійні (надпартійні, які опираються на недержавні економічні структури та засоби масової інформації).

Підсумовуючи викладене вище, можна констатувати, що ідеї елітарних концепцій відображені у працях і творчості українських дослідників. Оригінальність праць полягала у специфіці України – передусім у двох тривалих періодах бездержавності (у складі двох імперій та в часи СРСР) і короткочасної незалежності України – у ХХ-ХХІ ст. трохи більше 14 років.

Характеристика поняття “політична еліта”. Аналіз поняття “еліта” в історичній та політичній літературі

Після розвалу СРСР перед українською державою постало складне питання формування власних державних органів влади. Від того хто постане у влади, з чим буде асоціюватися влада у народу, який напрям розвитку держави буде обрано залежало майбутнє України. Особливого ставлення дослідників вимагає питання аналізу складного процесу державотворення, та виявлення причин, які привели до політичної кризи на сучасному етапі.

Елітистська традиція в соціально-політичній та історичній думці одна з найстаріших, тому природно займає гідне місце в класичній спадщині політології та історії.

Стосунки між елітами — це уособлення прихованої боротьби за владу, з нею пов’язують головні історичні події нашого часу (державні перевороти, боротьбу за ринки, нафтові кризи тощо) . Разом із тим, однією з особливостей аналізу дослідження владної еліти є те, що попри довготривале осмислювання дослідниками її сутності, сумнівною сьогодні залишається однозначність в його трактуванні, насамперед, в теоретичній площині. Й це не дивлячись на те, що в сучасній політичній науці термін “еліта” став загальноприйнятою категорією, незважаючи на тривале застосування цього поняття, його й досі слід розуміти як суперечливе та нечітко визначене, на що, наприклад, вказує наявність біля п’ятдесяти лише найбільш вживаних його визначень [16]. У першому значенні “еліта” (від фр. elite — добірний, вибраний) — це “найкращі,

добірні екземпляри селекції”, в другому, переносному значенні — “найкращі представники (суспільства, країни, народу і т. д.)” [41] або “найкращі представники певної частини суспільства, суспільної групи і т. п., наприклад, наукова еліта” [41].

У словнику С. Ожегова і Н. Шведової уточнюється, що в іншому значенні “еліта” — це не тільки “найкращі представники певної частини суспільства, угруповання”, але і “люди, що відносяться до верхівки певної організації, угруповання. Творча, політична, владна еліта” [42]. Інші автори так визначають слово “еліта”: “найкращі представники суспільства або будь-якої його частини.

Нині в різних колах, як наукових, так і не наукових, говорять про політичну еліту, де-факто зараховують до неї всіх вищих державних чиновників, членів парламенту та лідерів політичних угруповань.

З етимологічної точки зору поняття еліта має два значення. З одного боку, еліту можна розуміти, як групу людей, які володіють відрізняючими їх якостями та ознаками, дозволяючими їм формувати поведінку, погляди та думки інших членів суспільства. Згідно з цим еліта – це носій виключних рис, що виділяють її, притаманних лише їй. Це краща, найбільш цінна для суспільства група, яка стоїть над масами та покликана в силу володіння особливими якостями керувати ними. Таке розуміння еліти віддзеркалювало реальності рабовласницького та феодального суспільства, елітою якого виступала аристократія. Але з іншого боку еліту можна трактувати як групу осіб, які володіють максимально чітко вираженими рисами, найвищими за цією або іншою шкалою вимірювань. До того ж дані риси не виділяють цю групу, не протиставляють її суспільству. Характерною ознакою її є інтенсивність певних рис, якими вона володіє більшою мірою, ніж інші. У цьому значенні термін “еліта” використовується у таких словосполученнях, як “елітне зерно”, “елітні сорти кави”, “елітні війська” та інше.

Узагальнюючи різні визначення поняття влади (а їх дуже багато), можна стверджувати, що поняття влади об'єднує три

основних елементи, а саме: суверенність, тобто самостійність її носія; волю, яка є панівною, а також силу, яка забезпечує здійснення цієї волі, коли вона не виконується добровільно.

Таким чином, можна підсумувати, що влада: це по-перше, завжди двосторонні відносини, тобто відносини між суб'єктом, що має владу, і підвладним (підлеглим); по-друге, підвладному суб'єкту адресується вольовий обов'язковий для виконання припис, який він під загрозою застосування примусу повинен виконати. Поряд з цим слід враховувати, що наведені вище ознаки влади зосереджують увагу лише на найбільш вразливих, гострих та крайніх ознаках і проявах. Проте влада може проявлятися у досить різних формах, за допомогою широкого кола методів. Тому стосовно визначення суті владних відносин дуже велике значення мають питання, пов'язані з формами, методами, засобами здійснення влади.

З поняттям влада невід'ємно пов'язано поняття еліта. Еліта – це вищі, привілейовані верстви які здійснюють в суспільстві функції управління, розвитку науки, культури. Як вважає Святослав Рибас, головна зброя еліти – держава.

Погляди, які поділяли суспільство на вищих та нищих, шляхетних та чернь, аристократію та простий люд з'являються ще в часи розкладу родового устрою. Найбільш послідовне обґрунтування дана теорія отримала у творах Конфуція, Платона, Макіавеллі, Карнелія, Ніцше. Перші сучасні, класичні концепції еліт виникли наприкінці ХІХ ст.- поч. ХХст. Вони пов'язані з іменами Гаetano Моски, Вільфредо Парето та Роберта Міхельса. Однією з спільних ідей є:

- Зміна персонального складу еліти;
- Формування і зміна еліт в ході боротьби за владу;
- Керуюча та панівна роль еліт в суспільстві.

Політична еліта – суспільно активна група людей, яка активно відстоює певні світоглядні та ідеологічні цінності, має конкретну політичну мету і проект її здійснення. Для політичної партії важливим є підтримка в суспільстві. За таких умов політична еліта має можливість стати правлячою державною елітою.

Процес формування національної політичної еліти може тривати багато років. Як вважає Л. Кочубей, еліту можна визначити за двома критеріями: формальними – офіційним становищем, що його посідають певні особи, та ціннісним – суспільним авторитетом, що його здобули особи незалежно від офіційного статусу. Щодо політичної еліти за формальною ознакою – це ті хто править; ціннісною – ті, хто гідний править [23, с. 26]. Також під політичною елітою розуміють меншість суспільства, що становить собою самостійну, вищу, відносно привілейовану групу, наділену особливими психологічними, соціальними і політичними якостями, яка бере безпосередню участь у прийнятті і здійсненні рішень, пов'язаних з використанням державної влади або впливом на неї. Дослідники поділяють правлячу еліту пострадянського періоду на відкриту і тіншову. Відкрита еліта в Україні це публічні політики, які займають важливі позиції у державі: народні депутати, члени уряду, державні службовці високого рангу. Під тіншовою елітою розуміють людей, які мають сильний вплив на прийняття важливих рішень в державі завдяки своєму матеріальному становищу або неординарним особистим якостям [56, с. 222].

Таким чином, вважається що, національна еліта – це керівна верства народу, що дбає про його інтереси, а державна еліта – це керівна верства населення. В країнах пострадянського простору, особливо в Україні не вдалося сформувати на початковому етапі державну еліту з патріотів корінної нації. До влади прийшли представники радянського партійного апарату.

В політичній літературі існує ще одне поняття, яке покликане характеризувати органи влади – адміністративно-владна еліта. Адміністративно-владна еліта – це та група правлячої еліти, яка обіймає високі державні посади в усіх гілках влади [58, с. 28]. Тепер дійдемо до висновку, що адміністративно-владна еліта в Україні це і є національно-партійна правляча еліта, покликана захищати інтереси народу, народу, який дозволяє від свого імені керувати державою.

Уживання терміна “еліта” стосовно верхівкових груп українського суспільства, як і дослідження походження, ролі та

значення еліти, пов'язане із загальним процесом національного державотворення. Початок 90-х рр. ХХ ст. поставив на порядок денний актуальне питання про створення власне української еліти нового типу. За спрощеною схемою, на рівні буденної свідомості нашого суспільства йшлося про владу, яка була б здатна зберегти і зміцнити незалежність України, здійснити необхідні трансформаційні процеси на шляху переходу від командно-адміністративної до ринково-демократичної системи, від авторитарно-консервативної до соціально-правової держави. Незвичайність і складність завдань вимагає поєднання практики державотворення з теоретичною розробкою різноманітних проблем становлення і формування політико-управлінської еліти в Україні [25].

Провідний науковий співробітник Інституту філософії Національної академії наук України О.Білий вважає, що є достатньо підстав для того, щоб розуміти під політичною елітою, перш за все, політичний авангард, верству керманічів. Адже семіологічне ядро поняття “еліта” – це влада як така. Не є винятком і будь-яке розширене, конкретизоване відповідно до різних галузей людської діяльності тлумачення цього поняття.

Таким чином, найбільш виправданим буде розуміти під політичною елітою специфічні, владно-політичні групи, які в умовах антагоністичного суспільства репрезентують виконавчу, владно-політичну частину правлячого класу.

Особливості розвитку владних структур. Політичні конфлікти. Шляхи формування української політичної еліти (1989-1993 рр.)

Початком демократизації суспільства, політичних перетворень вважається перебудова періода М.С.Горбачова. Реалізуючи політичні перетворення, М.С. Горбачов намагався опертися на існуючі структури і владні механізми, вносячи у них персональні зміни. Подібним чином діяв у свій час М.С.Хрущов, виганяючи з верхівки партбюрократії явних сталіністів, розставляючи усюди “своїх людей”, але ті при першій нагоді зрадили його, оскільки навіть поверхневі реформи сприймалися як загроза інтересам цієї верстви. Те ж неминуче

відбулося і з М.С.Горбачовим, якого зрадили у серпні 1991 року “його” ж люди, практично все його найближче оточення.

Західні советологи свого часу активно сперечалися про те, чи є тоталітарна еліта СРСР монолітною, чи існує елітний плюралізм, і насамперед конкуренція між партократичною елітою, у руках якої був контроль над кадрами й ідеологією, і технократичною елітою, що відала економікою. Для надання видимості широкого соціального представництва до еліти допускали перевірених, ретельно відібраних “номенклатурних” робітників і колгоспників. Наприкінці перебудови відбулося явне ослаблення партійного контролю над економікою. Наступним ударом по номенклатурній системі, по партійній еліті (традиційно закритій) були перші відносно демократичні вибори 1989 року, переміщення влади від ЦК КПРС до Верховної Ради, потім до президентських структур.

Політична система Української РСР починає зазнавати змін в останні роки “перебудови”. У 1989 р. були внесені істотні поправки до проекту закону про вибори до Верховної Ради УРСР. Закон “Про зміни і доповнення Конституції (основного Закону) Української РСР” прийнятий 27 жовтня 1989р. значно змінив розстановку партійних сил. Комуністична партія була позбавлена за ст. 84 Конституції права висування кандидатів у народні депутати. За цією статтею передбачалося, що до виборчих бюлетенів може бути включено будь яку кількість депутатів. За ст.12 Конституції більш чітко визначалася компетенція Верховної Ради. На даній основі були прийняті закони “Про вибори народних депутатів Української РСР” та “Про вибори депутатів місцевих Рад”.

Оцінку закону дав В. Бойко, в той період голова Центральної виборчої комісії, він відмітив, що вдосконалюється механізм політичної системи [40, с. 3]. Вибори набули демократичності. Утворений Демократичний блок претендував на депутатські мандати разом з комуністами. Формування демократичної партійної еліти проходило в рамках однопартійної політичної системи, тому викликало деякі труднощі. В результаті виборів 1990 р. Демократичний блок був

представлений 111 народними депутатами, переважно представниками Західного регіону України. 373 - депутата від КПУ, але не всі з них підтримували лінію керівництва КПУ [18, с.186].

У пострадянський період на зміну старій тоталітарній еліті до влади приходять нова. Нову еліту ряд політологів називають демократичною. Не слід ототожнювати поняття “посттоталітарна еліта” і “демократична еліта”. По-перше, політична система, що приходять на зміну тоталітарній, далеко не завжди є демократичною. Вона може, зокрема, бути авторитарною. Крім того, на початковому етапі політичної еволюції нашого суспільства виразно виявляється, що розходження між старою і новою елітами не настільки великі, як цього очікували більшість політологів. Слід зазначити, що демократичні якості нової еліти повинні ще розвинути.

У демократичних країнах формування майбутньої еліти відбувається у середовищі політичної опозиції, у надрах старої соціально-політичної структури. Ситуація у країнах СНД у цьому сенсі дуже специфічна. В умовах тоталітарної диктатури зазначений процес деформується, заморожується. Сім десятиліть безжалісно придушувалися спроби створення опозиційних організацій. Найбільші репресії обрушилися на дисидентський рух, його лідери або гинули у в'язницях і таборах, або змушені були емігрувати. Формування нової еліти було, таким чином, штучно затримане. Цей процес активізувався лише наприкінці 80-х років. Нова еліта формувалася частково в надрах КПРС із тих, хто боровся з її консервативною більшістю, і тих, хто, відчувши нові тенденції, поспішив з кар'єрних міркувань відмежуватися від партії і примкнути до нових структур, частково – з лідерів неформальних рухів. Нова еліта неоднорідна (на відміну від старої еліти) – з погляду як політичного “походження”, так і компетентности, професійних якостей, ідеологічних орієнтації.

Посттоталітарна еліта вища за своїм інтелектуальним потенціалом (що, правда, більше стосується вищих ешелонів влади), висунута значною мірою не “зверху”, а “знизу” і вже

тому вмiє спілкуватися з масами. Однак, після того, як вона прийшла до влади, швидко виявилось, що якості, потрібні правлячій еліті, сильно відрізняються від якостей, необхідних опозиціонерам. Коли потрібно не стільки виступати із запальними промовами на мітингах, скільки управляти суспільством, управляти щоденно і кваліфіковано, з'ясувалося, що нова еліта тотально не готова до цієї нової ролі. Якості, необхідні на першому етапі перетворень, не завжди добрі на другому, коли головне – кропітка організаційна робота з відродження економіки, вирішення соціальних і культурних проблем.

Чи відбулася зміна еліт? Існує декілька точок зору на дану проблему. Перша, найпоширеніша точка зору полягає у тому, що перехід від тоталітаризму до демократії супроводжується обов'язковою зміною еліт – тоталітарних на демократичні. Партноменклатура КППС, що узурпувала владу в СРСР, зійшла з політичної арени; проти неї і був спрямований основний удар демократичних перетворень. Процес супроводжувався спробами реваншу (путчі 1991 і 1993 років).

Друга точка зору, за якою зміни еліт узагалі не відбулося: колишня, номенклатурна, фактично збереглася, лише змінивши ідеологічну направленість – з партократичної на псевдодемократичний, внаслідок виникла неономенклатура. При цьому звичайно посиляються на те, що в ряді республік і областей різних змін у складі еліти не відбулося, ті ж особи (у минулому – партійні робітники) просто переселилися у нові крісла.

Третя точка зору близька до другої, але вона по-іншому обґрунтовується. Зміна еліт – видимість. І раніше комуністична еліта країною не управляла: заклики до світлого комуністичного майбутнього були лише ідеологічним камуфляжем, що прикривав цілком реальне панування бюрократичної, чиновницької еліти. Та ж бюрократія править і тепер, тільки прикриваючись, демократичними гаслами. Відчуження влади від народу збереглося, тільки та ж “партія начальства” спирається уже на нові механізми влади. Саме вона найчастіше

вирішує, дозволяти чи не дозволяти перетворення тих чи інших державних підприємств у приватні чи акціонерні, здавати чи не здавати в оренду землю чи міські приміщення і кому саме. Звідси – можливість одержання величезних хабарів, що кладуть початок створенню величезних маєтків. Якщо прерогативою цієї еліти раніше була влада, то тепер вона доповнена власністю, тією самою приватизацією в інтересах еліти, яку народ не без підстав охрестив “прихватизацією”.

М.В. Паламарчук вважає, що в Україні, як і в інших країнах пострадянського простору не відбулася трансформація комуністичних партій. В Україні комуністична партія була ідеологічним противником влади і разом з тим досить конструктивною у вирішенні конкретних державних справ [49, с.10]. Нині виявилось, що розбіжності між старою і новою елітами не настільки великі, це аж ніяк не полярні протилежності. Навпаки, влада, що здійснювалася донедавна партноменклатурою, а нині – новою елітою, успадкувала від старої так багато, що інколи здається її дзеркальним відображенням. І та й інші еліти виховувалися в умовах тоталітаризму і несуть на собі тягар його політичної культури. Усе це свідчить про те, що процес зміни еліт, очевидно, буде доволі тривалим.

Після розпаду Радянського Союзу склад владних структур майже не змінився. За даними Національного інституту соціальних досліджень серед осіб, які посідали найвищі посади в системі влади в 90-х роках, вихідці з партійної комсомольської номенклатури складали 73%, а серед осіб, які обіймали посади глав обласних адміністрацій, їх кількість сягала 80%. Вони, як були, так і залишилися при владі. Для подальшого становлення держави важливим було створення такої влади, яка б була визнана і громадянами країни і іншими країнами світу, як органи які уповноважені представляти державу та народ у міжнародних відносинах.

В перехідний період розвитку держави важливо яку міру відповідальності відчуває за все що відбувається національна політична еліта. На жаль, після здобуття незалежності

українська правляча еліта виявилася неспроможною визначити напрями розвитку суспільства, шляхи розв'язання проблем. Постійна конфронтація у гілках влади, неспроможність взаємодіяти на користь держави привела до політичної, економічної кризи у 90 рр. ХХ ст.

У становленні нових управлінських структур ситуація ускладнювалася також тим, що в Україні, як і в більшості країн колишнього СРСР, не було тривалого досвіду самостійного розвитку в рамках національно-територіальних утворень. Нерозвиненість політичних систем, інститутів влади політичних партій, відсутність деяких інших атрибутів влади призводили до великих складнощів на початковому етапі становлення державності й структур управління. В незалежних новоутворених державах склався і функціонував фактично той державний устрій, існували кордони, внутрішнє територіальне ділення, що були успадковані від СРСР.

Формування політичної еліти в Росії, Україні, Білорусі пішло відмінним від Заходу та колишніх країн народної демократії шляхом. До сутнісних характеристик такого переходу можна віднести, по-перше, “перелицювання” колишньої радянської, партійної та комсомольської номенклатури в еліту “демократичну”. По-друге, висунення на керівні посади колишніх від КПРС партійних керівників середньої та нижчої ланки при їхньому лояльному ставленні до колишніх перших осіб області, міста, району. По-третє, витіснення з органів управління представників гуманітарної інтелігенції, працівників вищої школи і заміна їх здебільшого спеціалістами сільського господарства та інженерно-технічними робітниками. По-четверте, зростання чисельності і поповнення еліти і номенклатури здебільшого за рахунок господарських керівників. По-п'яте, збільшення чисельності та впливу у складі номенклатури вихідній із сільської місцевості. Заданими центру А. Розумкова, 87% української політичної еліти - це вихідці з сільської місцевості [25].

Таким чином, значна частина сучасної правлячої еліти України вийшла із радянської адміністративно-партійної,

комсомольської та господарської номенклатури. Під номенклатурою розуміємо осіб, які обіймали керівні управлінські посади в центральних та регіональних органах влади за часів Радянського Союзу [17, с.5]. Шляхи формування нової влади проходили в декілька етапів:

1. Одна частина старої еліти перейшла у нову адміністративно-владну еліту, до органів виконавчої, законодавчої влади як центральної так і органів місцевого самоврядування. Судова влада трансформувалася набагато м'якше. Трансформація еліт відбувалася природним шляхом – одні закінчували свою кар'єру, інші підвищували свої посади, молодь займала стартові позиції;

2. Інша частина представників старої еліти перевела свій політико-адміністративний капітал (посади у ешелонах влади) в економічний – у приватну власність і в посадах в установах і на підприємствах, заснованих на приватних засадах;

3. Господарська еліта адаптувалася до ринкових умов набула статусу власників підприємств, а стосовно нашої держави набула не тільки економічної влади але і політичної [58, с. 27].

Українські вчені значну увагу приділяють дослідженню процесу формування правлячої політико-управлінської еліти сучасної України та виділенню його етапів. Зокрема, Н. Круглікова виділяє такі етапи:

Перший етап: 1989 р. - грудень 1991 р. цей період характеризується становленням неформальних організацій, сформованих прогресивними демократичними силами.

Другий етап: 1992 – 1993 рр. при владі залишається стара партійна еліта, взявши за основу гасла народно-демократичних сил.

Третій етап: 1993-1998 рр. у цей період вирішуються протиріччя між старою партійною елітою та партійно-господарською і національно-демократичною елітами. Внаслідок чого відбулися вибори 1998 р.

Четвертий етап: 1998 - 2005 рр. характеризується формуванням контреліти, логічним завершенням якого стали вибори Президента України [26, с. 343].

М. Шульга виділяє наступні етапи розвитку правлячої політичної еліти:

Перший – 1989-1994 роки. Рамки етапу пов'язує з початком утворення незалежної держави та межею вважає президентські вибори 1994 року. Формується нова еліти, яка співіснує зі старою радянською. Відбувається конвертація політичного й адміністративного капіталів старої еліти в економічний, перерозподіл власності у зв'язку з переходом до ринкової економіки.

Другий – 1994-1999 роки. Період президентства Л. Кучми. накопичення капіталу в усіх трьох груп еліти – старої правлячої, нової правлячої та нової кримінальної. Утворюються владно-елітні клани – дніпропетровський, донецький, київський, південний та ін.. Розгортається протиборство регіональних еліт між собою та за контроль над центральною київською владою. Підноситься роль неконституційного органу - Адміністрації Президента України. Великий бізнес стає джерелом рекрутування політичних партій, тим самим отримує можливість впливати на прийняття важливих рішень. (Рекрутування – процес залучення нових людей до політичної еліти) [31, с. 231]. Починається збагачення великих посадовців.

Розрізняють два головних типи рекрутування еліт — відкритий та закритий. Еліту називають відкритою, якщо доступ до неї відкритий представникам різноманітних соціальних груп. Закритою еліта є у випадку, коли процес рекрутування приймає само відтворювальний характер.

Закритий тип рекрутування еліти історично перший, тоді як другий - результат розвитку політичних систем, бо потребує для свого функціонування найвищого рівня політичної культури.

Третій етап – 2000-2004 роки. Третій етап охоплює також другий строк президентства Л. Кучми. З'являється новий термін “прокучмівська” еліта, яка поєднує три групи еліт – стару, нову та кримінальну. Формуються потужні олігархічно-кланові

угруповання, відбувається поєднання влади із власністю, перерозподіл владного ресурсу, формування контр еліти.

Четвертий етап – з кінця 2004 року [58, с. 35].

Але рамки даного дослідження обмежуються 2004 роком, тому детально розглядати цей період в рамках дослідження немає сенсу.

Володіючи досить високими на той час професійним потенціалом і можливостями, чиновники могли організувати й управляти діяльністю в будь-яких сферах суспільного життя. Перш за все, управлінський досвід і знання були затребувані в економіці. І умовах концептуального хаосу політико-управлінська еліта значно мірою зберегла свої позиції й була мало не єдиною організованою суспільною групою в умовах системної кризи. Проте, не дивлячись на великі можливості й переваги, які можна було б направити на реалізацію суспільно значущих потреб, еліті вдалося одержати простір для активних дій відповідно до своїх власних інтересів. Збагачення чиновників у період початкової приватизації стало тією винагородою, яку управлінці одержали за збереження відносної стабільності політичної системи в цей період [25].

Еліту з початку 90 рр. поділяють на “стару” та “нову”. Відокремлюють два наукових підходи у поясненні переходу від “старої” до “нової” еліти. Перший використовував співвідношення у новостворених елітах між політичними (партійними) та господарськими (управлінськими) компонентами, що формально не пов’язані з попередньою політичною системою. Другий передбачає або “революційну” повну зміну еліти, або самозбереження та заміну «декорацій» навколо еліти. Відбувається прихід до влади контреліти. Іншою основою для систематизації концепцій, які описують соціальний перехід, може бути співвідношення ролі політичного (партійного) і управлінського (господарського) компоненту радянської еліти (номенклатури) в її подальшій трансформації в політичну еліту [50, с. 61]. Процес трансформації не закінчений і в елітних групах до теперішнього часу відбуваються значні зміни.

Для характеристики сутності еліт в перехідних суспільствах дослідники вживають термін “трансформація еліти”, “зміна еліти”, “заміна еліти”. Л. Мандзій у статті “Політична еліта в перехідних суспільствах” визначає, що “заміна еліти” означає усунення попередньої еліти і прихід до влади контреліти, а це на її думку є наслідком революційних перетворень [31]. В Україні не відбулося 100% усунення старої еліти, та заміна на нову. Причиною цього є неможливість повної заміни професійних старих кадрів на державних посадах.

В дослідженнях Л. Мадзій [32], Н. Ротара [50] розглядається аналіз процесу зміни еліт І. Куколева який виділяє декілька моделей, за допомогою яких можна розкрити сутність трансформації елітних груп. Перша модель – зміни потоків де трансформація представлена як послідовна зміна декількох хвиль правлячої еліти. На кожному етапі трансформації попередня хвиля правлячої еліти висуває на керівництво наступну, а та в свою чергу стає могильником для тих, хто її висуває. В дослідженнях приводиться приклад з радянської та російської історії. Автор вважає, що в сучасній українській історії також можливо знайти аналогічні приклади, і буде намагатися зробити аналіз в інших роботах.

Друга модель – політичного капіталізму, найбільш поширена модель трансформації. Зміст трансформації полягає у конвертації політичного капіталу в капітал економічний. Політична номенклатура використала політичну владу та першою освоїла механізм приватизації державної власності. Відбувається зростання влади політичної та економічної.

Третя модель – бунту економічної еліти чи пробудження регіональних еліт. Номенклатура складалася з двох частин – партійних працівників і господарських керівників. Кожна з них мала владу і розпоряджувалася певними ресурсами. Господарники були в менш привілейованому стані, ніж партійна верхівка. В результаті трансформації відбувається процес доручення певної частини партійної еліти до господарської, на базі цього формуються сучасні елітарні групи.

Четверта модель – ролі контреліт відображає публічні і соціальні моменти політичного процесу. Господарська еліта в боротьбі проти партократів використала як свого політичного союзника контреліту (культурну і науково-технічну інтелігенцію), в результаті до влади приходять економічна еліта і номенклатура другого і третього ешелонів.

I. Куколев виділяє і стадії трансформації радянської номенклатури в нову еліту:

Перша – послідовна втрата влади КПРС як органу, що структурував підвалини всієї політичної системи, монополії на владу – 1987-1989 рр.;

Друга – різка зміна правлячої еліти -1991 р.;

Третя – розгром системи Рад – 1993 р. у Росії, в Україні нова еліта використовує систему Рад для легалізації влади;

Четверта – легітимізація еліти через вибори 1995-1997 рр. [27,с.89].

Дослідники проблеми трансформації політичної еліти України виділяють певні цикли трансформації. Зокрема І.Голіяд зосередила увагу на наступних: [17]

Латентний період (1985-1990). Поступові зміни загальнополітичного характеру, створення умов для включення радянської еліти у нові для неї види діяльності.

Період конверсії (1990-1991). Підготовлена до змін номенклатура бере участь у створенні нових інституційних, економічних та політичних умов розвитку країни. В минулому залишається ідеологічна єдність еліти, з'являються різноманітні політичні та ідеологічні табори. Відкриваються можливості для нових сфер діяльності та нові форми рекрутування еліти. Триває процес конвергенції політичного статусу номенклатури в економічний капітал.

Період конфронтації (1991-1996). Активна політична фрагментація, якій сприяв процес інституціоналізації та відкритий перехід до ринку. Формуються головні гілки влади.

Період стабілізації (1996-1999). Зміцнення позицій президентської влади в регіонах. Консолідація навколо президентської влади економічних і політичних капіталів. Пакти

еліти, що ведуть до стабілізації в політичному просторі без демократизації.

Далі дослідниця виділяє останній період 1999-2001рр., який характеризується домінуванням президентської влади, навколо якої зосереджені всі адміністративні та економічні ресурси. Загострення протиріч між олігархами та адміністративною владою.

Автор вважає, що даний період можливо продовжити до 2004 року, а останнім у цій періодизації зробити період який охоплював би президентство В. Ющенко.

В Україні політична еліта в повному розумінні поняття не склалася. Вона не змогла виконувати притаманні їй обов'язки: ефективно управляти державою, приймати оптимальні рішення, сформувати професійний кадровий склад. Останнім часом спостерігається тенденція до створення замкнутої політичної структури, яка намагається узурпувати владу, тим самим не маючи авторитету у народі.

На сучасному етапі державотворення спостерігається незлагодженість роботи гілок влади, конфронтація політичних партій, а це формує у суспільства недовіру до владних структур: виконавчої, законодавчої, судової влади, збройних сил а також засобів ЗМІ.

Ряд авторів, наприклад А. Оболенський, зробили спробу розібратися в причинах втрати ефективності політико-управлінської еліти. Він відзначає тенденцію до зниження якості роботи системи управління і рівня політико-управлінської еліти в 90-і рр. ХХ ст. Порівняно з радянським періодом, констатує автор, ефективність діяльності чиновників значно знизилася. Інші дослідники, відзначаючи втрату ефективності в діяльності державних службовців 90-х рр. ХХ ст., вважають моральний і культурний чинники такими, що є визначальними в даному процесі. Зниження престижу державної служби і, відповідно, зниження професійного рівня еліти в трансформаційний період послужило однією з причин для виникнення негативних проявів у сфері державного управління [25].

Австрійський економіст і соціальний мислитель Ф. Гайек зазначав: “Будь яка влада спирається на громадську думку ... Найпотужніша диктатура гине, якщо її позбавили підтримки громадські думки” [23, с.27].

Структурний аналіз окремих груп української еліти дає можливість зробити висновок, що загал нинішніх працівників вищих органів державної влади України утворено переважно за рахунок службовців радянських часів – вони становлять 46 % від загальної кількості, 22 % цієї групи до 1991 р. працювали у сфері управління господарством, 16% - у партійних органах, 8 % - представники радянської наукової інтелігенції.

Загальна кількість працівників місцевих та районних органів влади сучасної України також сформувалися із службовців радянських часів – 52 %. Радянські науковці – 21 %, співробітники партійних органів – 8 %.

Цікаві дослідження з приводу реконверсії радянської партійної номенклатури в політичну систему України зробив В. Мароко [34]. В 90-х рр. стара номенклатура була представлена: в Кабміні – 87%, РНБО – 93%, Верховній Раді України 1 скликання – 74%, 2 скликання – 95% від загальної кількості посадовців. Зменшення представників старої еліти у вищих ешелонах влади до 74 % відбулися під час прем'єрства Ю. Тимошенко у 2005 р., відбувається збільшення ролі бізнес-еліти до 43% [34, с. 246].

Цікавим є аналіз поколінної структури еліт. Характер і своєчасність зміни поколінь еліти суспільства визначають темпи його розвитку. Як виявили вчені повоєнне покоління виявилось політично сильнішим за своїх безпосередніх попередників. В українській політиці всі роки незалежності домінувало саме повоєнне покоління політичної еліти (Л. Кравчук, Л. Кучма, І. Плющ, О. Мороз, Є. Марчук та ін.). Якщо брати у відсотках, то політичні діячі віком понад 50 років складають разом 66 % [49, с. 77].

Приходимо до висновку, що радянська партійна номенклатура протягом існування незалежної держави становила значну частину у владних структурах України, але у

період 1990-2000 рр. її відсоток зменшувався у Верховній Раді та уряді, а в Адміністрації Президента збільшився.

Конституція України проголосила у ст. 5, що носієм влади і єдиним джерелом влади в Україні є її народ, який здійснює владу через органи державної влади і органи місцевого самоврядування, що передбачено статтями 6 і 7 Конституції. Тобто Конституція України офіційно визнала пануючою владою — владу народу і затвердила верховенство цієї влади над усіма іншими. Це вбачається у конституційному положенні, що право визначати і змінювати конституційний лад в Україні належить виключно народові України і ніким не може бути узурповане. При цьому державна влада в Україні, як відомо, здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу і судову, тобто згідно з принципом розподілу влад. Отже, основна ідея такого поділу полягає в запобіганні існуванню такої державної структури, яка могла б зосередити у своїх руках надзвичайні повноваження, що мають належати до різних гілок влади, у запобіганні створенню передумов для безконтрольного здійснення, а то і зловживання владними повноваженнями [3;4]. Тому важливим моментом є не допустити узурпації влади політичною елітою, а також активна взаємодія політичних еліт. На сучасному етапі державотворення спостерігається незлагодженість роботи гілок влади, конфронтація політичних партій, а це формує у суспільства недовіру до владних структур: виконавчої, законодавчої, судової влади, збройних сил а також засобів ЗМІ.

Не існує спеціальних юридичних актів, які б жорстко унормувували діяльність політичних чи інших еліт. Могли б використовуватися політико-правові норми, механізми і традиції, що певним чином регулюють діяльність еліт. Певна річ, що діяльність Верховної Ради України як законодавця є тут провідною. Важливим моментом залишається формування державної національної влади, визначення її конкретної відповідальності. Маються на увазі Кабінет Міністрів України та місцеві органи влади.

Для подальшого становлення держави важливим було створення такої влади, яка б була визнана і громадянами країни і іншими країнами світу, як органи які уповноважені представляти державу та народ у міжнародних відносинах.

Союзний центр зволікав з проведенням політичної реформи і за таких умов деякі союзні республіки стали перебирати на себе владні повноваження. Головною рушійною силою українського суверенітету була Верховна Рада. У діяльності Верховної Ради УРСР та незалежної України виділяють два етапи: до і після проголошення незалежності.

Роль громадських рухів в розкладі радянської системи та закладені основ політичної системи незалежної держави досить велика, але не головна. Є тут певна роль і правлячої на той період комуністичної партії.

Важливим чинником в процесі становлення політичної системи України були відмінності регіонів. Вони відчувалися не тільки в економічному, культурному сенсі, але і в участі їх представників в органах влади республіки та СРСР в радянський період.

Проблема загострюється в перехідний період, із-за того що українські організації різних регіонів включаються в політичну боротьбу. Наприкінці 80 - на початку 90 рр. XX ст. регіональний фактор стає одним із вирішальних в становленні політичної системи України. Відіграє значну роль в закладенні основ багатопартійної системи, формуванні політичної еліти. Так, наприклад, перші Президент України Л. Кравчук та Л. Кучма під час виборів робили опір на партійну еліту південно-східного регіону.

Спираючись на аналіз регіонального розподілу представників еліти у різних сферах діяльності робимо висновок: так лідерами за кількісним показником серед представників районних, обласних та місцевих органів влади є донеччани – 7% та вінничани – 7%; серед представників найвищих органів влади найбільша кількість припадає на Київ та Київську область – 13% та 9% відповідно та на Житомирську

область – 7%; серед політиків лідерство належить Донецькій та Львівській області – по 7%. [49, с. 83]

Регіональний вплив партій заважав створенню повноцінної правлячої партії. Жодна з політичних партій не могла отримати широкої соціальної підтримки.

Аналіз подій початкового етапу державотворення дає змогу зробити висновки щодо формування політичної еліти в Україні. Відзначаємо високий ступінь спадковості вітчизняної еліти, особливо її бюрократичної складової. З одного боку, відбувається плавний перетік держслужбовців радянських часів в органи влади незалежної України, це свідчить про певний застій у лавах вітчизняної еліти. Про застій свідчить і аналіз вікового складу української еліти. Прийшли висновку про те, що посади в органах влади посідали особи віком 50-60 років. Формування елітних прошарків в Україні потребувало і потребує суспільних змін. З втратою державою своїх владних позицій у ході трансформації, політико-управлінська еліта в Україні втратила свою позитивну якість. Якісний склад, професійний рівень української політико-управлінської еліти значно знизився, і вже до кінця 90-х рр. в Україні об'єктивно назріла потреба посилення адміністративного потенціалу держави, що спричинило зміну загальних параметрів і характеристик діяльності еліти.

Список використаних джерел та літератури

1. Конституція України. – Харків “Парус”., 2007.
2. Архів Верховної Ради України, ф. 1, оп.16, спр.5467, арк.1-53.
3. Архів Верховної Ради України, ф.1, оп.35, спр.134.
4. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі - ЦДАВО України), ф. 1, оп.16, спр. 4497.
5. ЦДАВО України, ф. 1, оп.16, спр. 4497.
6. ЦДАВО України, ф. Р-2, оп.15, спр. 2917.
7. ЦДАВО України, ф. Р-1, оп.22, спр. 1488.
8. Доповідь Кабінету Міністрів України на засіданні Верховної Ради 18 травня //Голос України. - 1993. - 20 травня.
9. Постанова Верховної Ради України “Про проведення всеукраїнського референдуму щодо довір’я (недовір’я)

- Президенту, Верховній Раді України”// *Голос України*. - 1993. - 18 червня.
10. Бабкіна О. В. Демократичні детермінанти трансформації українського суспільства / О. В. Бабкіна // *Еліти і цивілізаційні процеси формування націй*. – К. : ТОВ УВПК “Екс об”, 2006. – Т. 2. – С. 41–55.
 11. Бандурка О.М. Влада в Україні на зламі другого і третього тисячоліть/ О.М.Бандурка, В.А.Греченко – Харків: УВС, 2000. – 303с.
 12. Бандурка О.М. Парламентаризм в Україні. Становлення і розвиток/ О.М.Бандурка, Ю.Д.Древаль – Харків, 1999. – 275 с.
 13. Бойко О.Д. Історія України/ О.Д.Бойко – К. “Академвидав”, 2004. – 655с.
 14. Головатий М. Проблеми і біль становлення української еліти/ М. Головатий // *Нова політика*, 1999. - №2. – С.45-49.
 15. *Голос України*. - 1994. - 10 листопада.
 16. Горбатенко В. П. Основні напрями успішної діяльності еліти в умовах перехідного суспільно-державного розвитку / В.П. Горбатенко, І. А. Горбатенко // *Еліти і цивілізаційні процеси формування націй*. –К. : ТОВ УВПК “Екс об”, 2006. – Т. 2. – С. 95–109.
 17. Голяд І. Методологічні проблеми дослідження політичної еліти/ І.Голяд // *Магістеріум*. Національний університет “Києво-Могилянська Академія”. – 2002. – Вип.10. – С.4-8.
 18. Древаль Ю.Д. Парламентаризм у політичній системі України (політико-правовий аналіз) / Ю.Д. Древаль. – Харків: “Національний університет внутрішніх справ”, 2003. – 280 с.
 19. *Еліти і цивілізаційні процеси формування націй*. – К. : ТОВУВПК “Екс об”, 2006. – Т.1. – С. 24–29.
 20. Заєць А. Український парламентаризм. Формування й удосконалення / А. Заєць // *Віче*. – 1998. – №2 – с.18.
 21. Корнієнко В.О. Формування політичної культури сучасної владної еліти в Україні: Монографія / В.О.Корнієнко, В.В.Добіж. - Вінниця:ВНТУ,2009. – 160 с.
 22. Кочубей Л. Демократизація виборчого процесу в пострадянській Україні / Л. Кочубей // *Еліти і цивілізаційні процеси формування націй*. — К. : ТОВ УВПК “Екс об”, 2006. – Т. 2. – С. 293–303.
 23. Кочубей Л. Чому еліта безвідповідальна? / Л.Кочубей // *Віче*. – 2007. - №17. – С.26-28.

24. Кривенко Л. Тріада влади. Перша серед рівних / Лідія Кривенко // Віче, 1994. - №7(28) – с.17-32.
25. Крюков О.І. Політико –управлінська еліта України як чинник державотворення: Монографія / О.І.Крюков. – К.:Вид-во НАДУ, 2006. – 252 с.
26. Круглікова Н. Механізм формування, проблеми та перспективи розвитку політичної еліти в сучасній Україні / Н.Круглікова // Актуальні проблеми державного управління: Зб.наук. пр.УАДУ. – Вип. 2. –О.:Апропринт, 1999. - С.340-345.
27. Куколев И.В. Трансформация политических элит в России / И.В.Куколев // Общественные науки и современность. 1997. – №4 – с. 82-91.
28. Кучма Л. Про найголовніше / Леонід Кучма – К.:1999. – 351с.
29. Лазоренко О. Влада в Україні / О.Лазоренко. – К.:Вища школа,1999. – 233с.
30. Литвин В. Украина: политика, политики, власть. На фоне политического Л. Кравчука / В.Литвин – К.:”Альтернатива”,1997. – 335с.
31. Мадзій Л.С. Формування політичної еліти України (1991-1994 / Л.С.Мадзій // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2008. – Вип. XXIII. - С.50-61.
32. Мадзій Л.С. Політична еліта в перехідних суспільствах.) / Л.С.Мадзій // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2008. – Вип. XXIV. - С.230-235.
33. Мартинюк Р.С. Реалізація принципів поділу влади сучасній Україні: політико-правовий аналіз/ Р.С. Мартинюк – Острог, 2007. – 285с.
34. Мароко В. Реконверсія радянської партійно-господарської номенклатури в політичну систему України (1990-2008 рр.) / В.Мароко // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2008. – Вип. XXIV. – С.245-251.
35. Медведчук В. Державно-правове будівництво. Державна влада в Україні:сучасний стан та перспективи розвитку / В.Медведчук // Право України, 1998. - №4. – С.3-8.
36. Михалева Е.Г. Политическая элита посттоталитарного общества: социологический портрет (на примере харьковского региона) / Е.Г. Михалева – Харьков : Основа, 1997. – С. 120–124.
37. Михальченко М. Політична еліта України: історична генеза та сучасні характеристики культури / М.Михальченко // Політична

- культура і політичні партії України: Аналітичні розробки, пропозиції наук. і практ. Працівників. – К.1997.
38. Мороз О. У складних умовах домінувала тенденція зростання кількісних та якісних показників роботи парламенту / О.Мороз // *Голос України*, 1998. - 14 травня.
 39. Нагорна Л.П. Конструювання ідентичностей у політичних проектах українських регіональних еліт / Л. П. Нагорна // *Еліти і цивілізаційні процеси формування націй*. – К.: ТОВ УВПК “Екс об”, 2006. – Т. 1. – С. 83–91.
 40. На шляху до народовладдя // *Радянське право*, 1991. - №1.- С.3.
 41. Новый иллюстрированный словарь иностранных слов. – М.:Прогресс,1998. – 940 с.
 42. Ожегов С.И. Толковый словарь русского языка. /С.И. Ожегов, Н.Ю. Шведова – М. : Прогресс, 2000. – 943 с.
 43. Полохало В. Інтелектуали та влада в посткомуністичних суспільствах / В. Полохало // *Демони миру та боги війни. Соціальні конфлікти посткомуністичної доби / С. Макеєв (керівник авт. колективу)*. – К. : Політична думка, 1997. – С. 217–218.
 44. Потульницький В. Теорія української політології: Курс лекцій. / В. Потульницький.– К.: Либидь,1993. -192 с.
 45. Правляча еліта України / М.Шульга, О.Потехін,І.Бойко та ін.. / Ін-т соціології НАН України, Укр.центр досліджень миру,конверсії та конфліктів. – К.,1998. – 68с.
 46. Пилипенко В. Владна еліта у контексті суспільного розвитку/ В. Пилипенко, Ю. Привалов, В. Ніколаєвський. – К.;2008. – 140с.
 47. Пірен М. Політична еліта та проблеми політичної елітаризації українського суспільства / М.Пірен // *Вісник УАДУ*, 2001. – №1. – С.242-249.
 48. Попович М.В. Еліта як соціальний феномен / М.В. Попович// *Еліти і цивілізаційні процеси формування націй*. – К. : ТОВ УВПК “Екс об”, 2006. – Т. 1. – С. 9–13.
 49. Роль еліт у трансформаційному суспільстві // *Збірник матеріалів “Круглого столу”*. – К.,2003 - 93 с.
 50. Ротар Н.Ю. Політичні еліти та лідерство / Н.Ю.Ротар. - Навчальний посібник. – Чернівці: “Рута”, 2006. - 75 с.
 51. Сидоренко М. Роль політичних еліт України і Росії в модернізаційних процесах початку 1990-х років / М. Сидоренко //

- Політичний менеджмент. – Спеціальний випуск, 2006. – С. 162–172.
52. Семчинський К.В. Переформування національної еліти в період переходу держави від авторитарного до демократичного правління / К. В. Семчинський // Еліти і цивілізаційні процеси формування націй. – К. : ТОВ УВПК “Екс об”, 2006. – Т. 1. – С. 283–291.
 53. Становлення владних структур в Україні.(1991-1996) [збірник статей]. – К.;1997. – 178с.
 54. Сунгуровський М.Українська політична еліта – “лебідь, рак і щука...” / М.Сунгуровський // Україна і світ сьогодні, 2000. – 19-25 черв. - №33.
 55. Траверсе О.О. Лідерство і еліти у процесі становлення української політичної нації / О.О. Траверсе // Еліти і цивілізаційні процеси формування націй. – К. : ТОВ УВПК “Екс об”, 2006. – Т. 1. –С. 299–307.
 56. Троян С. Політична еліта України: земна боротьба за олімп. // Регіональна та національна еліти: хто формує політику?// Матеріали Міжнародної наукової конференції. – Чернівці, 2002. – С.221-233.
 57. Україна на зламі історичних епох (Державотворчий процес 1985-1999 рр.). Під ред. АлексєєваЮ.М., Кульчицького С.В.,Слюсаренко А.Г. – К. “ЕксОб”,2000. – 283с.
 58. Шульга М. Етапи становлення політичної еліти в Україні в роки незалежності / М.Шульга // Соціологія: теорія, методи, маркетинг, 2006. - №4. – С.24-37.

НОВАЦІЙНІ ДОКТРИНИ В ІНФОРМАЦІЙНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ

Реформування системи вищої освіти в Україні обумовлює удосконалення підходів до методики викладання дисциплін, відповідно до вимог європейського освітянського простору. Зокрема, це стосується і питання привнесення в навчальний процес авторського доробку вчених. Сьогодні виникає потреба у відході від консервативного аудиторного “начитування” класичних, догматичних конструкцій, категорій та заідеологізованих позицій. Інтенсивність розвитку інформаційних процесів в суспільстві також сприяє втіленню в інформаційно-спрямовані навчальні курси цілого комплексу новацій, що відповідають соціальним запитам та більш практичному орієнтуванню підготовки майбутніх фахівців.

Новації теоретико-правового змісту набувають сьогодні поширення і в інформаційному праві, як науковому напрямку юриспруденції, як галузевому напрямку в системі права і як дисциплінарному курсу підготовки правників всіх спеціалізацій. Актуальність цього питання загострюється в умовах інформаційної конфронтації України на міждержавному рівні з Російською Федерацією, на етапі, поки що, недосконалості розвитку інформаційного суспільства в українських реаліях. Одночасно, політичне декларування прагнення владних інститутів до більшої “прозорості”, транспарентності своєї діяльності, у поєднанні з повсякденними прикладами масового ігнорування посадовцями законодавчо закріпленої свободи діяльності ЗМІ, переслідування журналістського корпусу за професійну діяльність та створення штучних перепон в здійсненні громадянами права на інформацію, підштовхує науковців до необхідності удосконалення своїх досліджень в напрямку підвищення якості інформаційної культури.

Саме ці обставини сприяли утворенню в інформаційно-правовому науковому просторі декількох концептуальних

підходів, що значною мірою оновлюють бачення сучасних інформаційно-правових вчень. Серед таких наукових конструкцій, в першу чергу, доцільно виокремити: доктрину галузевості інформаційного права в системі національного права і законодавства; доктрину розширеного тлумачення права на інформацію; концепцію неординарності об'єкту інформаційно-правових відносин; вчення про особливих суб'єктів інформаційно-правових відносин; концепція правових засад інформаційного суспільства; вчення про інформаційний суверенітет держави; вчення про інформаційно-правову відповідальність.

На протязі останніх двадцяти років означені наукові проблеми були сферою досліджень таких вчених як: В.Д. Гапотій, О.С. Денісова, Т.Є. Мураховська, А.А. Письменицький, О.С. Рождественська, С.В. Стасюк, В.М. Супрун, В.С. Цимбалюк та інші.

Науково-методологічною основою вчинення питання про правові фундаментальні новації в інформаційно-правовій сфері виступають загально-філософські прийоми матеріалістичної діалектики, порівняльний аналіз та системно-структурний підхід до розуміння виокремлюючих характеристик правових відносин інформаційного спрямування.

Мета цієї роботи висвітлити в новому теоретико-правовому ракурсі значення окремих досягнень українських дослідників права для комплексного розуміння особливостей галузі інформаційного права.

Об'єктом дослідження виступає інформаційно-правове середовище суспільних відносин.

Безпосередній об'єкт вивчення в цій роботі – це новації теоретико-правового змісту у викладанні навчального курсу інформаційного права.

Кожному історичному типові права притаманна своя система, що відбиває особливості цього типу і всієї суспільної формації. З отриманням незалежності в Україні відбуваються ґрунтовні перетворення суспільних відносин, що спричиняють докорінні зміни в їх правовому регулюванні. Проходить процес

трансформації системи права. Відтак, в нашій державі формується власна, оновлена система права, тому на основі сучасних наукових досягнень повинен формуватися і якісно новий погляд на цю систему.

Галузь права є однією з найважливіших основ формування системи законодавства, систематизації нормативно-правових актів, тому багато проблемних питань виникає саме при ідентифікації певного елемента як галузі. Від ступеня охоплення аспектів дослідження цієї категорії залежить і розвиток спеціалізованих юридичних дисциплін. Теоретики права та дослідники галузевих юридичних наук не раз наголошували на необхідності теоретичних пошуків, узагальнень, пов'язаних з виникненням нових елементів в системі права. Так, О. Гавловський та А. Письменицький, оцінюючи структурний статус інформаційного права, наголошують, що однією з необхідних передумов розв'язання такого завдання є наукове розроблення низки проблем не галузевого, а загальнотеоретичного рівня. До таких науковці відносять наступні: з'ясування співвідношення між інформаційним законодавством і інформаційним правом; виділення критеріїв виокремлення “інформаційного права” у відносно самостійний, специфічний підрозділ системи права; визначення структурного (“елементного”) статусу цього підрозділу у системі права (галузь чи підгалузь, єдина чи комплексна та ін.

Таким чином, очевидна необхідність формування відповідних історико-правових та теоретико-методологічних засад для розвитку галузевих юридичних наук, відтворення цілісної картини функціонування права як системи.

Науковими дослідженнями радянських часів було закладено основу вирішення теоретичних проблем системи права. Сьогодні в умовах побудови системи права і законодавства незалежної України ці проблеми набувають особливої актуальності, а відтак потребують і історико-правового узагальнення Реформування, що наразі відбувається в усіх сферах соціального життя, потребує інтенсивної нормотворчості, яка повинна здійснюватись на чіткому

науковому підґрунті. Питання виявлення закономірностей існування та розвитку системи права належать до “вічних” у тому розумінні, що система права – це складна, багатофакторна система. З розвитком суспільних відносин вона не тільки поповнюється новими нормами, а й збагачується певними закономірностями їх упорядкування, які потрібно виявляти і досліджувати.

Очевидно, що багато в чому спрацював принцип наступництва, і тому система права України віддзеркалює основні риси системи права радянських часів; проте уже спостерігаються в ній суттєві зміни, отож юридична наука не повинна відставати від правової дійсності. Є потреба в розробці загальних теоретичних засад, виявленні нових існуючих закономірностей, обґрунтуванні сучасного категоріального апарату, що відповідало б особливостям системи права України.

Не применшуючи ролі й цінності попередніх наукових розробок, необхідно зазначити, що в українській науці дотепер немає комплексних історико-правових та теоретичних досліджень проблеми формування нових галузей у системі права нашої держави. Таким чином, глибоке вивчення її набуває особливого змісту та актуальності, що і зумовило вибір теми даного роботи.

Науково-теоретичною базою дослідження стали праці провідних вітчизняних і зарубіжних правознавців та вчених інших галузей соціального знання: філософів, соціологів тощо.

Емпіричну базу дослідження склали система законодавства та система права України.

Наукову джерельну основу даної роботи становлять, в першу чергу, дослідження вітчизняних науковців-правників, результати яких знайшли своє відображення у їх наукових статтях, дисертаціях та монографіях зі сфери інформаційно-правової спрямованості.

В.С. Цимбалюк, в контексті доктрини інформаційного суспільства та категоріального становлення предмету і методології інформаційного права звертається до питань галузевої характеристики цього напрямку юриспруденції в своїй

монографії “Інформаційне право: концептуальні положення до кодифікації інформаційного законодавства” 2011 року [1]. Автор розкриває сутність базових понять інформаційного права, таких, як “людина”, “громадянин”, “особа”, “права”, “свободи”, “інформація” та “дані”, висвітлено гносеологію категорії “право”. Визначено ознаки інформаційного права, наведено загальну характеристику його основних інститутів - засобів масової інформації, науки й освіти, інформатизації та Національної програми інформатизації, інтелектуальної власності, захисту персональних даних, електронної комерції, банкінгу, урядування й інформаційної безпеки. Одночасно, обґрунтовується необхідність реформування інформаційного законодавства, запропоновано методика його кодифікації [1].

В дисертації О.С. Денісової “Роль преси у правовому інформуванні громадян України”, 2002 року [2], також йдеться про галузеві ознаки інформаційного права в інституціональному аспекті крізь особливості ролі ЗМІ в інформаційному соціальному обороті. Зокрема розглянуто проблеми теорії правового інформування та права на правову інформацію. Цим же автором у співавторстві з М.М. Денісовою та Б.В. Бабіним значно пізніше, у 2009 році, було проведено в роботі “Структурні механізми правового інформування населення в Україні” на монографічному рівні дослідження теоретичних та практичних проблем структурних механізмів правового інформування населення в Україні. Тут авторами визначаються такі класифікаційні види правового інформування як нормативно-правове і ненормативно-правове, що вперше удосконалює розуміння поширення інформації про правову дійсність на науковому юридичному рівні.

О.С. Рождественська пропонує в своїй дисертації “Особливий суб'єкт інформаційних правовідносин (загальнотеоретичний аспект)” 2009 року [3] новий підхід до розуміння інформаційного права крізь структуру самих правових відносин і, зокрема їх суб'єктного складу, шляхом розширення класифікації суб'єктів цих правовідносин. В цій дисертації охарактеризовано загальнотеоретичні аспекти щодо

особливого суб'єкта інформаційних правовідносин. В результаті здійсненого аналізу сформульовано авторське визначення поняття «особливий суб'єкт інформаційних правовідносин»: це – суб'єкт права, фізична особа, якій відповідно до закону надається більша, ніж іншим суб'єктам інформаційних відносин, можливість у реалізації права на інформацію у зв'язку зі специфікою її професійної діяльності, яка спрямована на забезпечення і гарантування повноти права на інформацію іншим суб'єктам.

До специфіки правосуб'єктності особливих суб'єктів інформаційних правовідносин віднесено те, що їх право-, діє-, та деліктоздатність відрізняється від право-, діє- та деліктоздатності інших учасників. Відмінними рисами правоздатності особливого суб'єкта інформаційних правовідносин визнається те, що відповідно до закону він має додаткові права у сфері збору, використання і розповсюдження інформації; переваги на пошук, збір і отримання аналітичної інформації; право на використання різних джерел інформації; право на використання інформації різного статусу – як відкритої, так і закритої; право встановлювати режим доступу до інформації, наприклад, відносити інформацію до державної таємниці. Особливими суб'єктами інформаційно-правових відносин є журналісти, оперативні працівники правоохоронних органів, державні експерти з питань таємниць [3, с. 167-170].

Серед найновіших юридичних досліджень щодо інформаційно-правової сфери суспільних відносин, інформаційного права та інформаційного суспільства і правової держави доцільно виділити дослідження В.М. Супруна, який в своїй дисертації “Теоретико-правові основи інформаційного суверенітету” 2010 року формулює авторський підхід до визначення поняття “інформаційний суверенітет” [4]. Так, інформаційний суверенітет України – це виняткове право України відповідно до Конституції і законодавства України, нормами міжнародного права самостійно і незалежно, з дотриманням балансу інтересів особи, суспільства і держави визначати і здійснювати внутрішні і геополітичні національні

інтереси в інформаційній сфері; державну внутрішню і зовнішню інформаційну політику; розпоряджатися власними інформаційними ресурсами; формувати інфраструктуру національного інформаційного простору; створювати умови для його інтеграції в світовий інформаційний простір і гарантувати інформаційну безпеку держави [4, с. 15].

Автором проведено порівняльний аналіз цього поняття з суміжними категоріями “державний суверенітет”, “інформаційна безпека”, “свобода інформації”, “незалежність засобів масової інформації”.

У дисертаційному дослідженні Т.С. Мураховської “Формування нових галузей в системі права України” 2011 року [5] на теоретико-правовому рівні автором загострюється постановка наукового питання про розуміння інформаційного права як комплексної галузі, та здійснюється порівняння наукових концепцій щодо розуміння галузевих ознак в системі права.

У дисертації 2012 року Стасюк С.В. “Об’єкт інформаційних правових відносин: загальнотеоретичний аспект” [6] зустрічаємо узагальнення стану наукової дослідженості об’єкта правових відносин в інформаційній сфері. Як об’єкт інформаційних правовідносин тут розкриваються і складові права на інформацію, і безпосередньо сама інформація та її носії, і дії сторін таких відносин з приводу реалізації права на інформацію, як предметної основи інформаційного права. Згідно до авторського підходу, до структурних частин цінностей, які охороняються інформаційним законодавством, відносяться наступні: суб’єкти суспільних відносин; їх дії або стан по відношенню один до одного; певні блага та інтереси, що належать цим суб’єктам; предмети, залучені в сферу цих відносин. На думку автора, інформацію не потрібно ототожнювати з поняттями „відомості” та „повідомлення”. Відповідно до ціннісного підходу, інформація являє собою соціальне благо, яке входить до системи реальних життєвих відносин та системи матеріальних і духовних цінностей суспільства. Такий підхід призводить до можливості дати

авторське визначення об'єкта інформаційних відносин: “це певне соціальне благо у вигляді втілення суб'єктами права в життя діянь щодо повідомлення, яке відображено на документальному чи іншому матеріальному носії, або публічно оголошено і містить відомості про різноманітні події та явища, що відбуваються у суспільстві, державі та навколишньому середовищі”.

До питань становлення галузі інформаційного права, свободи засобів масової інформації на шляху формування громадянського суспільства і правової держави звертається і автор цієї роботи в своїх наукових публікаціях з 1993 року та дисертації 1997 року “Взаємодія держави і засобів масової інформації” А.А. Письменицький [7] та монографії 2012 року “Загальна теорія інформаційного права” [8]. На основі аналізу теоретичної правової літератури і нормативно-правових актів ним досліджувались аспекти взаємодії засобів масової інформації з гілками державної влади, роль засобів масової інформації в становленні і розвитку демократії, проблеми і сфери правового регулювання діяльності засобів масової інформації, шляху і перспективи розвитку інформаційного права і законодавства. За ознакою хронологічності видань ці публікації можна визнати основоположними для становлення інформаційного права в Україні. В означених роботах в якості одного з новаційних елементів виступає і авторська категоріальна конструкція розширеного тлумачення права на інформацію: “як права кожного на пошук і отримання, виготовлення, використання і зберігання, поширення і захист інформації, в будь-який вільно обраний спосіб і не залежно від кордонів” [8, с. 62]. Окрім цього, наголошується на можливості сучасного розуміння в режимі регулювання інформаційних відносин такого нового правового явища як інформаційно-правова відповідальність, що розуміється як систему заходів примусового характеру, передбачених чинним законодавством, що призводять до претерпівання порушником інформаційного законодавства певних обмежень в інформаційних правах і свободах [8, с. 133].

Таким чином, процес систематичних наукових розвідок в інформаційно-правовому напрямку поступово призводить до формування комплексної наукової школи теорії інформаційного права, що розвиває цілу низку новаційних підходів до розуміння складних аспектів сучасних інформаційно-правових відносин.

Закономірною постає потреба у впровадженні в навчальний процес по курсу інформаційного права означених досягнень науковців попри цілу низку перепон (скорочення аудиторного навантаження, ігнорування потреби в індивідуальних формах навчання, видалення з навчальних планів невеликих дисциплінарних курсів), що переважно штучно створені на шляху організації підготовки фахівців правничого, журналістського спрямування, спеціалістів з питань громадських зв'язків, викладачів основ права та інших.

Корисним вбачається впровадження в методикою викладання інформаційного права традиції “прив’язування” змістовних особливостей концептуальних положень до персоналій авторів, які виступають їх розробниками, що досить успішно використовується в інших науках.

Список використаних джерел та літератури

1. Цимбалюк В.С. Інформаційне право: концептуальні положення до кодифікації інформаційного законодавства: монографія / В.С.Цимбалюк. - К.: “Освіта України”, 2011. - 426с.
2. Денісова О.С. Роль преси у правовому інформуванні громадян України. Дис...канд. юр. наук.: Національний університет внутрішніх справ 2003, 186 с.
3. Рождественська О.С. Особливий суб'єкт інформаційних правовідносин (загальнотеоретичний аспект) [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Рождественська Олена Сергіївна ; Харк. нац. ун-т внутр. справ. – Х., 2008. – 191 с.
4. Супрун В.М. Теоретико-правові основи інформаційного суверенітету [Текст]: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Супрун Володимир Миколайович ; Харк. нац. ун-т внутр. справ. – Х., 2010. – 20 с.

5. Мураховська, Т. Є. Формування нових галузей в системі права України [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Мураховська Тетяна Єгорівна; Харк. нац. ун-т внутр. справ. – Х., 2011. – 233 с.
6. Стасюк С.В. Об'єкт інформаційних правових відносин: загальнотеоретичний аспект [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Стасюк С.В. - Маріуп. держ. ун-т. – Маріуполь, 2012. - 20 с.
7. Письменицький А.А. Взаємодія держави і засобів масової інформації [Текст] : автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Письменицький Андрій Анатолійович ; Університет внутрішніх справ. - Х., 1997. - 22 с.
8. Письменицький А.А., Гапотій В.Д. Загальна теорія інформаційного права: Монографія. – Мелітополь: ТОВ “Видавничий будинок ММД”, 2012. – 300 с.

**ОСОБЛИВИ ВИДИ ПОХОРОНУ, ПОМИНОК ТА ТРАУРУ
В ТРАДИЦІЙНІЙ ПОХОВАЛЬНІЙ ОБРЯДОВСТІ
БОЛГАР УКРАЇНИ
(компаративні студії на матеріалах Бессарабії і Таврії)**

Поховально-поминальний комплекс є найбільш консервативною складовою сімейної обрядовості будь якого народу. Останнім часом ця галузь традиційного обрядового комплексу викликає неабияку зацікавленість етнологів. Актуальність такого вивчення обумовлюють з одного боку стійкість світоглядних уявлень та стародавніх вірувань, а з іншого – їх еволюція в умовах сучасного світосприйняття.

Дані студії – спроба прослідкувати відображення категорії “вік” у поховальній обрядовості субетнічних груп болгарського етносу, вказуючи на ритуальні відмінності похорону, поминок та трауру в не “вижитому” та “пережитому” віці. Адже за світоглядними уявленнями усіх слов’янських народів, у тому числі і болгарського, дана категорія покійників належить до “нечистих” мерців і, за традицією, вимагає певних ритуальних дій в обряді поховання.

Джерельною базою дослідження є емпіричний матеріал, зібраний в болгарських селах Запорізької та Одеської областей а також Слівенської області (Р. Болгарія) в період з 2009 по 2014 роки та архівні матеріали лабораторії кафедри археології та етнології України (АЛКАЕ) ОНУ ім. І.І. Мечникова і Інституту етнографії і фольклористики з етнографічним музеєм (АЕИМ) БАН (м. Софія) Для з’ясування поняття “не своя” смерть та його сучасної трансформації нами використані узагальнені дослідження поховальної обрядовості слов’янських народів взагалі і болгар зокрема (Зеленін Д.К., Велецька Н.М., Сєдакова О.О., Вакарельський Хр., Державін М.С. та ін.). Також використано праці присвячені теоретичним аспектам вивчення ритуалів, зокрема поховально-поминальної обрядовості, в традиційній культурі (А. ван Геннеп, Байбурін А.К.).

Вихідна ситуація поховально-поминального ритуалу характеризується схемами двох типів: перша з них пов'язана з уявленнями про вік як термін людського життя, протягом якого використовується відпущена кожній людині життєва енергія і смерть настає внаслідок вичерпання даної енергії; друга – вбачає інше осмислення смерті як персонажу що проникає в світ живих і перериває життя людини, а після її скону втілюється в неї [18, с.103].

Таким чином, покійник, смерть якого настала природним шляхом (“своя” смерть, “вижитий вік”) сприймається як “чистий” і з часом стає предком-покровителем роду чи общини, а померлі несвоєчасно (“не своєю” смертю, “не вижитий вік”, “пережитий вік”) вважаються “нечистими” і несуть загрозу для світу живих.

Кожне суспільство розподіляється на певні прошарки відповідно віку своїх членів, і саме процес послідовної зміни поколінь являє собою універсальну модель розвитку суспільства. Хоча серед етносів немає єдиного уявлення про біологічний вік та вікові ступені, основою для всіх є наступна градація життєвого циклу: дитинство, юність, зрілість і старість [35, с. 90]. Для кожної вікової групи встановлено певні закони і норми, функціонування яких забезпечує її соціальну відокремленість у суспільстві. Тобто поведінка людини в суспільстві підпорядковується нормам, виробленим суспільством, тому є стандартною [20, с. 37].

Вікова класифікація мала важливе значення не лише в життєдіяльності і поведінці членів будь-якої соціальної одиниці, але й відігравала визначну роль в архаїчній свідомості, що складає ядро народного світогляду і тому регулює побутування у ритуальну сферу.

Весь зміст поховально-поминальної обрядовості базується на уявленнях про потойбічний світ і прийняттям чи не прийняттям ним покійного. За народними уявленнями, у душі після смерті є три шляхи: на муки, до царства, на митарства, тобто існування між світом живих та світом мертвих (неприкаяні душі).

До останніх відносяться т.зв. “заложні” [32, с. 40] мерці, які за традиційними уявленнями болгар ставали злими духами: *нави*, *караконджо*, *таласъм*, тобто нечистою силою [34, с.120]. “Заложні” мерці, як і інша нечиста сила, з’являються вночі, бродять по землі, лякають та переслідують людей, проникають у будинки своїх рідних, шкодять господарству, можуть насилати різні хвороби [22, с.182-183; 38, с.27-28; 39, с.285].

У народних віруваннях “заложними” ставали: вбиті, загиблі через нещасний випадок, самогубці, померлі в молодому віці та ті, хто при житті знався з нечистою силою (чаклуни, відьми) [22, с.184; 23, с.157; 32, с.39]. Специфічний статус поховань таких померлих обумовлюється тим, що вони не пройшли повного життєвого циклу – зміни однієї соціальної ролі на іншу. Загроза від них полягала в тому, що вони померли в “не вижитому віці”, а отже, не використали належної їм частки життєвої сили. Таким чином, життєва енергія переходить в царину смерті і перетворює таких мерців в активну шкідливу силу.

За народними віруваннями *пльтеник* (привид) не може знайти собі спокою, доки не закінчиться відпущений йому термін життя, тобто не вийде його “вік”. Вік – термін людського життя, що не має точного кількісного виміру, а визначає об’єм використання початково закладеної життєвої потенції [38, с.23].

Традиційно в уявленнях болгар, як і в інших слов’янських народів, **дітей** до їхнього хрещення вважали нечистими. За народними віруваннями, незалежно від того, що душі таких дітей вважаються чистими від гріхів і, легко відлітаючи на небо, потрапляють в особливе місце в раю, також часто згадується, що вони стають т.зв. “*нави*” [22, с.40]. Душі нехрещених дітей не потрапляють на небо і не знають спокою. Вони літають біля своїх могил або з’являються у вигляді вихору чи птахів без пір’я, особливо перед негодою і кричать: “*Вау... вау... Утиват при родилки и изпиват кръвта им и те умираат*” – “Приходять до породіль, випивають їхню кров і вони помирають”. Тому зазвичай батьки поспішали охрестити немовля. Його могла охрестити і баба-повитуха, якщо поміпить, що дитина може померти [22, с.182].

Особливе ставлення до нехрещених дітей накладало відбиток і на їх поховання. В минулому таку дитину не можна було ховати на території кладовища, тому що це могло призвести до стихійного лиха. Її, без відспівування священика, ховали в городі, або в окремому місці на кладовищі, там, де ховають не християн, або за церквою [22, с.182]. За дослідженнями Г. Захарченко, нехрещеним дітям у труну нічого не клали, поминок їм не влаштовували. Страх перед нечистою силою й можливий зв'язок з нею померлої дитини призвів до того, що нехрещених дітей ховали без священика на окремій ділянці цвинтаря, без загорожі, в один ряд, *“на край”*, або біля кладовища у канаві – *“гундек”* [31, с. 131].

Нині, серед болгар Приазов'я найбільш поширеними є вірування, що немовлята – то є чисті душі: *“Він вважається чистим. Він ще нічого не скоїв. Тому, що він Ангел”* [12]; *“Тому, що він же безгрішний”* [12]. Щодо присутності священика респонденти зазначають, що батюшка може бути на похороні і охрестити дитину вже після смерті: *“Батюшка, якщо є – то відспіває”* [12], *“Він душу відспіває”* [12]. Хр. Вакарелски зазначає, що за народними віруваннями невідспівані діти стають злими духами, а відспівані – відправляються до раю [5, с.181]. Як правило, дітей ховають у той же день. *“По краях”* [12] кладовища, серед звичайних могил – *“разом”* [12], або в могилі близького родича: *“У Маньки Пачевої двоє народилось. Так один же помер. Так вони що зробили – вони поховали цього хлопчика до діда Кирила. Відкопали скільки там треба, і в його могилу...”* [12].

За традиційними народними віруваннями, мати, в якій померла перша дитина, не може її ховати, оплакувати, поминати та носити жалобу. Батьки, у випадку смерті первістка, не ходили на кладовище його ховати. Їм навіть не дозволялося знати, де знаходиться могила їхньої дитини [28, с.418]. Той факт, що батьки не повинні були знати, де поховано їх першу дитину, можна пов'язати з магічною силою, якою наділяли первістка, бо доля саме першої дитини могла вплинути на долю наступних дітей [31, с.115]. Отже, не йдучи за труною, не знаючи місця

поховання першої дитини, батьки, таким чином, захищали наступних дітей від участі первістка.

Серед приазовських болгар таке ставлення до смерті першої дитини зберігається і до сьогодні: *“Аку първе [дитя] – не положено [ховати]. Вот, на дъщеря ми първу дете умря още у болница – так ни гу зехме, заровихме...”* – “Якщо перша дитина – не положено. Ось, у моєї доньки перша дитина померла ще в лікарні – так ми її забрали, закопали...” [12]. У бессарабських болгар, якщо помирала дитина до року, то її батьки також не були присутніми на похороні [26, с.115]. Вважається, що така дитина принесена в жертву. Подекуди їй навіть дають ім'я Адам, що співзвучно з дієсловами “дам”, “віддам” [11], щоби наступні діти в цій родині були здорові та щасливі, надавали пояснення респонденти в Приазов'ї.

За нашими спостереженнями, це ім'я є дуже рідкісним серед болгарської діаспори, а також і в метрополії, що можемо пов'язати з фактом етимологічного сприйняття імені. Дослідники ІЕФЕМ БАН тлумачили, що ім'я Адам в перекладі з давньоєврейської означає – людина[9], і пов'язували використання цього імені у випадку смерті дитини з традиційною фразою, що промовляється кумами після хрещення немовляти: *“еврейче гу зехме – християнче гу даваме”* [27, с.110], де мається на увазі, що взяли когось, хто ще не належить до людської спільноти, а повертають вже члена суспільства. Отже, можемо припустити, що ім'я Адам, у даному випадку, означає визнання в дитині людини. У народних уявленнях, до хрестин дитина знаходиться під впливом нечистої сили, зазначає Г. Захарченко [31, с.110] і тільки після отримання імені ставала людиною [30, с.31].

За матеріалами польових досліджень бессарабських болгар, померлих дітей при підготовці до поховання обряджали, як і дорослих, у новий одяг [31, с.114]. В Приазов'ї респонденти не визначали якихось відмінностей при похованні дітей. Відмічали лише: *“Жалко е. То още мъничку. И облякът гу в нову. Избират там най красивичку нещо. Кустюмче ли, рокличка ли... И тургат там... цветенца мой, играчка мой с кюя се играше”*. –

“Жаль. Воно ще маленьке. І вдягають його в нове. Обирають там костюмчик чи сукенку... І кладуть там... квітки може, може іграшку, з якою гралося” [11], якщо “*ученик беше турят му пуртфела, тетрадки...*” – “був учнем, кладуть портфель, зошити...” [11]. В самій траурній процесії також не відзначали особливих відмінностей, наголошуючи тільки: “*децата вървет напреш и фергат цветя*» – «діти йдуть спереду і кидають квіти»[11]. «*Тук беше едно четиригудишину мумиченце. Още преди гудини. В садика ут качелите падналу. На кръста му вързваха бант ут капрон. Голям, бял.*” (Тут колись померла чотирирічна дівчинка. Давно. В дитячому садочку з гойдалки впала. На її хрест пов’язали великий білий бант з капрону) [12]. За свідченнями респондентки, це відбувалося в 80-ті роки ХХ ст. Звернемо увагу на пов’язаний великий бант з білого капрону, який можемо сприймати як елемент сучасного весільного вбрання – фату, і відзначимо факт наявності хреста в епоху соціалізму, коли дуже рідко хрестили дітей. Серед болгарської діаспори (балканської групи) Бессарабії зафіксовано, що у весільному вбранні ховали усіх неодружених, незалежно від віку, але дітей лише старше 3 років. В наведеному випадку маленька дівчинка отримувала статус нареченої і тим самим, вже після смерті, могла довести процес власної соціалізації до певного завершення. В Бессарабії відмічається звичай ставити хрести й на могилах нехрещених дітей. У звичайному положенні[3-8] або лежачому так само, як і померлій хрещеній дитині [31, с.132].

Зазвичай респонденти розповідали про похорони трохи підрослих дітей, а про похорони немовлят, не вдаючися у подробиці, кажуть: “*зехме*” (забрали) з пологового будинку і “*заровихме*” (закопали) [12]. Звернімо увагу, що респондентка навіть використала слово “закопали”, а не поховали.

Дитина, як в архаїчних, так і в традиційних суспільствах, знаходиться на найнижчому щаблі у віковій ієрархії, на початковому етапі соціалізації і ще не є повноцінним членом людської спільності, а тому, мабуть, й ритуал поховання дитини не має містити в собі багато ритуальних дій.

Як бачимо, в самому обряді поховань немовлят не існує особливих відмінностей. Сучасні уявлення щодо їхньої “нечистоти” повністю нівельовані. Основні захисні заходи направлені не на померлу дитину, як лімінальну особу, що може нести загрозу, а проти самої смерті, яку потрібно не помічати, обманути тощо. Тому доцільно коротко розглянути деякі апотропейні ритуали призначені для захисту життя майбутніх дітей.

У цілому вся різноманітність магічних способів подолання долі-смерті, що використовуються, зводиться до двох захисних механізмів: обману смерті та оберегу наступної дитини. Поза ритуалом поховання – попереджальна магія, яка носить, частіше за все, причинний характер. Як правило, здійснюється або безпосередньо після народження наступного малюка, або під час наступної вагітності матері.

У болгар було прийнято, у випадку частих дитячих смертей носити до церкви щось з одягу новонародженого, який знаходився там протягом кількох літургій, після чого його забирали і одягали на малюка [41, с.62]. Під час польових досліджень у метрополії було помічено кілька дитячих речей, розвішаних у церкві перед вітарем. *“Ако в някакво семейство има болно дете, майката носи някаква дрешка в церквата, да се чете литургия, за да оздравее”* – «Якщо в якійсь родині є хвора дитина, мати носить щось з її одягу до церкви, щоб читалася молитва і дитина одужала» [9] – пояснила нам служителька церкви. Відповідь нашої респондентки дає підстави стверджувати, що цей звичай й нині є актуальним. Як зазначає С. Толстая, траплялося і таке, що пелюшки відносили до церкви, щонайменше на сорок днів, ще до народження дитини, і після прочитаних священиком молитов, вважалося що ця одежа забезпечить життя дитині [41, с.62].

Окрім дій, які ховають від смерті та відвертають її, а також захищають від неї, у болгар, як і у інших слов’ян, при похованні дітей здійснювалися ритуали, направлені на збереження жінкою, що втратила дитину, репродуктивної функції. Як повідомляли респонденти в метрополії, одним з таких заходів був обмін

голками для шиття між двома жінками, які втратили дітей: *“Кату умре дите. Аз Петьо беше умрял и комшийката ми и тя имаше умряло дете – накара нь дъ си сменим игли. Аз ѝ давам своя и тя ми дава игла. Прибождами лошуту”* – “Коли помре дитина. В мене Петя помер і сусідка мене змусила, вона також мала померле дитя, щоби обмінялися голками. Я їй даю свою і вона мені дає голку. Приколюємо зло” [14].

Ще один із ритуалів запобігання смерті дитини виконують при народженні наступного малюка *“хвърлене на кръстопът”* (залишання на перехресті). Ритуал полягає в тому, що новонароджену дитину залишають на перехресті доріг і чекають до моменту, коли хтось буде йти. Перший, хто натрапить на немовля, стає його хрещеним батьком чи матір’ю, залежно від статі малюка, дають йому своє ім’я, або ім’я-оберіг: *“Здравка е кръстена на здравето”*[14] – від слова “здоров’я”, також такі діти можуть носити імена Живко, Станко – від слів “живий”, “стояти”, тобто триматися. Існують також імена, які направлені на те, щоб обдурити смерть. У родині не говорять, що дитя народилося, а кажуть “купили” чи “знайшли”, і тоді дитина може отримати ім’я Найдено, тобто знайдений. При народженні дитини кажуть, що народилося звірятко. І малюка називають Вълчо (вовк)[41, с.55,69,71]. За повідомленнями респондентів: *“Ако имаш някой познат, който се казва Вълчо, или фамилното му име Вълчанов – сигурно, че в рода му децата умираха преди той да се роди”* – “Якщо серед знайомих є чоловік з ім’ям Вълчо, або його прізвище Вълчанов, з певністю можна сказати, що до його народження в цій сім’ї помирили діти” [15]. Також зустрічаються імена, які походять від слів: *“страх”, “страши”* (лякай), як то: Страхота, Страхіл, Страшимир. Найбільш уживаним іменем сьогодні є Страшимір. Від імені Страхіл походить прізвище – Страхілов, яке також є досить розповсюдженим в метрополії [9].

Поховання **неодруженої молоді** має специфічні особливості “похорону-весілля”. Як вже згадувалося, людина, що не пройшла всіх життєвих етапів (“не вижитий вік”), вважалася “нечистим”, “заложним” покійником, тому при похованні

молодої людини потрібно було вжити деяких апотропейних заходів, які в даному разі виражаються у використанні при похованні весільної атрибутики.

Згідно загальнослов'янської традиції, парубка та дівчину ховали у весільному вбранні. Як зазначає Хр. Вакарельський, звичай одягати померлих парубків та дівчат у весільне вбрання та прикраси є загальноприйнятим і серед болгар[22, с.62]. Незаміжній дівчині одягали біле плаття, вінок, фату: *“Аку умре някаква хубова, млада. Жалку многу на рудители й. Купуват й бяла платя... Бяла платя и эту кату фата правят и тугава...”* – “Як помре якась гарна молода. Батькам дуже шкода її. Купують їй білу сукню... Білу сукню і те, як фату роблять, і тоді вже...” повідомила нам жителька с. Ботієве Приазовського р-ну[12]. *“Майка й плачеше: Булка без жених.”* – “Її мати плакала: «наречена без нареченого» [10]. За твердженнями людей похилого віку, як зазначає Хр. Вакарельський незаміжні дівчата, які не були вдягнуті по смерті як наречені, приходили до своїх рідних уві сні і просили ці речі. Тому при похованні молоді дівчини намагалися її вдягнути, як “булку” (наречену), і надіти всі прикраси: *“Правят ги на булки, за да не остани мъка на родителите, че не са ги видели такива”* – “Вбирають їх нареченими, щоб батьки не журилися, що не бачили її такими”[22, с.101]; *“Просту тя не дуждала, не дучакала”* – “Просто вона [покійна] не дочекалась” [12].

У матеріалах стосовно болгар метрополії є свідчення, що в деяких місцевостях неодмінним атрибутом похорону неодруженої молоді є весільний прапор – *байрак*: *“На по-млади хора с байраци”* – “Молодих ховали з весільними прапорами [14]. Байрак несли попереду поховальної процесії, потім його забивали коло могильного хреста чи біля найближчого дерева. Тим, хто робив весільний прапор та ніс його, дарували, як на весіллі, рушники, сорочки, подушки. За свідченнями бессарабських болгар, при похованні неодруженої дівчини, зрізали зелену гілку, на якій зав'язували речі з приданого дівчини. Цю гілку несла попереду похоронної процесії подруга померлої. Речі отримувала подруга, а сама гілка залишалася на

могили” [31, с.135]. Хр. Вакарельський зазначає, що на похороні неодружених дівчат матері покійних роздають приготоване для них придане [22, с.101]. Тут ми помічаємо відмінності між звичайними похованнями та похованнями молодих і неодружених. Якщо у випадку природної смерті речі померлого роздають у певні поминальні дні, то тут речі покійного роздаються в день похорону. Можемо допустити, що це є імітацією споряджання молодої в день весілля в дім чоловіка, коли її проводжають разом з приданим.

Труну з неодруженим хлопцем чи дівчиною супроводжувала молодь. Серед бессарабських болгар (чийшийської та фракійської груп), померлу молоду людину виносили з дому на руках, без труни, а на кладовище її несли друзі на руках, без носилок [31, с.120]. Як свідчать респонденти в Приазов’ї (чушмелійці) такі похорони відрізняються від звичайних тим, що “*неят им [покійним]*” (співають для них)[10]. Траурна хода до кладовища супроводжувалася музикою, присутні не плакали, а на кладовищі роздавали, як на весіллі, сорочки, хустки, фартухи та ін. Хр. Вакарельський наводить розповідь однієї з респонденток: “... на похованні молодого парубка, школяра, було присутнім все село [...] наймані музики грали попереду процесії. Так захотіла його мати. Вдягнуті в чорне люди, побіліли від дарів: хустки, сорочки та ін., неначе це був не похорон, а якесь зловіще весілля” [22, с.101]. Згаданий випадок датується 1973 роком. За свідченнями уродженки с. Ботієве Приазовського р-ну Запорізької обл. (балканська група), приблизно в цей же час (1977 р.) їй довелося бути присутньою на похороні одного зі старшокласників її школи: “*На похороні були присутні учні старших класів школи та вчителі. Незважаючи на те, що будинок померлого був розташований близько до кладовища, траурна процесія зробила велике коло по дорозі до нього, щоб пройти повз шкільний двір. Процесію супроводжувала музика. Попереду неї однокласники несли вінки і квіти. Квіти кидали на дорогу перед машиною з труною, по яких потім вона проїжджала*” [16]. Можливо, в

даному випадку квіти символізували згадане вище, весільне гільце.

На могилах таких померлих необхідно було саджати дерево. Іноді його садили безпосередньо в день похорону. Дерево має бути плодовим: черешня, айва, яблуко чи горіх, але іноді саджали терен, глід чи іншу дику рослину [22, с.102]. На досліджуваних нами кладовищах Приазов'я та метрополії на могилах молодих людей було помічено туї, мабуть, як символ вічної молодості, зважаючи на особливість деревини постійно залишатися вічнозеленим. А на кладовищах метрополії часто зустрічаються могили, обвиті плющем. Також вічнозелена рослина, однак вона має ще й інші семантичне навантаження. “*Бръцлян*” (плющ) в уявленнях болгар є символом безсмертя, а також має захисну силу від “*караконджуло*” – “нечистих” мерців[39, с.347; 40, с.42], що, з огляду на “не вижитий вік” померлих також є важливим в даному випадку.

Одними з найбільш небезпечних «заложних» мерців є **самогубці**. Традиційно самовбивці, утопленики, вішальники вважаються великими грішниками і тому їх ховали поза кладовищем без відспівування молитов священиком. Для них не здійснюється ні релігійна, ні будь-яка інша церемонія, ховають їх окремо “*защото заради греха им “земята не ги приема”* – “тому що за їхній гріх ”земля їх не приймає” [22, с.182]. Якщо померла дитина чи молода людина, завдяки здійсненню певних ритуалів могла змінити свій статус, то в цьому випадку померлі відносяться до категорії мерців, яка вже не підлягала будь-якій зміні [31, с.133].

Особливі обставини смерті спричинили виникнення особливого ставлення до цієї групи померлих, і в першу чергу, це проявляється у виділенні особливого місця для поховання. Таке сприйняття самогубців спостерігається в народних переконаннях і сьогодні: “*Хоронет ги отделну. Батюшка им не чете. И даже можно сказать нукуй там не ходи. Саде рудители им, свойте...*” – “Ховають їх окремо. Батюшка їм не читає. І навіть можна сказати, ніхто туди не ходить. Тільки батьки їхні, свої...”[12]. За свідченнями усіх респондентів, в

Україні та метрополії для померлих не природною смертю на кладовищі існує спеціальна ділянка, як правило, в самому віддаленому кутку, біля огорожі цвинтаря. Локалізація місцезнаходження їх могил – “на межі між світами” обумовлена традиційним сприйняттям таких мерців – “пльтенник”, тобто неприкаяна душа, що знаходиться між світом живих і світом мертвих [19, с.9].

Однак все частіше можна спостерігати як людське ставлення до таких померлих поступово змінюється в бік сприйняття їх як звичайних покійників. Намагаються виправдати їх вчинок (гріх) різними обставинами: “[...]брат повісився. З дружиною жив погано[...] поховали там, де всі родичі, поряд з матір’ю. І батюшку просили. Батюшка послав до Владики. Владика повинен дати дозвіл, що можна” [12], або виконуючи особливі обітниці замолюють гріх самогубця: “[...]один повісився, так його батько взяв на себе обітницю до кінця своїх днів дотримуватися усіх постів, як у монастирі, для того щоб відспівали. Щоб там йому простилося”[12]. Можливість такого прощення гріхів зазначено і у Хр. Вакрельського: “За да го приемела земята, трябвало близките му да дават милостиня на черкви, монастири и вдовици” [22, с.183] – “Щоби його прийняла земля, потрібно, щоб його близькі роздавали милостиню в церкві, монастирі та удовам”. Проте респонденти все ж схильні вважати їх грішниками і з осудом ставляться до їх поховання на кладовищі: “Якщо дотримуватись правил, то його треба ховати окремо”[12].

Дуже поширеними залишаються вірування про зв’язок “заложного” мерця з природними лихами. Особливо з градом, буревієм та посухою: “Гату силен вятър – казват, че някуй се убеси. То правда. Гату гу заровят - всичку се стишава. Казват, че сега той се утиши”. – “Коли сильний вітер, кажуть, що хтось повісився. Це правда. Коли його поховають – все стихає. Кажуть, що тепер він заспокоївся” [12]. Болгарські дослідники зазначають, що при виготовленні глиняної ляльки “Герман” для обряду викликання дощу землю брали з могили утопленика [36,

с.248]. Нині утопленики або вбиті негодою вважаються загиблими трагічною смертю і вже не сприймаються як грішники [12].

Незалежно від того, “своєю” чи “не своєю” смертю померла людина, в родині покійного настає траур. Траур – це поєднання заборон та прийомів, що свідчать про ізолюваність від суспільства в цілому тих, кого смерть, як реальний факт, ввела в сакральний “нечистий” стан. По суті траур – проміжний стан для живих, в який вони входять, дякуючи обрядам відділення, і з якого вони виходять, дякуючи обрядам нового входження в суспільство, в цілому, після завершення терміну трауру. В деяких випадках цей проміжний період для живих повторює смисл проміжного періоду для мертвих. Завершення першого співпадає іноді із завершенням другого, тобто з включенням померлого в світ мертвих [17, с.135]

За визначенням А. ван Геннепа, в період трауру живі і померлі складають особливу спільноту, яка знаходиться між світом живих, з одного боку, і світом мертвих – з іншого [17, с.135]. Тривалість трауру визначається родинною близькістю і залежать від того, наскільки тісним був зв'язок з померлим. За повідомленням Хр. Вакарельського, слово “траур” є достатньо новим серед болгар. Його поява датується серединою ХХ ст., раніше в народі побутовали назви “жалене” (жалоба), “тожене” (туга)[22, с.152].

Однією із головних ознак трауру є утримання від будь-яких проявів веселощів. Часто існують заборони на деякі жіночі види робіт, як наприклад прядіння, ткацтво тощо, а також на вмивання, розчісування, гоління, стрижки та заплітання волосся, використання косметики та прикрас. В перші три дні забороняється будь-яка робота. Ті, хто знаходиться в траурі, обмежені в обрядових заходах: вони не можуть хрестити дітей, приймати участь у весільних церемоніях та інших святах і т.п. У їх житло не заходять колядники, на Пасху не фарбують яйця.

Однак у деяких випадках у південних слов'ян у цілому і у болгар зокрема, існує заборона на траур, коли навпаки потрібно вести повноцінне життя і навіть забороняється відвідування

могили померлого. Суттєве значення така заборона отримує у випадку смерті першої дитини.

За звичаєм мати, в якій померла перша дитина, не повинна була вдягати траурне вбрання, знімати прикраси, плакати за дитиною, супроводжувати померлу дитину на кладовище, роздавати на поминальні дні і т. п. Навпаки, їй потрібно було веселитися, не згадувати про померлу дитину, для того щоб обманути смерть і забезпечити можливість народжувати знову і зберегти їм життя. Таким чином, жінка, яка поховала дитину, “забуває” про смерть, відсторонюється від неї [41, с.57].

Заборона носити траур по першій дитині в минулому знайома респондентам і сьогодні, але всі жінки, в житті яких сталося таке горе, відповідали: *“Как няма да плачеш? Плачеш!”* – *“Як не будеш плакати? Плачеш!”* [12]. Мати постійно тужить за своєю дитиною: *“Плачи! Все время плачи. Как няма да плачи гату тя й жалку. Казват гу [що не можна тужити], ами не правят. На всякуй е жалку свойту дитенцию”*. – *“Плаче! Весь час плаче. Як не буде плакати, коли їй тужно. Кажуть то [що не можна тужити], але не роблять. Будь-кому шкода своєї дитини”* [12]. *“И кату идяхми тѣй на гробицата. Кумиийките ми ричѣт - няма да одиш. Викам – не, ас ша отидѣ!”* – *“І коли йшли на кладовище, сусідки мої мені кажуть: “Тобі не треба йти!” Я кажу: “Ні – я піду!”* – розповіла нам одна з респонденток у метрополії, в якій померло троє дітей. За її словами, вона не дотримувалась заборони тужити за першим сином. Другою вона народила доньку, а третім знову був хлопчик, який помер у трирічному віці. Четвертим знову був хлопчик, що також помер. І коли народилася знову дівчинка, вона вже і не сподівалася, що дитина виживе, однак дитя залишилося жити. І сьогодні жінка має дві доньки і жодного сина. *“Казаха ми, че детето като лѣжичка и паничка. Пак ще го имаиш! Недей да тѣжиш! Ами аз съм ходила... Може от туй нямам син... от де да знам...”* – *“Говорили мені, що дитина то як ложка та тарілка. Знову буде! Не треба жаліти! Але я ходила [на могилу]... Може від того і не маю сина... Не знаю...”* [14]. На підтвердження цих сумнівів наведемо дані досліджень Хр. Вакарельського, в яких

відмічається, що в багатьох районах мати не носить ніякого трауру, навпаки вдягає гарну сукню та завітчується, ніхто не відвідує дитячу могилу: *“Да не се зачернюват бащата и майката от първо начало», «за повторно да не жали, да не знае друго да ѝ умре”*. – *“Щоб не зчорніли батько та мати із самого початку, щоб повторно не знали трауру, щоб не прийшлося і другу дитину ховати”* [22, с.154].

Втрата першої дитини в родині накладає відбиток і на поминальні практики. За першу дитину не роздається *задуша*. Матері померлої дитини протягом життя забороняється їсти будь-який плід від нового врожаю до освячення в церкві: *“Ду Спасувден майката на умрялу дите не може да яде ништу ут нов урожай, зашто то на «онзи свят», когато се раздават туй ништу - дитето няма да гу яде. Ду Петровден – абалки, грозде...”* [1; 2] – *“До Спаса мати померлої дитини не може їсти нічого від нового врожаю, тому що на “тому світі”, коли будуть роздавати це все дитина не буде його їсти. До Петра яблука, виноград...”*.

Важливою складовою поховальної обрядовості є поминки, яким властива функція сімейного та громадського психологічного об'єднання. Обов'язковими поминальними стравами є – *“кольво”* і *“курбан”*. Саме з цієї обрядової їжі починається поминальний обід.

У випадках поховання в стару могилу, на поминальну трапезу готуються два *“курбани”*: один – за новопреставлену душу, другий – за душу померлого раніше – *“курбан въз гроба”*. *“Два курбаня да колиш. Тъй правяя ино времи. И две панички ши сложиш. Два хляба. Се ино, чи два – два масрафа”* – *“Потрібно два ягняти забити. Так робили раніше. І дві тарілки покласти. Два хліба. Начебто двоє померлих – подвійні витрати”* [14]. За повідомленнями респондентів у Приазов'ї, подвійні поминки влаштовують також, коли ховають вагітну жінку [10].

По завершенні річного індивідуального поминального циклу померлий набуває статусу предка-покровителя і відтепер покійного поминають протягом календарного року, напередодні окремих свят народного або церковного календаря. В такі дні

колективно вшановують пам'ять усіх мерців родинно-територіальної спільноти - *задушниці*.

За один календарний рік, відповідно до церковних канонів, у болгар справляються 3-4 *задушниці*: субота перед М'ясними заговинами, суботи перед Вознесінням Господнім і П'ятидесятницею, та на Михайловдень.

“*Петдесетниця*”, “*Духовден*” (Св. Трійця), яка започатковує *Русалску седмицу* (Русальський тиждень), за народними віруваннями є одним із небезпечних періодів протягом року, коли на землю приходять душі померлих в молодому віці, найчастіше утоплеників [37, с.66]. Серед бессарабських болгар, як зазначає В. Диханов, у цей день після поминальної служби на подвір'ї церкви, або на кладовищі, влаштовувалася спільна трапеза, на яку подекуди готувався *курбан*. Однак ця традиція була втрачена в 50-ті – 60-ті роки ХХ ст. Разом з тим зберігся звичай роздавати сусідам пригощання з посудом. За спостереженнями автора, більшість болгар Бессарабії не відмічає ніяких *задушниць*, окрім Трійської [29, с.184].

Щодо приазовських болгар, наші дослідження доводять, що Трійська поминальна субота не відмічається як загальне поминання померлих, і не є “*задушницею*” в розумінні цього слова. За даними респондентів, у цей день поминають покійних тільки ті, в кого є утопленики чи вішалники[12], тобто померлі “не своєю” смертю.

У поминальній обрядовості болгар існує вірування, що перед Великоднем Господь дає відпустку мертвим – “*Разпус*”, і протягом сорока днів душі померлих знаходяться серед живих. Дослідники поховальної обрядовості болгар у метрополії звертають увагу на те, що в цьому віруванні виявляються деякі розбіжності у визначенні дня, в який відбувається *Разпус*: субота перед Вербною неділею (*Върбница*) або ж Чистий четвер (*Велики четвъртък*) перед Великоднем (*Великден*) і, врешті-решт, на сам Великдень. Повертаються мертві до своїх осель – могил, на Вознесіння Господнє (*Спасувден*).

Вивчаючи етнографічну літературу та джерела щодо вірувань якого дня мертві повертаються до своїх могил, можемо припустити, що така невизначеність пояснюється народними уявленнями про місце знаходження “того світу” - на небі (рай) і під землею (пекло). В рай потрапляють душі безгрішні “чисті”, а в пекло грішні, “нечисті”. Досліджуючи апокрифні мотиви та народні вірування, М. Беновска-Сибкова наводить уривок, де зазначається “... *че си земята отключи, и си небето отвори, и си мъртвите розпусна...*” [21, с.82] – “що землю відімкнув і небо відкрив і мертвих розпустив”, зауважимо, що в них відзначено і статевовікову приналежність померлих, що розпускаються: “...*малки моми бързаха дома да идат, техните майки да видат. Момците бързаха...*”[21, с.82] – “...малі дівчата поспішали до дому, своїх матусь побачити. Хлопчаки поспішали...”. Як відомо, молоді люди та діти відносяться до категорії “нечистих” покійних і таким чином можемо припустити, що на *Спасовден* повертаються до раю “чисті” покійники, а на Трійцю – “нечисті”, відштовхуючись від вірування, що *Русалии* є одним з небезпечних періодів річного календарного циклу, а самі русалки відносяться до “заложенных” покійників.

Розглядаючи ставлення до померлих передчасною або наглою смертю - “не вижитий вік” не можливо не звернути увагу на традиційні уявлення болгар про “пережитий вік” (непомірно довге життя).

Дуже стара людина вважалася чаклуном, відьмою а після смерті могла перетворитися на вампіра [22, с.163]. Вік як певний об’єм життєвої сили розподілено між всіма членами людського суспільства, тому мотив вампіризму, харчування чужим життям (кров’ю, силою) в архаїчних уявленнях не випадковий [38, с.24].

“*Помана*” - так називаються поминки, під час яких ще жива людина перед своєю смертю пригощає та обдаровує родичів, близьких та односельців. Вперше з цим рідкісним та маловідомим звичаєм наукове коло познайомив болгарський дослідник П. Петров[33, с.267-270]. “Під час “*помани*” живий заповідає, роздає що хоче і може, поводить як благодійник,

щоб йому зарахувалося на тому світі” [39, с.328]. Частіше *поману* по собі роблять за життя старі жінки, які не мають дітей і нікому буде справляти по них поминки після їхньої смерті, з однією метою: “*да се намери след смъртта им за душата им*” – “щоби знайшлось після їхньої смерті щось для їхньої душі” [22, с.148]. Дуже часто, влаштовуючи поминки по одному померлому з подружжя, поминають і живого, пояснюючи це економічними причинами. Зустрічаються випадки, коли поминки влаштовує подружжя для того, щоб тим, що вони роздадуть, забезпечити собі все необхідне на “тому світі”, саме через обдаровування під час *помани*. Для здійснення даного обряду не існує чітко визначеного часу, як правило, це відбувається тоді, коли родина може собі це дозволити фінансово [24, с.93].

На цей особливий вид поминок у традиційній культурі болгар у своєму дослідженні звертає увагу О. Седакова, пояснюючи, що таким чином стара одинока людина намагається штучно обмежити непомірно довгий вік [38, с.23]. Байбурін А.К. наводить цей звичай південних слов'ян справляти при житті поминки людьми дуже похилого віку, як свідчення про “...необов'язковість хронологічної послідовності соціального за біологічним, і експліцитно виражає глибинну направленість [...] ритуалу життєвого циклу на “підправлення” “природного” буття індивіда відповідно до існуючих у колективі соціальних зразків, переводячи тим самим факти біологічного характеру (народження, дорослішання, смерть) у соціальні” [18, с.102].

Південнослов'янська “*помана*”, очевидно, є однією із форм трансформації ритуалу проведів на “той світ” і традиційних поховальних поминок, як вважає російська дослідниця слов'янських архаїчних ритуалів Н. Велецька. Це відображається в основних моментах ритуалу, як наприклад, збирання в домі “героя дня” і загальна трапеза з обов'язковим меню тощо [25, с.120]. На таку специфіку звичаю вказує і Хр. Вакарельский: “накривають поминальний стіл як на 40 днів і запрошують гостей. Роздають повний комплект одягу та інші речі комусь з бідних родичів” [22, с.148]. Зазначає, що

зацікавленість дослідників цим звичаєм, обумовлена його тлумаченням як метаморфічної форми архаїчної “добровільної смерті”, тобто умертвіння старих, однак учений наголошує, що в болгарській етнології ця гіпотеза не має розвитку через відсутність існування такого звичаю в традиційній культурі і побуті [22, с.151].

Також ученими відмічається, що назва “*помана*” в деяких районах Болгарії використовується на означення поминок на сорок днів [24, с.92]. Що також може слугувати підтвердженням зв’язку звичаю “*помана*” з поминальною обрядовістю.

Про звичай справляти поминки при житті люди похилого віку зазначають: “*Тей беше по-рану. Щас гу няма*”. – “Так було раніше. Зараз такого немає” [12]. Респонденти середнього віку пригадують, що чули колись у дитинстві стосовно котроїсь із померлих, що “*Тя още при живота си руждала...*” - “Вона ще при житті роздала ...” [10], навіть не здогадуючись про що йшла мова. Одна з респонденток пригадала, як її тітка (самотня, не мала власних дітей), дуже ревно ставилася до своїх речей, а наприкінці життя передивилася свій гардероб і найулюбленіші свої речі наказала роздати певним людям [16], що також можемо розцінити як момент благодійності і своєрідний елемент ритуалу *помани*. Тобто, не замислюючись над тим, пов’язано це з поминальною обрядовістю чи ні, сьогодні старі люди намагаються залишити по собі добру згадку. Також, спілкуючись з респондентами похилого віку, ми спостерігали і їх власне ставлення до своєї глибокої старості та довгого життя: “*Госпуд не ма прибира. Грях ли някакъв имам?*” – “Господь мене не забирає. Чи гріх якійсь на мені є?” [10]; “*Не е хубаво да жувееш многу. Да умреш по рану, не знаеш га умреш, а пак сега чакаш*” – “Погано коли живеш довго. Коли помреш раніше, не знаєш, що помреш, а зараз чекаєш,” [10] – доводилося іноді чути від респондентів.

Дуже стара людина вважалася чаклуном, відьмою, а після смерті могла перетворитися на вампіра [22, с.163; 34, с.127]. Спілкуючись з респондентами щодо сучасного ставлення до дуже старих людей у селі, ми з’ясували, що загалом їх

сприймають без остраху, шанують їх довголіття. Однак, якщо така людина дуже вередлива або сердита, то на неї кажуть: *“Той е истински вампирин”*. - «Він справжній вампір» [11]. Про дуже старих жінок говорять, що вони після смерті ставали *“вещерици”* і вночі пили кров дітей [22, с.164].

Вірування, що дуже стара людина є відьмою або чаклуном залишається дуже поширеним. Часто респонденти наводять приклади з власного досвіду спілкування з такими людьми: *“Мойта леля, братувчедка на майка ми, беши такава, сякаш магьосница. Аз честу ходих да я навестя. Тя ма канише в градината си да пукаже коету израсналу... и все ма водише пуд една федана... дръжи ме за ръката и мърмори. Нищю не можеш да разбереш... Гату се връщах ут нея сякаш нямам сили. Ду нея идвам – фръча, ут нея – умирам. Усилну ми”* [13]. – *“Моя тітка, двоюрідна сестра матері, була така, наче відьма. Я часто ходила її відвідувати. Вона запрошувала мене на свій город, щоб показати, що в неї росте... і весь час мене підводила до одного дерева... Держала мене за руку і щось шепотіла. Нічого не можна було розібрати... Коли верталася від неї, здавалося, що не маю сил. До неї йду – лечу, від неї – помираю. Немає сил”*.

Старій, сторонній людині намагаються нічого не розповідати, особливо про щось хороше або вдале. Вважається, що вона може позаздрити силі, молодості, везінню та здоров'ю і якимсь чином зашкодити: *“Они не ведьмы. Они больше энергетические вампиры. Им же надо поддерживать себя. А что бы себя поддержать они питаются чужой энергетикой”*[12]. Один з респондентів у метрополії пригадав, що в їхньому селі була жінка похилого віку, з якою мешканці села намагалися не зустрічатися, уникали навіть випадкової зустрічі: *“Ако тя те срещне – винаги пита: Къде отиваш? Казваш й, например: Отивам на пазара”. Тя отговаря: “А-а-а, добре, добре!” И нищю не става! Не можеш нито да продадеш... нито да купиш...”* – *“Якщо вона тебе перестріне і запитає “Куди йдеш?” Говориш, наприклад: “Йду на базар”. Вона каже: “А-а-а, добре, добре!”. І нічого не виходить! Не можеш нічого ні продати, ні купити ”* [9].

Намагаються не сваритися з такою людиною: “Я ей скажу что-то, а она будет мне делать разные пакости”[12], “Не искам да се караме с негу [сусідом], защоту пудир това аз боледувам, дубитъка ми се превежда, пиленцата издъхват... Сякаше някаква магия” – “Не хочу сваритися з ним, тому що після того я хворію, господарство переводиться, курчатадохнуть... Начебто пороблено”[10]. Як зазначає О. Седакова, “...на принципах взаємозв’язку окремих частин, доль сформовані складні слов’янські уявлення про *спору*”, яку магічним чином одна людина може відняти у іншої (або у худоби, або у зерна)». “Той хто отримує *спору* більше звичайної, відбирає її у інших, подібно до того, як стара людина *ість чужий вік*” [38, с.24]. Виходячи з цього, можна стверджувати, що шанобливе ставлення до старих людей і, водночас, намагання якомога менше спілкуватися з ними має досить вагоме підґрунтя.

Таким чином, відзначимо, що фізична смерть не рівнозначна соціальній. Для того, щоб людина стала мертвою в соціальному плані, необхідно здійснити ряд спеціальних ритуалів перетворення. Безпосередньо поховальний обряд і є перетворення біологічної смерті в факт соціального порядку, але у випадку “не своєї смерті” завдання ускладнюється необхідністю додаткового втручання в “природний” процес з метою перетворення “не своєї смерті” в “свою” [18, с.102].

Давні уявлення про “свою” / “не свою” смерть, що базуються на ідеї співпадіння фізичної смерті з використанням життєвої сили “вижитим віком” та наділенням померлого його часткою остаточно не втратили своєї актуальності. Різниця між похованням “чистих” та “нечистих” покійників ще зберігається і полягає в протиставленні місця поховання та у включенні окремих додаткових елементів під час поховання “заложних” мерців.

Відмітимо, що серед чийшийців у Бессарабії зберігається традиція ховати немовлят без священика і за межами кладовища. В труну таким дітям нічого не клали. У чушмельійців прийнято ховати дітей, покладаючи їм до труни все, що було

необхідно їм, відповідно віку, в якому померла дитина. “Балканці” намагаються охрестити дитину після смерті, ховають її в могилу близького родича чи окрему могилу поряд. Усіх неодружених старше 3-х років ховають у весільному вбранні чи подібному до нього.

Особливою категорією “нечистих” покійників залишаються самогубці. В середовищі усіх етнографічних груп болгарської діаспори в Україні для померлих у такий спосіб на краю кладовища виділено окреме місце.

Дотримання трауру є необхідним станом для близьких померлого. Період трауру дозволяє їм звикнути до свого нового соціального становища, змиритися із втратою. Однак зберігається традиційна практика недотримання трауру по смерті дитини, що являє собою апотропейний захід – захист наступних дітей від долі померлої дитини.

Що стосується “пережитого віку”, то в сьогоденному суспільстві представників болгарської діаспори в Україні і метрополії взагалі зникає саме таке поняття. Однак, підсвідомо, громадськість намагається захистити себе від негативного впливу людей дуже похилого віку деяким обмеженням спілкування з ними, шанобливим ставленням до їх старості. Звичай *помана* являє собою трапезу, яку при житті самі по собі влаштовують старики, сприймаючи її не як поминальну, а лише як благодійну акцію, для забезпечення власного благополуччя на “тому світі”, однак він поступово зникає з комплексу традиційної сімейної обрядовості.

Список використаних джерел та літератури

1. АЕИМ 639 – III. Георгиев Г. Обичаи и обреди от жизнения и календарния цикъл. Песенен фольклор. Житейски разкази от с. Виноградное Болградски р-н, Одеска обл. 2006. – 68 арк.
2. АЕИМ 667 – III. Георгиев Г. Обичаи и обреди от жизнения и календарния цикъл. Песенен фольклор. Житейски истории от с. Дмитровка Татарбунарски р-н, Одеска обл. 2006. – 72 арк.
3. АЛКАЕ ОНУ – 1 (Захарченко Г.М. Матеріали з сімейної обрядовості населення с.Заря Саратського району Одеської області, 1995, пол. зв. №2. – 8арк.)

4. АЛКАЕ ОНУ – 1 (Захарченко Г.М. Матеріали з сімейної обрядовості населення с.Заря Саратовського району Одеської області, 1995, пол. зв. №3. – 5арк.)
5. АЛКАЕ ОНУ – 1 (Захарченко Г.М. Матеріали з сімейної обрядовості населення с.Заря Саратовського району Одеської області, 1995, пол. зв. №6. – 9арк.)
6. АЛКАЕ ОНУ – 1 (Ганчев О.І. Матеріали з сімейної обрядовості населення с.Заря Саратовського району Одеської області, 1995, пол. зв. №1. – 4арк.)
7. АЛКАЕ ОНУ – 1 (Ганчев О.І. Матеріали з сімейної обрядовості населення с.Заря Саратовського району Одеської області, 1995, пол. зв. №4. – 7арк.)
8. АЛКАЕ ОНУ – 1 (Ганчев О.І. Матеріали з сімейної обрядовості населення с.Заря Саратовського району Одеської області, 1995, пол. зв. №8. – 11арк.)
9. АЦБ МДПУ – І. (Красько Н.С. Матеріали експедиції в м. Софія, Пловдив, Слівен, Ямбол (Р. Болгарія) жовтень 2012 р. – 8 арк.)
10. Красько Н.С. Аудіо записи інтерв'ю під час проведення етнографічної експедиції в болгарських поселеннях Приазовського р-ну Запорізької обл., травень 2009 р.
11. Красько Н.С. Аудіо записи інтерв'ю під час проведення етнографічної експедиції в болгарських поселеннях Приазовського р-ну Запорізької обл., листопад 2009 р.
12. Красько Н.С. Аудіо записи інтерв'ю з жителями с. Ботієве Приазовського р-ну Запорізької обл., серпень 2011 р.
13. Красько Н.С. Аудіо запис інтерв'ю в березні 2012 р. з жителькою с. Ботієве Приазовського району Запорізької області Татарінцевою О.П.
14. Красько Н.С. Аудіо записи інтерв'ю з жителями с. Гавраїлово Слівенського району (Р. Болгарія), липень 2012 р.
15. Красько Н.С. Аудіо записи інтерв'ю з Вьндевим А. 1974 р. н. жителем м. Слівен (Р. Болгарія) липень 2012 р.
16. Красько Н. С. Аудіо записи інтерв'ю з представниками болгарської діаспори в м. Мелітополь, смт. Приазовське, березень 2013 р.
17. А. ван Геннеп. Обряды перехода. Систематическое изучение обрядов / А. ван Геннеп ; [пер. с франц.]. – М. : Восточная литература РАН, 1999. – 198 с.

18. Байбурин А.К. Ритуал в традиционной культуре. Структурно-семантический анализ восточнославянских обрядов. Спб.: Наука, 1993. – 225 с.
19. Байбурин А.К. Ритуал : своё и чужое / А. Байбурин // Фольклор и этнография. Проблемы реконструкции фактов традиционной культуры. – Л. : Наука, 1990. – С. 3–17.
20. Байбурин А.К. Этнические аспекты изучения стереотипных форм поведения и традиционная культура / А.К. Байбурин // СЭ. – 1985. – № 2. – С. 36–46.
21. Беновска-Събкова М. Апокрифни мотиви и народно вярване (“Разпускането” на мъртвите души) / М. Беновска-Събкова // Българска етнология. – 1996. – № 3. – С. 80–89.
22. Вакарелски Хр. Български погребални обичаи. Сравнително изучаване. Издателство на българската академия на науките. София. 1990. – 223 с.
23. Васева В. Задушницата като обредна дейност / В. Васева // Етнографски проблеми на народната духовна култура. – Т.3. – София: Издателство “Клуб ‘90”, 1994.– С. 152–172.
24. Васева В. Към проучването на обичая «помана» у българите и румънци. / В. Васева //Българска етнология. – Кн.4. – София: Академично издателство “Проф. Марин Дринов”, 1993 С. 91 – 103
25. Велецкая Н.Н. Языческая символика славянских архаических ритуалов / Велецкая Н.Н. – М. : “Наука”, 1978. – 145 с.
26. Ганчев А.И. Традиционные этапы социализации: на материалах болгарских сел Южной Бессарабии / А.И. Ганчев // Етнічність в історії та культурі : матеріали і дослідження. – Одеса : Гермес, 1998. – С. 114–118.
27. Георгиева Ив. Обичаи при смърт и погребение. / Ив.Георгиева // Пирински край. Етнографски, фольклорни и езиковедски проучавания – София, 1980. – С. 411–422.
28. Державин М.С. Болгарские колонии в России (Таврическая, Херсонская, Бессарабская губернии). Материалы по славянской этнографии / Державин М.С. – София : СбНУ, 1914. – Кн. 29. – 256 с.
29. Дыханов В.Я. Культ умерших в календарной обрядности болгар и гагаузов Украины // В.Я Дыханов // История и культура болгар и гагаузов Молдовы и Украины (сборник статей к 100-летию со дня рождения И.И. Мещерюка) – Кишинев : “SSB”, 1999. – С. 177–189.

30. Ерѣмина В.И. Ритуал и фольклор / Ерѣмина В.И. – Л. : Наука, 1991 – 208 с.
31. Захарченко Г.М. Традиційна поховальна обрядовість слов'янського населення Південно-Західної України середини ХІХ-ХХ ст. : ритуальна структура та її статовіковий аспект: дис. на здобуття наук ступ. канд. іст. наук : спец. 07.00.05. “Етнологія” / Галина Миколаївна Захарченко. – Одеса., 2004. – 163 с.
32. Зеленин Д.К. Избранные труды. Очерки русской мифологии : Умершие неестественной смертью и русалки / Зеленин Д.К. – Москва : Изд-во “Индрик”, 1995. – 423 с.
33. Петров П. Обичаят задушница и мястото му в бита на българите / П. Петров // Фолклор и съвременност. – София: БАН, 1982. – С.267-270.
34. Плотникова А.А. Южнославянская народная демонология в балканском контексте / А. Плотникова // *Studia mythological*. – 1998. – Slavica I. – С. 119–130.
35. Попов В.А. Половозрастная стратификация и возрастные классы древнеаканского общества (к постановке проблемы) / В.А. Попов // СЭ. – 1981. – № 6. – С. 89–97.
36. Попов Р. Светци и демони на Балканите: сравнително етнологко иследване / Попов Р. – София : ИК “Свят. Наука”, 2002. – 259 с.
37. Попов Р. Български народен календар // Рачко Попов. – София : РА “КорекТА”, 2006. – 130 с.
38. Седакова О.А. Поэтика обряда. Погребальная обрядность восточных и южных славян. – М.: “Индрик”, 2004. – 320 с.
39. Старева Л. Български обичаи и ритуали : раждане; сватба; сбогуване – ритуали, забрани, гадания, предсказания, вярвания, обредни вещи, храни и символи, благослови, песни, молитви // Лилия Старева. – София : Книгоиздателска къща “Труд”, 2005. – 367 с.
40. Старева Л. Български светци и празници. Ритуали и забрани, гадания, предсказания и магии, мееорологични прогнози, обредни вещи, храни и символи // Лилия Старева. – София : Издателска къща “Труд”, 2005. – 530 с.
41. Толстая С.М. “Ако се деца не държе”: магические способы защиты новорожденных от смерти / С.М. Толстая // Кодови словенских култура. – 2002. – Бр. 7. – С. 55–87.

Відомості про авторів

1. Александрова Галина Іванівна – кандидат історичних наук, доцент
2. Гапотій Віктор Дмитрович – кандидат юридичних наук, доцент
3. Гудзь Віктор Васильович – кандидат історичних наук, доцент,
Заслужений працівник освіти України
4. Жиряков Олександр Юрійович – кандидат історичних наук, доцент
5. Замуруйцев Олексій Вікторович – кандидат історичних наук, доцент
6. Красько Наталія Сергіївна – кандидат історичних наук, старший викладач
7. Крилова Алла Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент
8. Михайлов Володимир Вікторович – кандидат історичних наук, старший викладач
9. Мовчан Ольга Миколаївна – доктор історичних наук, ст. науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, Заслужений працівник науки і техніки України
10. Пачев Сергій Іванович – кандидат історичних наук, доцент
11. Полякова Лариса Іванівна – кандидат історичних наук, доцент
12. Попенко Ярослав - кандидат історичних наук, доцент
13. Таравська Яна - кандидат історичних наук, старший викладач
14. Шкода Наталія - кандидат історичних наук, доцент.

Наукове видання

**АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ ТА ІСТОРІОГРАФІЇ
УКРАЇНИ НОВОЇ І НОВІТНЬОЇ ДОБИ**

Монографія

Підписано до друку 18.06.2015 р. Формат 84*60/16. Папір офсетний.
Друк цифровий. Гарнітура Times New Roman.
Ум. друк. акр. 19.65. Тираж 300 примірників. Замовлення № 1356.

Видавець

Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана
Хмельницького

Адреса: 72312, м. Мелітополь, вул. Леніна, 20, тел. (0619) 44 04 64
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виробників і розповсюджувачів видавничої продукції
від 16.05.2012 р. серія ДК № 4324

Надруковано ФО-П Однорог Т.В.

72313, м. Мелітополь, вул. Героїв Сталінграду, 3а, тел. (067) 61 20 700
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виробників і розповсюджувачів видавничої продукції
від 29.01.2013 р. серія ДК № 4477